

U periodu savremene globalizacije, proces glokalizacije države ponovo afirmiše ideju lokalno zasnovanog razvoja. Razumevanje endogenih potencijala kao specifičan razvojni resurs predmet je studija slučaja u Kragujevcu, Šapcu, Užicu i Novom Pazaru. Kombinacijom nalaza anketa i intervju oslikane su sličnosti i razlike između ovih gradova u profilisanju razvojnog identiteta i u preprekama realizacije sagledanih potencijala.

(...) Ono što je realno je da je Kragujevac sad perspektivniji od Niša i da je, zahvaljujući Fiat-u i drugim firmama i svom geostrateškom položaju, ja bi' rekao u Srbiji, možda već treći grad, (...) da bude južno od Beograda, eto, glavni grad ove naše Srbije preostale (KG7).

Šabac ima tradiciju da bude nosilac svih nekih progresivnih ideja koje su dolazile iz Evrope (ŠA5); Pa opet smo tu negde blizu kad je u pitanju EU, Šabac će biti opet među prvima iskustveno (ŠA10); (...) će biti pandan jednom, ajde' da ne kažem Beogradu, ali sigurno Novom Sadu (ŠA7).

Užice je bilo centar ne samo dela u Srbiji, nego je bilo centar istočne Bosne, severne Crne Gore (...) tako da je to sputalo taj deo preduzetničkog, onog što je bilo nekad u Zlatiborskom okrugu (UE2); Sad je to na neki način sve opredeljeno da ti centri funkcionišu nešto u Kraljevu, nešto u Kragujevcu. Znači, iseljeno je iz Užica, to ostavlja jedan gorak ukus (UE2).

Znači, ko god hoće da dođe ovde, treba mu da se klamusa pet sati od Beograda do NP (NP3); (...) Otežan promet na granici sa Crnom Gorom, ne funkcioniše prevoz ovde na Rožaje, već mora da se ide preko Prijepolja. Znači, mi smo trgovački grad koji je zablokiran granicama u ovom novom vremenu (NP12).

MINA PETROVIĆ predaje na Odeljenju za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu, gde na raznim nivoima studija drži kurseve iz oblasti sociologije grada, prostora, konzumerizma, lokalnog i održivog razvoja.

DRUŠTVO I GRADOVI

Mina Petrović

DRUŠTVO I GRADOVI: IZMEĐU LOKALNOG I GLOBALNOG

Autor: Mina Petrović

Izdavači:

Čigoja štampa i

Institut za sociološka istraživanja

Filozofskog fakulteta u Beogradu

Za izdavače:

Žarko Čigoja

Dr Dušan Mojić

Recenzenti:

Prof. dr Sreten Vujović

Prof. dr Marija Babović

Prof. dr Snežana Đorđević

Crtež na koricama:

Zoran B. Petrović, arhitekta

Priprema i štampa:

Čigoja
S T A M P A

Štampanje knjige je finansiralo Ministarstvo prosvete, nauke
i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Ova knjiga rezultat je rada na projektu 179035 koji finansira
Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

Mina Petrović

DRUŠTVO I GRADOVI: IZMEĐU LOKALNOG I GLOBALNOG

Čigoja
Š T A M P A

2014

| Sadržaj

Predgovor	7
1. Teritorijalnost društva i reskaliranje moći – između lokalnog i globalnog	13
2. Nova pozicija gradova i regiona: varijacije u konceptu	27
2.1. Makroaspekt – kritika neoliberalizma	30
2.2. Prevazilaženje dihotomije lokalno-globalno	38
2.3. Pojam teritorijalnog kapitala.	44
3. EU i prostorna politika EU: koncept lokalno zasnovanog razvoja	53
4. Srbija na periferiji EU: reteritorijalizacija i stanje teritorijalnog kapitala	72
5. Studije slučaja: četiri grada srednje veličine u Srbiji	86
5.1. Konceptualni okvir	88
5.1.1. Grad kao življeni prostor i specifični habitus	88
5.1.2. Upravljanje gradom kao specifično polje teritorijalnog kapitala	92
5.1.3. Identitet mesta i teritorijalni identitet kao razvojni resurs	97
5.2. Ciljevi i metodologija istraživanja	103
5.3. Analiza rezultata.	114
5.3.1. Identitet mesta – uspešnost grada u transformaciji	115
5.3.2. Identitet mesta – prepoznatljivost grada: profilacija razvojnih potencijala	122
5.3.3. Prepreke i podsticaji razvoja: meke vs. tvrde dimenzije, endogeni vs. egzogeni akteri.	138

5.3.4.	Vezanost za mesto: gradovi i regioni	163
5.3.5.	Iskustvo na projektima: multiskalarni i multisektorski odnosi	191
5.4.	Zaključak	202
	Literatura	211
	Prilozi	237

| Predgovor

Moglo bi se tvrditi da u savremenom globalnom društvu jačaju tendencije iskorenjivanja socijalnih, ekonomskih i političkih odnosa iz lokalno-teritorijalnih uslova, ili, rečeno Kastelsovim rečnikom, da „prostori tokova“ potiskuju „prostore mesta“. Takvo viđenje stavlja akcenat na procese deteritorijalizacije moći, aprostornosti kapitala, te slabljenje značaja države i gradova kao teritorijalizovanih oblika upravljanja. U ovoj knjizi, međutim, polazi se od gledišta koje smatra da je na delu simultanost procesa deteritorijalizacije i reteritorijalizacije društvenih procesa. Konceptualni okvir čini regulaciona teorija, koja, sa izvesnim varijacijama, predstavlja dominantni makro-okvir razumevanja promene pozicije gradova u savremenom, globalnom, kapitalističkom društvu. Iako je regulaciona teorija prevashodno nastala generalizacijom iskustva razvijenog Zapada, nivo opštosti polaznih premisa daje joj sistemsku, odnosno širu relevantnost. Ovaj rukopis se prevashodno oslanja na evropska iskustva za koja je analiza konteksta Evropske Unije (EU) jedan od bitnih aspekata reteritorijalizacije društva, važan i za društva na periferiji EU, to jest za društvo u Srbiji.

Rukopis je izložen na gradativni način. U uvodnom poglavlju ocrta-ne su osnovne postavke regulacione teorije, kao najšireg konceptualnog okvira tema kojim se ova knjiga bavi. Poseban naglasak je na razumevanju teritorijalnosti i prostora kao društvenih kategorija, koje imaju konstantan značaj u organizaciji društvenog života ali sa istorijski specifičnim varijacijama u načinu ispoljavanja. Istorijat odnosa grada i države u konstituisanju modernog kapitalističkog društva prikazan je iz perspektive koja za ključnu odrednicu ovih odnosa uzima dinamiku političke ekonomije, odnosno režima akumulacije kapitala. U savremenom trenutku, odnos grada i države, odnosno supranacionalnih teritorijalnih nivoa se sagledava kroz procese

reskaliranja društvene moći, kojim se država glokalizuje a gradovi glurbanizuju. Novi multiskalarni, multisektorski i multiakterski model razvoja i upravljanja gradovima, istovremeno naglašava porast značaja kako unutrašnjih razvojnih kapaciteta, tako i uticaja koji su globalno indukovani. Predmet pažnje ove knjige upravo je niz tenzija (lokalno – globalno, endogeno-egzogeno, rast-razvoj, saradnja – konkurencija), koje generiše novi koncept razvoja i upravljanja gradovima.

U drugom poglavlju, analiza se i dalje kreće na konceptualnom nivou. Promene u poziciji gradova i regiona su predstavljene kroz tri dominantna gledišta koja se izdvajaju u okviru regulacione teorije i relacionog shvatanja prostora. Prvo je fokusirano na makroanalitički nivo i kritiku neoliberalizma, koji inicira nova regulaciona rešenja ali i bitno omeđuje njihove domete. Drugo balansira makro i mezo analitički pristup i usmereno je na afirmaciju akcionog potencijala mesta kao hibridnog sistema, zalažući se za prevazilaženje dihotomije lokalno – globalno. Treće gledište fokusirano je na mezo analitički nivo i bavi se analizom lokalnih razvojnih resursa. Ovde se uvodi pojam teritorijalnog kapitala, uz poseban naglasak na njegovim mekim dimenzijama: institucionalnoj i identitetskoj, koje se eksplicitno povezuju sa pitanjem urbanog rasta i razvoja. Ovo gledište dominira u ekspertskim dokumentima praktične politike.

U trećem poglavlju pažnja teksta se pomera ka području praktične politike, ali ostaje na nivou analize polaznih principa novog regionalizma/lokalizma. U središtu pažnje je prostorna politika EU, koja afirmiše koncept lokalno zasnovanog razvoja, sa ciljem postizanja veće teritorijalne kohezije i ublažavanja socio-prostornih, odnosno regionalnih dispariteta. Ukazuje se na proces reteritorijalizacije modela socijalne politike i restrukturiranja moći nacionalnih država, čime se nacionalne politike evropeizuju i regionalizuju. Pojam evropeizacije podrazumeva recipročnost transfera („odozdo na dole“

i „odozgo na gore“) vrednosti, normi, praksi, što pokreće pitanje institucionalnih različitosti i izazova sa kojima se pojedine zemlje i gradovi – regioni suočavaju. Iznete su glavne dileme vezane za koncepte i efekte programa EU, posebno u zemljama sa postsocijalističkim iskustvom.

Četvrto poglavlje posvećeno je analizi reteritorijalizacije i stanja teritorijalnog kapitala društva u Srbiji tokom postsocijalističkog perioda, na osnovu sekundarnih izvora. Fokusirani su procesi decentralizacije i regionalizacije, koji su manje ili više podstaknuti procesom približavanja EU i potrebom apliciranja za programe strukturnih fondova EU. Ukazano je prevashodno na manjkavosti mekih dimenzija teritorijalnog kapitala (institucionalna skleroza, paternalizam, klijentelizam, nerazvijenost strateškog pristupa, itd.), kao i na ograničene efekte projekata EU i drugih donatora, koji iniciraju primenu novog razvojnog koncepta i modela upravljanja.

Peto poglavlje predstavlja centralni materijal ovog rukopisa, koji se konceptualno i kontekstualno oslanja na prethodna. Iako je predmet analize grad kao društvena zajednica (mezo nivo), u ovom poglavlju je dominantna mikro perspektiva individualnih aktera: građana i predstavnika lokalne samouprave odnosno civilnog i privatnog sektora. U tom smislu, konceptualni okvir je dopunjen tako da se ideje relacionog prostora i regulacione teorije povežu sa sociološkim pristupima koji su im kompatibilni na raznim analitičkim nivoima, odnosno koji omogućuju da se ograničenja regulacione teorije kao makro pristupa, dominantno zasnovanog na načelima političke ekonomije, dopune i konstruktivističkim (interpretativnim) pristupom. Najopštiji cilj istraživanja je da se utvrdi percepcija različitih razvojnih potencijala i prepreka razvoju istraživanih gradova od strane lokalnih aktera, polazeći od činjenice da je akterska dimenzija specifični aspekt teritorijalnog kapitala. Primijenjena je metodologija studije slučaja, a istraživanje je obavljeno u četiri grada srednje ve-

ličine u Srbiji (Kragujevac, Šabac, Užice i Novi Pazar). Reč je o pionirskom istraživanju ovog tipa u Srbiji, što mu daje eksplorativni karakter. Primijenjena su dva metodološka postupka, anketa (građani) i intervjui (ostali akteri), čiji su nalazi izloženi uporedo po najvažnijim dimenzijama, a sintezno interpretirani u poslednjem odeljku ovog poglavlja. Najopštiji nalaz ukazuje da su manjkavosti relacione dimenzije ključna prepreka konvertovanju lokalnih resursa gradova u teritorijalni kapital. Pri tome, naglasak je na sistemskim preprekama koje se reflektuju na lokalni kontekst, čime se potiskuju situacione razlike, a ističu tenzije na relaciji lokalni nivo – državni nivo. Odnos prema globalnom nivou i dalje je nedovoljno iskustven, što rezultira ambivalentnim stavovima i još ne aktualizuje značajnije tenzije na relaciji lokalno – globalno, ukoliko se zanemari da su mnoge tenzije na relaciji lokalni-državni nivo pod dejstvom uticaja koji dolaze sa globalnog nivoa (strane investicije, EU integracije).

Ovaj rukopis nastao je kao rezultat rada na projektu „Izazovi nove društvene integracije: koncepti i akteri“, koji finansira Ministarstvo za prosvetu i nauku Vlade Republike Srbije (u periodu 2011–2014), u okviru kojeg je rađen potprojekat „Teritorijalni kapital u Srbiji: strukturni i delatni potencijal lokalnog razvoja“, na čijim nalazima se zasniva najveći deo sadržaja knjige. Ovom prilikom želim da se zahvalim celom istraživačkom timu koji je radio na potprojektu, i koji se sa puno entuzijazma upustio u otvaranje jedne nove oblasti sociološkog istraživanja, i u suočavanje sa konceptualnim i metodološkim izazovima koje takav poduhvat donosi. Poseban doprinos u svim fazama istraživanja dale su mlade saradnice Instituta za sociološka istraživanja: Irena Petrović, Anđelka Mirkov, Milena Stanojević, Milica Vesković-Anđelković, Marija Todorović. Koleginice Ivana Spasić i Vera Backović dale su specifičan doprinos operacionalizaciji identitetskih dimenzija, a njima dvema, kao i kolegi Sretenu Vujoviću dugujem zahvalnost za podršku osnovnoj ideji istraživanja, kada

je ona bila u samom začetku. Kolegi Sretenu Vujoviću, zahvalna sam ne samo za profesionalni doprinos ovom istraživanju, već i za dugogodišnju podršku i saradnju na predmetu urbana sociologija. Njemu, kao i koleginicama Mariji Babović i Snežani Đorđević dugujem zahvalnost kao recenzentima, na korisnim sugestijama i podršci ovom rukopisu. Sva odgovornost za stavove iznete u ovoj knjizi, naravno, pripada samo meni.

Beograd, mart 2014

Mina Petrović

1. Teritorijalnost društva i reskaliranje moći – između lokalnog i globalnog

Regulaciona teorija naglašava da je teritorijalnost društva dugo poistovećivana sa teritorijalnošću države. Predstava o teritorijalnosti države kao date i relativno nepromenjive karakteristike modernosti se povezuje sa Veberovom definicijom moderne države kao „ljudske zajednice koja (uspešno) polaže pravo na monopol legitimne upotrebe fizičke sile unutar date teritorije“ (Weber 1946: 78, navedeno prema: Brenner, 2004). Iako Veber nije problematizovao pojam teritorijalnosti, smatra se da je doprineo tzv. „teritorijalnoj zamci“ ili „prostornoj amneziji“ u kojoj su se našle društvene nauke u 19. i 20. veku, a koja postavlja državu kao statični, bezvremeni, teritorijalni kontejner unutar koga se odvijaju ekonomski i politički procesi (Brenner, 2004; Brenner et al., 2003; Swyngedouw, 2004; Agnew, 1994).

Poslednjih decenija, pokrenuta su ozbiljna preispitivanja takvog nerefleksivnog pristupa shvatanju teritorijalnosti. Debate o globalizaciji ukazale su na čitavu seriju pitanja koja se više ne mogu adekvatno uređivati politikom individualnih država, a nova tehnologija i internacionalna podela rada istovremeno afirmišu globalno kao arenu neposrednog kontakta, pre svega, ekonomskih aktera, i otkrivaju lokalno kao polje delanja koje nije u potpunosti posredovano politikom nacionalne države. Najpre su socijalni geografi ukazali da se fizički prostor (teritorija), više ne može razumevati kao neutralna datost, već da ga treba posmatrati kao realni okvir društvenih akcija i odnosa, koji je ujedno i njihov produkt, uvodeći u teorijsku analizu pojam relacionog prostora (Masey, 1995; Paasi, 2001). Teritorijalnost, dakle, dobija status društvenog konstrukta, razumeva se kao mehanizam kojim se definišu granice društvenog prostora u fizičkom prostoru, u skladu sa ciljevima društvenih aktera, odnosno u očekivanju njihovih pozitivnih ishoda (Taylor, 2003).

Regulaciona teorija dodatni naglasak stavlja na istorijsku promenljivost odnosa između različitih prostornih nivoa (lokalni, nacionalni-globalni), ukazujući da se u različitim fazama razvoja društva i u različitim tipovima društva oblici socijalne interakcije ne odvijaju na isti način (i ne nužno) na svim prostornim nivoima (scales) (Swyngedouw, 2004; Smith, 2003; 1995; Scott, 1997). Stav da je teritorijalnost društvenog života u konstantnim promenama, regulaciona teorija direktno povezuje sa dinamikom političke ekonomije kapitalizma i postulira tezu da svaki režim akumulacije kapitala zahteva specifičan model regulacije prostora.¹ Za temu ove knjige bitna je tvrdnja da je prostorna dinamika kapitalizma inherentno povezana sa procesima teritorijalizacije, deteritorijalizacije i reteritorijalizacije, a da sadašnji trenutak karakteriše revitalizacija upravljanja na različitim prostornim nivoima (scales) (Swyngedouw, 2000; 1997; Brenner, 2004; 1999; Jessop, 1997). U skladu sa time se ukazuje na novu „politiku prostornih nivoa“ (politics of scale) (Smith 1993, 2003), novu političku ekonomiju skalarnih nivoa (political economy

¹ *Režim akumulacije kapitala* označava sklop makroekonomskih odnosa (proizvodnje i potrošnje) koji omogućuju proširenu akumulaciju kapitala bez neposrednog i katastrofičnog ugrožavanja kapitalističkog sistema njegovim nestabilnostima, čime se kapitalizmu inherentni disbalansi proizvodnje, cirkulacije, potrošnje odlažu ili izmeštaju, a akutne krize zamenjuju hroničnim kriznim tendencijama. Prema ovoj teoriji održiva kompatibilnost proizvodnje i potrošnje nije automatska karakteristika kapitalizma, a socijalne i političke institucije, kulturne norme, nisu ustanovljene sa primarnim ciljem održanja režima akumulacije, ali mogu produkovati takav efekat. Kada se to dogodi oni čine *režim regulacije*. Tokom prošlog veka, do sredine 1970-ih, odnosno do početka 1980-ih (zavisno od konkretnog iskustva pojedinih zemalja), dominirao je fordistički režim regulacije, koji je karakterisala dominacija nacionalne države i relativno stabilnih nacionalnih ekonomija baziranih na proizvodnji standardizovanih roba, ekonomiji obima, masovnoj potrošnji, uz jaku podršku socijalne države i veliki značaj kolektivne potrošnje. Potonji period ekonomske liberalizacije predstavlja jedan od izazova pred kojima se nalaze regulativni mehanizmi na svim nivoima, a naziva se postfordističkim režimom u nastajanju (Lash & Urry 1994; Painter, 1995; Jessop, 1994; šire u Petrović, 2009: 20–21, 32–35).

of scales) (Brenner et al. 2010), ili novu „geometriju moći“ (Swyngedouw, 1997).

Teorijsko uporište regulacione teorije je neomarksistička, tačnije, Harviјеva interpretacija Marksove teze da je kapitalizam inherentno orijentisan ka uklanjanju prostornih barijera cirkulaciji kapitala. Tendenciju kapitala ka ubrzanoj cirkulaciji Harvi naziva „vremensko-prostornom kompresijom“, i tvdi da ona podrazumeva stalnu produkciju novih, relativno fiksnih prostornih konfiguracija (new spatial fixes) (saobraćajne infrastrukture, komunikacija, regulativno-institucionalne infrastrukture), neophodnih da bi se prostor savladao, odnosno cirkulacija kapitala u prostoru ubrzala (Harvey, 1985: 145). Reč je, dakle, o kontradikciji između fiksiranja (privremenog stabilizovanja) uslova proizvodnje, i njihove promene, u pravcu prevazilaženja postojećih prostornih ograničenja za kapital. Još jedanput, smatra se da se ubrzanje cirkulacije kapitala (ili Marksovim rečima: poništavanje prostora vremenom) može postići samo produkcijom novih, fiksnih i relativno trajnih prostornih struktura. Takav stav regulaciona teorija dalje razvija tvrdnjom da se na istoj osnovi profilira i relativna socijalna moć svakog prostornog/teritorijalnog nivoa (scale), odnosno privremeni socio-prostorni kompromis, kojim se kanališu bazični društveni konflikti u određenom periodu razvoja kapitalizma (Swyngedouw, 1997). U skladu sa time, državne strategije prostora vide se kao istorijski specifične prakse kojima državne institucije teže da se prilagode stalno promenljivim geo-ekonomskim i geo-političkim uslovima u kojima delaju (Brenner et al. 2003; Taylor, 2003; Keating, 2003; Lacher, 2006). U optici nove političke ekonomije skalarnih nivoa, nudi se i specifično čitanje istorijski promenljivih odnosa između gradova i država, sa naglaskom da su oba teritorijalna nivoa imala značajnu ulogu u istoriji modernog kapitalizma: najpre gradocentrična ekonomija (Đenova, Venecija, Antwerpen, Amsterdam) a potom teritorijalna ekonomija nacionalnih drža-

va, koja je potčinila gradove, kada je formiran nacionalno fokusiran režim akumulacije kapitala (Brenner, 1999).

U samim začetcima kapitalizma kao svetskog sistema, međutim, patrimonijalne države su videle gradove kao potencijalne političke rivale, a gradovi države kao opasnost za kapital. Svetski gradovi u periodu rane moderne u Evropi, o kojima je Brodel pisao, danas bi se mogli okarakterisati kao funkcionalna središta protoka dobara, a srednjevekovna država kao „mašina rata“, koja je definisala prostore odeljenih teritorija, manje ili više ugrožavajući slobodne gradove. Prateći odnos grada i države, Tejlor (Taylor, 1997) identifikuje tri faze teritorijalnosti modernog svetskog kapitalističkog sistema. Prvu fazu naziva *neophodnost (državne) teritorijalnosti* i locira je u 17. vek,² kada je u holandskoj republici po prvi put teritorijalna država stala u zaštitu kapitala, inicirajući nastanak trgovačke države. Tada su dominantno vojnim ciljevima državne spoljne politike pridruženi ekonomski, odnosno značajni društveni ciljevi postaju i sigurnost i inovacija.³ Drugu fazu Tejlor naziva *nacionalizacija teritorijalnosti*, koju povezuje sa efektima industrijske revolucije u Engleskoj i političke revolucije u Francuskoj. Prva je generisala formiranje gradova kao centara industrijske proizvodnje, namećući imperativ industrijalizacije država koje su želele da zadrže vojnu moć, a druga je doprinela jačanju teritorijalne države dodajući kulturnu dimenziju matrici njene moći, kada nacija ulazi na političku scenu. Povezivanje teritorijalne države sa nacionalnom ekonomijom je bio trenutak i kada gradovi, iako je materijalna proizvodnja postajala dominantno urbana, počinju da gube preostalu političku autonomiju. Taj proces odvijao se kroz

² U ovom periodu, 1648. godine sklopljen je i Vestfalski ugovor, kojim je proklamovan suverenitet država nad teritorijom i sloboda država da se teritorijalno šire (ibid).

³ Tejlor naglašava da gradski kapital postaje važan finansijer državne politike, a da država za uzvrat obezbeđuje bazičnu fizičku sigurnost, jer je akumulacija moguća samo u relativno predvidivoj stabilnosti (Taylor, 1997: 52–3).

centralizaciju države i kulturni proces konstituisanja imaginarne nacionalne zajednice, koji je značajan za prenos osnovne lojalnosti sa lokalnog na državni nivo. U 19. veku, značaj svetskih gradova meren je snagom nacionalne države kojoj pripadaju, a, u meri u kojoj je postojala, hijerarhija ovih gradova je odslikavala hijerarhiju država, dok je svetska ekonomija bila internacionalna. U vreme druge industrijske revolucije (kasni 19. vek) gradovi industrijalizovanog sveta postaju mašine masovne industrijske proizvodnje, a urbana infrastruktura globalnog sistema je isparcelisana u izdvojene teritorijalne države, sa relativno tesnom povezanošću između urbanog dinamizma i nacionalnog ekonomskog rasta. Čak je i kosmopolitski karakter svet-skih gradova interpretiran kao izraz geografske moći država kojima pripadaju (Sassen, 1991; Brenner, 1998). Treću fazu u odnosa gradova i država savremenog kapitalizma, Tejlor naziva *ukidanje (državne) teritorijalnosti*, a vezuje je za period nakon 1945. godine, kada Ujedinjene nacije (UN) odbacuju rat kao sredstvo za širenje državne teritorije, premda Brener ističe da je državno centrična konfiguracija svetskog kapitalizma,⁴ potrajala sve do ranih 1970-ih (Brenner 1999). U ovom periodu, a naročito od kraja 1970-ih ili početka 1980-ih godina, na subnacionalnom nivou se postepeno intenzivira konkurencija između urbanih regiona u privlačenju kapitalnih investicija i državnih subvencija,⁵ što vodi ka profilisanju nove globalne urbane hijerahi-

⁴ Period dominacije nacionalne države i relativno stabilnih nacionalnih ekonomija, i Harvi smatra specifičnom prostornom fiksiranošću jedne faze kapitalizma (koju naziva i poretkom ukorenjenog liberalizma) (Harvey 1989).

⁵ Lečer smatra da je kapitalizam ostao globalan i u periodu „državnog“ kapitalizma, a da su države poslednjih decenija počele da se suočavaju sa problemom reprodukcije „njihovog“ kapitala na svetskom tržištu, te da je dijalektika teritorijalizujućih i globalizujućih tendencija kapitala naterala države da samostalno ili u međusobnoj saradnji obezbeđuju funkcije koje zahteva transnacionalni kapital (Lacher 2006). Ovaj, kao i mnogi drugi autori ukazuje na jednu važnu činjenicu: globalizaciju ne treba izjednačavati ni sa kapitalizmom ni sa modernizacijom (isto: Scott, 1997).

je, sa dominacijom svetskih gradova (Knox & Taylor 1995; Sassen, 1991). Hijerarhija gradova čini se sve odvojenijom od teritorijalne matrice međudržavnog sistema, jer vodeći gradovi nisu više komponente nacionalno organizovanih režima akumulacije (Scott, 1996; Brenner, 1999). Proučavanje svetskih gradova smatra se najeksplicitnijim prepoznavanjem novouspostavljene veze globalnog i lokalnog nivoa, pri čemu gradovi sve više zamenjuju države⁶ i u konstruisanju društvenog identiteta (Taylor, 1997; 2003). Ipak, Brenner ističe da sadašnja runda globalizacije rekonfiguriše teritorijalnu državu ali je ne erodira na gradocentrični kapitalizam, u skladu sa dinamičnim i višeslojnim pristupom pojmu teritorijalnosti i (re)skaliranja moći u okviru regulacione teorije.

U tom smislu Brenner kritikuje Fridmanovu teoriju svetskog grada (Friedman & Wolf, 1982; pogledati u Petrović, 2009; Vujović i Petrović, 2005), jer polazi od premise opadanja značaja nacionalne države. S druge strane, pozitivno ocenjuje pristup Saskije Sassen globalnim gradovima (Sassen, 1991), jer prevazilazi statičan tretman teritorijalne države, ukazivanjem da su globalni gradovi nova mesta eksteritorijalnosti, paradoksalno situirani iznad teritorijalnosti države⁷ (Brenner, 1998). Naime, Brenner ističe da se opseg akumulacije kapitala nikada nije potpuno podudarao sa organizacijom teritorijalne države, ali naglašava da u sadašnjoj fazi dolazi do njihovog prilično radikalnog razdvajanja. Regulaciona teorija zapravo smatra da savremena globalizacija na scenu vraća vidljivost dijalektičke igre između deteritorijalizacije i reteritorijalizacije, i ističe da globalizacija kapitalizma nije samo puka geografska ekstenzija kapitala, već

⁶ Tejlor smatra da država kao značajan kontejner moći i dalje zadržava funkciju sigurnosti fiksnog kapitala, iako napominje da je realno očekivati da će država kao istorijska konstrukcija biti dekonstruisana, ali da je to proces dugog trajanja, čiji uzrok više vidi u ekološkoj destrukciji no u ekonomskoj globalizaciji (Taylor 2003 p.112).

⁷ I Saskija Sassen (1991) ukazuje da se i sama država transformiše – pre svega u domenu finansijske deregulacije i jačanja novog transnacionalnog legalnog režima.

da pretpostavlja odgovarajuće uslove. Tako se prvi veliki talas kapitalističke globalizacije vremenski locira na kraj 19. veka, kada se državni model proizvodnje konsoliduje na svetskom nivou, a prostor kapitala po prvi put postaje tesno povezan sa teritorijom nacionalne države (Brenner, 1999; Lipeitz, 2003; Lacher, 2006).⁸ Restrukturiranje svetskog kapitalizma nakon 1970-ih, Brener (1999, 2004) vidi kao drugi veliki talas kapitalističke globalizacije, kojim se socio-ekonomska međuzavisnost na globalnom nivou intezivira paralelno sa rekonfiguracijom regulativne moći na više prostornih nivoa (urbanom, regionalnom, nacionalnom i supranacionalnom), nasuprot privilegovanja nacionalnog nivoa u prethodnom periodu.

Prema mišljenju Lečera (Lacher, 2006), kapitalistička državnost nije nastala jer je kapital tražio nacionalnu državu, već zbog toga što su nacionalne države, kao prekapitalistička forma teritorijalnosti, bile jedine organizacije sposobne da odgovore na krize kapitala, te su nacionalne strategije strukturale prostor akumulacije tako da kapital služi nacionalno definisanim interesima, bar u meri u kojoj su države služile reprodukciji kapitalizma i interesima „nacionalnog“ kapitala. Time ovaj autor ukazuje da državna teritorijalnost nije nastala kao produkt kapitalizma, što, s jedne strane, olakšava razumevanje reskaliranja moći upravljanja na supranacionalne i subnacionalne nivoe, ali, s druge strane, ukazuje i na uticaj relativno duge ukorenjenosti kapitala u državnu teritorijalnost, koja usporava proces reskaliranja i čini ga kontekstualno specifičnim (značaj političkog kapitalizma u pojedinim zemljama).

Afirmisanjem različitih prostornih nivoa regulacije, međutim, regulaciona teorija ne tvrdi da moć države opada, već da se uloga države više ne ispoljava u izomorfnom teritorijalnom poklapanju između dr-

⁸ Leš i Ari (Lash & Urry, 1987) ovu državno centričnu konfiguraciju svestskog kapitalizma nazivaju organskim kapitalizmom.

žavnih institucija, urbanih sistema i tokova kapitala centriranih oko nacionalnog nivoa. Na delu je proces *glokalizacije* države, jer državnata teritorijalna organizacija postaje polimorfna, simultano okrenuta ka spolja i unutra, u skladu sa novim strategijama akumulacije kapitala. Nije, dakle, reč o praznjenju države već o reskaliranju regulacione moći (Swyngedouw, 2006; 2004; 2000; 1997; Brenner, 2004; 1999). Jedan od ključnih aspekata ove promene postaje intenziviranje promocije globalne konkurentnosti gradova i regiona, na čemu zajednički rade svi teritorijalni nivoi regulacije, uključujući državne institucije i supranacionalne agencije (EU, Međunarodni monetarni fond – MMF, Svestka Banka – SB), koje, zapravo, dobijaju sve direktniju ulogu u regulaciji i restrukturiranju (nacionalnog) teritorijalnog prostora, u čemu se i sastoji ono što neki autori nazivaju „politics of scale“ (Smith, 1993; 1995). Prenošanjem obaveza i odgovornosti sa državnog na regionalni i lokalni nivo, odnosno promocijom supranacionalnih nivoa regulacije, teži se novom kompromisu između teritorijalnog uređenja i kompetitivne reorganizacije ekonomskih i socijalnih mreža (Brenner, 1998; 2004; Paasi, 2001; Swyngedouw, 2004). Prema regulacionoj teoriji, dakle, u skladu sa novom rundom akumulacije kapitala savremene države su i dalje ključne geografske infrastrukture kroz koje se (sada) cirkulacija kapitala simultano teritorijalizuje, deteritorijalizuje i reteritorijalizuje na raznim nivoima (multiple scales) (Smith, 1995).

Kroz takve procese transformiše se rad državnih institucija, od modela vladanja ka modelu upravljanja, koji podrazumeva partnerstva javnog sektora, kako sa akterima na različitim teritorijalnim nivoima tako i iz drugih sektora društveno-ekonomskog života (privatni i civilni)⁹ (Jonas, 2012; Smith, 2001; Urry, 2000; Lash & Urry, 1994).

⁹ O promeni modela upravljanja biće više reči u narednim odeljcima kroz raspravu o urbanoj i regionanoj politici (pogledati i u Petrović, 2009; 2012; Petrović i Vukelić, 2013).

Država postaje manje centralizovana, a njena osnovna funkcija postaje obezbeđenje regulativnog poretka u kojem partneri ostvaruju svoje ciljeve „u senci hijerarhije“ (Jessop, 2011, pogledati u Petrović, 2012).¹⁰ U ovom smislu ukazuje se na simultanost procesa de/regulacije i re/regulacije, i na povećanje značaja lokalnog nivoa upravljanja. Naime, dok se, s jedne strane, lokus kontrole važnih dimenzija socio-ekonomskog razvoja pomera sa države na internacionalne korporacije ili internacionalna tržišta, s druge strane, svi oblici kontrole se ukrštaju na lokalnom nivou. Dakle, lokalni nivo – nivo grada postaje ključna arena u kojoj se fleksibilno upravljanje društvenog života odvija kroz niz mehanizama: tržišta, korporativne hijerarhije, mreže, poslovne asocijacije, institucije države i lokalne zajednice (Jessop, 2011; Crouch, 2011.)

Gotovo da nije potrebno napomenuti da su predstavnici regulacione teorije izrazito kritični prema neoliberalizmu. Takav stav ishodi iz usmerenja regulacione teorije na proces konstituisanja novog regulacionog režima, u čemu se neoliberalizam vidi kao ključna prepreka (iako razumljiva sa stanovišta logike kapitala). U ovom pogledu, regulaciona teorija je bliska Polanijevom gledištu, na koje se autori često i pozivaju. Reč je o Polanijevom stavu da slobodno tržište razara osnovnu društvenu supstancu zajedništva i solidarnosti, te da svako društvo ima težnju da ga reguliše, na racionalan ili iracionalan način, odnosno da tržišne transakcije zahtevaju određene organizacione elemente koje u moderno doba omogućava država (Polanyi 2001). U tom smislu, ističe se da period reskaliranja moći nacionalne države nije period deregulacije, već period proširenja

¹⁰ Laš i Ari u istim procesima vide dezorganizovanje države i fragmentaciju upravljanja bez jedinstvenog autoriteta, na osnovu čega sadašnju fazu kapitalizma nazivaju dezorganizovani kapitalizam (Lash and Urry, 1994). Bauman govori da su globalnim finansijama, trgovini, industriji informacija potrebne slabe države koje otklanjaju prepreke slobodnom protoku kapitala (Bauman, 1998).

konkurencije u oblasti koje su prethodno bile zaštićene od tržišta, te ga treba shvatiti kao proces simultane regulacije i deregulacije (na više prostornih nivoa), koji odražava konstantnu borbu između suprostavljenih ali međuzavisnih logika (ekonomske i socijalno-političke) (Scott, 1997; Brenner, 2004; Swyngedouw, 2004; Lovering, 2011; šire u: Petrović, 2004).

Iako Kastel ne pripada autorima okupljenim oko regulacione teorije, njegova su gledišta slična iz jednostavnog razloga što oba pristupa teže savremenoj reinterpetaciji marksističkog shvatanja prostora. Poznato je da Kastels u prostornoj transformaciji savremenog kapitalističkog društva vidi fundamentalnu dimenziju nove socijalne strukture (šire u Vujović i Petrović, 2005; Petrović, 2009). Mrežno društvo je, prema Kastelsu, posebna konfiguracija kapitalističkog sistema, jer se moć sve više locira u vezama između mesta (kao lokalnih – fizičkih prostora), a logika globalnih mreža (finansijskih, produkcionih, informacionih) sve više određuje relativnu važnost lokalnog prostora (grada) za mrežu. Međutim, Kastels ističe i da arhitektura globalnih mreža povezuje lokalitete selektivno, restrukturirajući i ojačavajući one (bilo stare ili nove), iz kojih se upravlja tokovima globalnog kapitala (Castells, 1996; 2002; 2010). Time, dakle, Kastels ne tvrdi da se globalne mreže oslobodaju prostornih ograničenja, jer status čvorišta određuje adekvatna infrastruktura u prostoru.¹¹ Drugim rečima, Kastelsov koncept informatičkog grada i umreženog društva, kao i koncept globalnog grada Saskije Sassen (šire u Petrović, 2004, 2009), suštinski je oslonjen na Harvijevu tezu o vremensko prostornoj kompresiji kapitala, i ukazuje na mehanizme stalne (re)produkcije značaja prostora. Kada koristi pojam mrežne države (network state), Kastels, takođe, ne smatra da nacionalna država nestaje, već da ovaj

¹¹ U tom smislu Kastels ističe da gradovi postaju mega čvorišta ako su u njima locirani ključni akteri različitih mreža (finansijskih i medija, akademskog istraživanja i tehnološkog razvoja i inovacije), poput Nju Jorka ili Londona.

pojam integriše sve nivoe upravljanja, od supranacionalnih institucija do lokalne vlasti, pri čemu lokalnu vlast vidi kao čvorište u lancu institucionalnog predstavljanja i upravljanja.

Kastels ukazuje i da je novi urbani svet izložen simultanim procesima uključivanja i isključivanja u transteritorijalne mreže, što uslovljava rastuću disasocijaciju prostora tokova i prostora mesta. Reč je o tenziji između delova koji su uključeni u globalne tokove, i onih koji ostaju nepovezani sa ključnim procesima informaciono-globalne ekonomije (Castells, 1996: 102–3.¹² To je, po mišljenju Kastelsa, jedna od najfundamentalnijih kontradikcija urbanizovanog, globalizovanog, umreženog društva (Castells 2010). Ona se može čitati na gotovo svim teritorijalnim nivoima (gradova, regiona, država, supranacionalnih regiona, pa i čitavih kontinenata), koji su simultano re/strukturirani konkurentskom logikom prostora tokova i prostora mesta.

Poput Kastelsa, i Leš i Ari, pobornici regulacione teorije, govore o strukturnoj transformaciji prostornih relacija između središta i periferije, ukazujući da se podela na centar i periferiju fleksibilizuje na način koji produkuje neke elemente lokaliteta sa atributom centralnosti i u zemljama periferije i obratno, to jest da periferiju čine izolovane oblasti u svim delovima sveta (od razvijenih do trećeg sveta) (Lash & Urry, 1994: 26–28). Cirkulacija tokova postaje fundamentalna geografska metafora takvog poretka i potiskuje metaforu penetracije, kojom je referirano na inkorporaciju perifernih regiona u globalni svet kapitalizma, tokom perioda dominacije nacionalnog nivoa teritorijalnosti (ibid).¹³

¹² I na primeru globalnih gradova, u kojima je koncentrisana moć upravljanja globalnom ekonomijom, izdvajaju se uključeni i neuključeni distrikti, te se ne može govoriti da su celi gradovi globalni i integrisani u globalne mreže. Na isti način globalne gradove ocenjuje i Saskija Sasen (Sassen, 1991; 2001).

¹³ Dorin Masi pocrtava i da cirkulacija tokova uslovljava novi proces socijalne diferencijacije, što je posledica nove politike mobilnosti ili pristupnosti, na primer,

Kastels, međutim, naglašava i da je, u funkcionalnom pogledu, mrežno društvo organizovano na suprotstavljanju globalnog i lokalnog. Dok su dominantni procesi u ekonomiji, tehnologiji, medijima i upravljanju uglavnom organizovani u globalnim mrežama, svakodnevni rad, privatni život, kulturni identitet i politička participacija su esencijalno lokalni i teritorijalni (Castells 2002). U ovom smislu, Kastels se razlikuje od relacionog shvatanja prostora koji teži prevazilaženju dihotomija lokalno – globalno (o čemu će kasnije biti više reči), i, u nekim aspektima, više razdvaja procese deteritorijalizacija i teritorijalizacije od predstavnika regulacione teorije.

Na kraju ovog poglavlja, nekoliko reči i o pojmu *novog regionalizma*,¹⁴ koji regulaciona teorija preuzima iz praktične politike. Pitanje regionalizacije, odnosno formiranja regiona kao posrednog subnacionalnog nivoa vlasti (između lokalnog i državnog), ili transnacionalnih entiteta (nastalih objedinjavanjem više subnacionalnih jedinica sa teritorija različitih nacionalnih država, na primer, kroz prekograničnu

uvođenje avionskih linija ostavlja neke delove zemalja trećeg sveta izolovanije no što su nekad bili. Kontrola mobilnosti reflektuje i ojačava moć, što nameće pitanja ko je i koliko uključen, ko upravlja procesima kretanja, ko ga inicira (Massey, 1994). Slično, Svingdou napominje da se efekti globalizacije očituju i kroz činjenicu da mnogi delovi Afrike danas više nemaju privilegiju da budu eksploatisani od globalnog kapitala, te da veliki deo sveta ostaje van njegovih tokova, čak više nego što je bio slučaj krajem 19, a posebno početkom 20. veka (Swyngedouw, 2000).

¹⁴ Novi regionalizam ne upotrebljava se u uobičajenom smislu identitetskog procesa koji vodi konstituisanju regiona odozdo, kao identitetskih celina, a koji može voditi i regionalizaciji (konstituisanje regiona odozgo kao posrednih administrativnih jedinica upravljanja između jedinica lokalne samouprave i države) na osnovu postavljanja zahteva za određenim stepenom samostalnosti u upravljanju. Ovde se ne ulazi u šire rasprave o ovim pojmovima, a autori koji se njima bave ukazuju na veliki broj tumačenja, čemu svakako doprinosi činjenica da je reč o pojmovima kojima se pokreću značajna politička pitanja i koja su u tom smislu visoko kontekstualno specifična (Vujošević i dr., 2012; Milosavljević, 2005).

saradnju, koju favorizuju programi EU), ovde se posmatra prvenstveno kao neposredni okviri promena u domenu upravljanja gradovima, odnosno promena u poziciji gradova spram drugih teritorijalnih nivoa upravljanja. U tom smislu bitno je naglasiti da novi regionalizam označava novi koncept lokalnog razvoja u praktičnoj politici prema prostoru, te se u tom smislu može nazvati i *novim lokalizmom*. Smatra se da gradovi-regioni više nisu primarno oslonjeni na nacionalne programe kolektivne potrošnje, kao do 1980-ih, već postaju preduzetnički agenti,¹⁵ orijentisani ka unapređenju i afirmaciji resursa unutar svojih teritorijalnih nadležnosti, uz manju ili veću podršku države, ili drugih spoljnih aktera (Gottdiener 1990; Mayer 1994; Petrović 2010; 2009a; 2004). Dakle, naglasak se pomera sa standardizovanih nacionalnih strategija na specifična lokalna, urbana i regionalna pitanja, koja zahtevaju posebna rešenja, kroz mreže i partnerstva između aktera na različitim teritorijalnim nivoima, sa znatno manjim, a u nekim projektima i bez neposrednog uključivanja nacionalnog nivoa (Lovering, 1999; Jones, 2001).

Gradovi (i urbani region)i tako postaju glokalni prostori u kojima se procesi različite teritorijalnosti (ili: procesi regulisani-oblikovani na različitim teritorijalnim nivoima) prepliću, što je i sadržaj novog pojma *glurbanizacija* (Keil 2003). Pomeranjem naglaska na unutrašnje razvojne kapacitete (gradova – regiona), očekuje se da lokalni modeli razvoja postanu diverzifikovaniji ali i više globalno (u odno-

¹⁵ Proaktivna promocija lokalnog ekonomskog razvoja od strane lokalne vlasti u savezništvu sa drugim agentima privatnog sektora označava se pojmom preduzetničkog grada (Jessop 1998). Harvi (Harvey 1989c) opisuje promene urbane politike tranzicijom od menadžerske (menadžeri socijalne države) ka preduzetničkoj lokalnoj vlasti, koja radi na iznalaženju novih formi kompetitivnog kapitalizma. U striktnom smislu, preduzetnički je samo onaj grad koji je institucionalno i organizaciono opremljen tako da nudi privilegovani strateški prostor za inovaciju, grad koji je postigao kapacitet za preduzetničko delanje (ibid: 92). Šire o pojmu preduzetnički grad u Petrović (2008; 2009; 2009) i Vujović (2012a).

su na okvire nacionalne države – eksterno) indukovani nego ranije. Veština upravljanja, u takvim uslovima, u velikoj meri zavisi od uspešnosti aktera da delaju na različitim nivoima („jumping scales“) (Smith 2003). To nagoveštava činjenicu da pojam novog regionalizma/lokalizma, kao okosnica razvoja gradova, karakteriše niz tenzija na relaciji: lokalno – globalno, endogeno-egzogeno, rast-razvoj, saradnja – konkurencija. Fokus ove knjige je upravo na uočavanju tih tenzija, kako na nivou teorijskih rasprava, tako i na nivou praktične politike, odnosno kroz analizu stavova neposrednih aktera o lokalno zasnovanom modelu razvoja u nekoliko gradova u Srbiji.

2. Nova pozicija gradova i regiona: varijacije u konceptu

Nekoliko decenija nakon II svetskog rata, većina zemalja Zapadne Evrope primenjivala je standardizovani pristup smanjivanju prostornih nejednakosti, prevashodno širenjem industrijskog modela rasta u periferne regione. Drugim rečima, težilo se homogenizaciji nacionalne ekonomije kroz reprodukciju osnovnih socio-economijskih i infrastrukturnih uslova u manje razvijenim prostornim celinama, u čemu je značajnu ulogu imala i promocija kolektivne potrošnje (stanovanje, obrazovanje, transport). Kritički nastrojeni autori smatrali su da je takav pristup imao za cilj i da se lokalni nivo postavi kao tampon zona, koju kreira centralna vlast da bi se izolovala od socijalnih konflikata i legitimizacijskih kriza „odozdo“ (Offe, 1975). S druge strane, upravo zbog značaja koji je u tom periodu imao fokus na socijalnim razlikama, kao i na fenomenu nejednakosti u alokaciji dobara kolektivne potrošnje, urbani sociolozi su posmatrali grad kao poprište distribucionih borbi, koje su isticale pitanja socijalne pravde i demokratskih prava na urbani prostor (Castells, 1977; Lefevr, 1974; Harvey, 1989a; šire u Petrović, 2009: 20–27).

Opisani prostorni projekat razvijene zemlje Evrope napuštaju tokom 1980-ih, kada se prilagođavaju postindustrijskom razvoju, novoj rundi ekonomske globalizacije, racionalizaciji koncepta socijalne države i intenziviranju procesa EU integracija. Novi pristup u praktičnoj politici prostornog razvoja, usmerava se ka promociji ekonomskog rasta odozdo, a ne kroz centralno vođene programe. Drugim rečima, ako je dominantna oslonjenost lokalnog razvoja na egzogene stimulanse karakterisala pristup odozgo na dole (top down), novi pristup, kao reakcija na prethodni, stavlja naglasak na endogene faktore razvoja, to jest, na pristup odozdo na gore (bottom up), odnosno, u skladu sa multiskalarnim upravljanjem, na kombinaciju ovih pristupa.

Istovremeno, takva promena reflektuje prelaz od teritorijalnog viđenja prostornih nejednakosti i regionalnih razlika (kada su državne subvencije bile vezane za određena mesta), ka geografiji mrežnog tipa, u kojoj se nejednakosti posmatraju kao fluidne i promenjive, a institucionalni aranžmani koji se njima bave imaju oblik partnerstva aktera različitih teritorijalnih nivoa (lokalno-regionano-nacionalno-globalno) ili sektora (javni-privatni-civilni), a subvencije se vezuju za konkretne razvojne projekte koji se kroz takva partnerstva realizuju u gradovima/regionima (Gonzales, 2010).

Time se na novi način pokreće pitanje efikasnosti, odnosno efektivnosti javne politike, sa težnjom da se prevladavaju problemi skupog i inertnog državno-birokratskog aparata i maksimalno iskoriste svi raspoloživi resursi lokalne zajednice (ekonomski kapital, znanje, tehnologija, iskustvo, itd). Smatra se, naime, da su u prethodnom periodu zapostavljane lokalne kompetencije i resursi, zbog orijentacije na spoljašnju tražnju i komparativne prednosti po malom broju faktora (prirodni resursi, jeftina radna snaga). To je imalo za posledicu da razvojne strategije budu primarno orijentisane ka velikim industrijskim firmama, uz malo prelivajućih efekata na lokalnu ekonomiju (na primer: malo inovacija u pokretanju biznisa), i uz zapostavljanje ekološke održivosti. Nova paradigma razvoja, zato, menja stratešku perspektivu. Stavljanjem naglasaka na endogene resurse, teži se afirmaciji drugih, a ne samo industrijskih sektora, kao i njihovoj logičkoj povezanosti u skladu sa lokalnim predispozicijama razvoja. To gradove (regione) stavlja pred zadatak fleksibilne specijalizacije: da za svoje proizvode nađu ili kreiraju tržišnu nišu, istovremeno valorizujući lokalnu kulturu, tradiciju, zanatsku proizvodnju, regionalnu hranu, kvalitet života, odnosno svih karakteristika mesta (prirodne, humane, i kulturne) koje ga čine posebnim i jedinstvenim (Vanclay, 2011). Očekivani efekat je rastuća diferencijacija prostorno specifičnih razvojnih profila i trajektorija, infrastrukturnih konfi-

guracija, institucionalnih aranžmana. Pored toga, u porastu značaja datom lokalnim i regionalnim akterima vidi se i veća mogućnost da se razvojne strategije usklade sa potrebama i ciljevima lokalnog stanovništva. Otuda se obnova značaja lokalnih – endogenih resursa predstavlja i kao model u kojem je moguće pomiriti suprotstavljenost ciljeva preduzeća i zajednice, principa ekonomske efikasnosti i socijalne efektivnosti, odnosno kao model koji teži afirmaciji holističkog značenja održivog razvoja gradova/regiona.

Treba, međutim, naglasiti da novi pristup ne znači povratak društva sa endogeno determinisanim strukturama. Naprotiv, endogeno ovde treba shvatiti izvan dihotomije koja polarizuje samodovoljnost i potpunu otvorenost, u skladu sa transformacijom u ekonomiji, politici i kulturi savremenog sveta, koja donosi, s jedne strane, porast globalne povezanosti, a sa druge, porast mogućnosti da se afirmišu lokalne različitosti i konteksti (Robertson, 1995; Warf & Arias, 2009).

U daljem tekstu se o novom konceptu razvoja gradova govori iz perspektive tri analitička gledišta koja je moguće izdvojiti u okviru regulacione teorije i relacionog shvatanja prostora. Razlike među njima se nalaze u analitičkom nivou koji preteže, kao i u kritičkoj optici, a koje je u sociološkom pristupu neophodno kombinovati. Prvo gledište se najviše drži makroperspektive i kritike neoliberalizma. Drugo gledište balansira između makro i mezo nivoa i usmereno je na akcioni potencijal mesta koji se profilise kroz složene multiskalarne relacije, te teži da doprinese vidljivosti i onih praksi koje su alternativne kapitalističkoj produkciji. Treće gledište, razvijeno u tradiciji institucionalne ekonomije, posvećeno je analizi značaja lokalne socijalne strukture za ekonomski razvoj, koja se čita kao ključni preduslov adekvatnog pokretanja lokalnih potencijala gradova/regiona unutar postojeće systemske konstelacije (kapitalizma). Ovo gledište ima i najviše uticaja na domen praktične politike u okvirima EU.

2.1. Makroaspekt – kritika neoliberalizma

Budući da regulaciona teorija prepoznaje diferencirane mogućnosti regulacije (re)produkcije društvenog života unutar kapitalističkog sistema, oštrica njene kritike pre svega se umerava ka projektu neoliberalizma. U odnosu na domete praktične politike novog lokalizma/regionalizma, pokreće se niz pitanja: Da li gradovi zaista stižu nove institucionalne kapacitete da oblikuju svoj put razvoja, ili su njihove sudbine danas značajno omeđene političko-ekonomskim snagama koje se nalaze izvan njihove kontrole? Da li lokalni regulativni eksperimenti unapređuju lokalne socijalne uslove ili čine urbane i regionalne ekonomije još ranjivijim na globalnu finansijsku fluktuaciju, državno restrukturiranje, investicione odluke transnacionalnih kooperacija? Da li se intenzivira konkurencija gradova sa nultom sumom ishoda (koja reprodukuje dobitnike na račun gubitnika)? Da li neoliberalizam predstavlja strategiju političko – ekonomskog restrukturiranja koja, u Leferovoj terminologiji, koristi prostor kao ključni instrument ostvarivanja interesa kapitala (Brenner & Theodore, 2002a: 343)? Odgovori, ukratko sumirani na narednim stranim, ukazuju na „visoku politiku neoliberalizma“, koja osujećuje potencijale multiskalnog, multisektorskog i multiakterskog pristupa (Theodore & Peck, 2012: 25).

Polazi se od kontradikcije kapitalizma da mesto tretira i kao socijalno produkovan prostor sa kojim su stanovnici povezani, i kao prostor u kojem kapital stvara profit, što uslovljava neizbežne tenzije između teritorijalnog razvoja, s jedne strane, i korporativne profitabilnosti i rasta, sa druge, budući da oni koji su odgovorni za razvoj gradova i regiona žele da zadrže ostvarenu vrednost u svom mestu (Hudson, 2001: 273). Takvu tenziju kapital razrešava zatvaranjem fabrika ne zato što su neprofitabilne već zato što drugo mesto nudi profitabilnije uslove, te se proklamovana strategija da mesta treba da kreiraju, uvećaju i zadrže vrednost na način koji nije lako replicirati na

drugom mestu, smatra problematičnom, jer i kapitalu odgovara da iskoristi prednosti malih razlika u kvalitetu resursa i u troškovima, uključujući i tzv. neprenosive kvalitete (kulturni i socijalni) (Hudson, 2011; Brenner, 2004; Harvey, 1993).

Potom, značajan je stav da se preduzetnička uloga države i dalje sastoji u podršci faktora proizvodnje koji nisu mobilni, ali da cilj nacionalne prostorne politike više nije da otkloni nejednakosti geografskog razvoja, već da ojača lokalno specifična socio-ekonomska dobra strateških gradova regiona, koji se sve intenzivnije globalno povezuju i postaju (manje ili više značajna) čvorišta tokova supranacionalnog kapitala, što urbanim aglomeracijama (a ne nacionalnoj ekonomiji) daje centralnu ulogu u novom režimu akumulacije kapitala.¹⁶ Isticanje diskursa različitosti i načelno uvažavanje činjenica da gradovi nemaju iste unutrašnje kapacitete za endogene strategije, te da imaju i diferenciranu potrebu za spoljašnjim podsticajima/resursima, ne podrazumeva i pozitivnu diskriminaciju manje razvijenih gradova u domenu praktične politike (Hudson, 2011; Todling, 2011; Hadjimichalis, 2011; Cochrane, 2011). Time se ukazuje da strategije endogenog razvoja bolje „rade“ u već uspešnim lokacijama i regionima, to jest da se (liderski) gradovi i regioni favorizuju od strane države (pa i supranacionalnih institucija), dok se „obična“ mesta zapostavljaju. Na taj način se, prema Brenerovom mišljenju, i novi lokalizam/regionalizam ukazuje kao nacionalna državna strategija kriznog menadžmenta¹⁷ u kontekstu neoliberalizma (Brenner 2000: 328).

¹⁶ Brener ističe da se kapital više ne prilagođava teritorijalno integrisanom državnom prostoru, već da se državni prostor modifikuje u teritorijalno diferenciranu geografiju kapitala (Brenner, 2004: 16). To po Brenerovom mišljenju znači i da gradove više nije dovoljno odrediti samo kao subnacionalne jedinice administrativnih državnih sistema (ibid: 14–15).

¹⁷ Lovering ističa da se značaj nacionalne države često ignoriše u razmišljanjima o novom regionalizmu. Analizom revitalizacije regiona Velsa i grada Kardifa u

Oštrica kritike je posebno usmerena na negativne socijalne efekte, na porast nejednakosti unutar regiona jedne zemlje i unutar metropolitenskih regiona. Ukazuje se na činjenicu da se šira debata o društvenim vrednostima, ciljevima i metodama potiskuje, dok je u prethodnom periodu, bar na nivou principa, činila okosnicu teorij-skih i praktičnih pitanja, koja su bila dominantno distributivna (i kao takva neizbežno politička) (širu raspravu o depolitizaciji urbane politike videti u: Petrović, 2009). Posledično, naglašava se i redefinis-anje samog značenja pojma gradova, koji su sve manje kompetentne političke i moralne društvene zajednice a sve više kvaziindividue, odgovorne da nađu svoj put ka ekonomskoj vitalnosti i da svoje re-surse maksimizuju u međusobnoj konkurenciji na globalnom tržištu. Sve to, odvija se u kontekstu u kome su procesi globalizacije, teh-noloških promena i konkurencije do te mere naturalizovani da se i adaptacija na njih prikazuje nužnom i neizbežnom (Keating, 2003; Hadjimichalis, 2011; Lovering, 2011).

Promena percepcije kojom se naglasak pomera sa gledišta da je razvoj gradova određen širim strukturnim okolnostima, ka gledištu koje gradove vidi kao aktivne učesnike u oblikovanju svoje buduć-nosti, uslovlja je i promenu pristupa klasičnim urbanim problemima (kriminal, siromaštvo, kvalitet života). Oni se sve manje vide kao re-fleksija širih strukturnih problema društvenog (ekološkog) razvoja, a sve više kao potencijalne prepreke kompetitivnom uspehu (Bren-ner, 2004; Cochrane, 2011). Kao takvi, urbani problemi su redefini-sani u nedostajuću socijalnu koheziju ili nedostatnu održivost, koje se smatraju bitnim unutrašnjim razvojnim resursima (Harloe, 2001; Theodore & Peck, 2012). Krajnji ishod je prevlast ekonomske dimen-

Ujedinjenom Kraljevstvu Lovering ukazuje na ključnu ulogu države, prema broju novih radnih mesta koje je otvorio javni sektor, u odnosu na privatne investicije (Lovering, 1999)

zije održivosti,¹⁸ koja koncept lokalnog razvoja svodi na ekonomsku racionalnost, na proces reklamiranja lokalnih specifičnosti u sklopu glavne premise o hipermobilnosti visokokvalifikovanog rada i kapitala (Moulert & Sekai 2003). Dominantni kompetitivni diskurs na taj način suštinski dekontekstualizuje pojam konkurentnosti, iako se kontekstualno specifične razvojne trajektorije načelno promovišu (Hudson, 2005), a okvir traženja adekvatnog odgovora na konkretna pitanja omeđen je imperativom „nepovratnih trendova globalne ekonomske integracije“ (Theodore & Peck, 2012: 31) Takav kontekst obesmišljava i princip emulacije dobrih praksi odnosno njihov transfer između različitih teritorijalnih jurisdikcija (vertikalno i horizontalno), za koji se ocenjuje da suštinski doprinosi fragmentaciji a ne novoj koherentnosti u domenu praktične politike, i ima malo pozitivnog efekta po formiranje multiskalnog modela upravljanja (ibid). Svingdou, zapravo tvrdi, da je to dobar primer kako ideologija liberalizma, odnosno neupravljanja, devalvira ideju multiskalnog upravljanja i regulacije (Swyngedouw, 2004).

Smatra se i da projekti povezani sa eksperimentisanjem i adaptacijom, institucionalnom varijacijom i hibridnošću, suštinski ne doprinose rešavanju problema kojima se bave (nezaposlenost, socijalna polarizacija, nejednak razvoj) a neretko ih i pogaršavaju. Njihov osnovni rezultat vidi se u nepredvidim mutacijama samih strategija i institucionalnog prostora u kome se primenjuju. Gradovi, tako, postaju strateške mete eksperimentisanja, i institucionalne inovacije, kroz koje se održava dominacija neoliberalizma. Prihvatanje mekih diskursa socijalnog kapitala, osnaživanja, koordinacije, partnerstva, socijalne kohezije i inkluzije, smatra se doziranim u meri u kojoj je kompatibilno sa jakim diskursom neoliberalizma, a retki primeri od-

¹⁸ Bitno je istaći da je koncept društvene održivosti dugo posmatran kao sredstvo za dostizanje ekonomske i ekološke održivosti, a ne cilj po sebi. O temi održivost u oblasti studija grada videti šire u Mirkov (2012).

stupanja, upravo po statusu njihove relativne izuzetnosti, potvrdom hegemonije neoliberalnog urbanizma. I ponovni interes za socijalnu ekonomiju, koja se u krugovima praktične politike nudi kao efektivni način suočavanja sa problemima socijalne isključenosti, kritikuje se kao mimikrija neoliberalizma, sa argumentom da ona mesta koja imaju najviše ekonomskih problema imaju i najmanje resursa potrebnih da se razvije efikasna socijalna ekonomija,¹⁹ kao i da su uspešni primeri socijalne ekonomije pod velikim pritiskom konvergencije ka dominantnoj logici kapitala (Hudson, 2009; 2011; Brenner, 2010; Brenner, Peck, & Theodore, 2010; Peck, 2010; Theodore & Peck, 2012; Brenner & Theodore, 2002; Scott, 2009).

Regulaciona teorija naglašava i da je pojam neoliberalizma relativno višeznačan, a posebno da neoliberalizacija ili profilisanje novih regulatornih mehanizama ne predstavlja povratak na raniju formu kapitalističkog razvoja (na klasične liberalne institucionalne oblike), budući da se pojavljuje u kvalitativno drugačijim geo-političkim i geo-ekonomskim uslovima, odnosno da se odvija u relaciji sa nasleđenim – ranijim rundama regulatornog procesa (fordizam ili državni socijalizam, u evropskim okvirima). Tako Džesop, razlikuje tri strategije prilagođavanja globalnom neoliberalizmu: *neostatizam* (prihvata tržište ali kroz državno sponzorisan pristup ekonomskom i socijalnom restrukturiranju, država ima ključnu stratešku ulogu, uz podsticanje regionalnog i lokalnog nivoa), *neokorporativizam* (karakteriše ga značajan balans kompeticije i kooperacije, i značajna uloga javno-privatnog partnerstva), *neokomunitarizam* (naglašen doprinos trećeg sektora i socijalne ekonomije ekonomskom razvoju i socijalnoj koheziji, što, s druge strane, zbog manje kompetitivnosti

¹⁹ Sa organizacionim formama kao što su zadruge, udruženja ili društva za uzajamnu pomoć, naglašava se značaj misije koju ima određena organizacija kao i njen cilj da pomogne svojim članovima i/ili široj zajednici, pre nego da ostvaruje profit za investitore (Borzaga, Galera, Nogales, 2008: 17).

povećava rizik gubitka u važećoj igri nulti ishoda). Džesop konstatuje da se gradovi u istim državama razlikuju po strategijama koje primenjuju, posebno u razvijenim evropskim zemljama, gde se gradovi manje razvijenih regiona više oslanjaju na neokomunitarizam a razvijenijih regiona na neokorporativizam. U svim društvima se zapravo povećava nivo lokalnih varijacija u modelima upravljanja, koje se dovode u vezu sa ekonomskom snagom grada, lokalnim političkim okolnostima i postavljenim prioritetima, te političkim ideologijama (Allen & Cochrane, 2010.)²⁰

Autori regulacionog pristupa ipak naglašavaju da razvijenija civilna društva, koja su umreženija i više verzirana u strategije lobiranja, promocije taktike i preduzetničko predstavljanje ideja, imaju bolju strukturu političkih mogućnosti²¹ za multiskalarno i multiaktersko upravljanje nego društva u radikalnom procesu transformacije (Scott, 2009). Tako, u gradovima bivših socijalističkih zemalja u Evropi, izuzev Poljske, Češke, Slovačke i Mađarske, Džesop prepoznaje neostatizam kao dominantnu strategiju, u kojime parazitska nomenklatura ima ključnu ulogu (2002).²² Slično potvrđuju istraživanja i u mediteranskim zemljama, gde širenje preduzetničkog

²⁰ Socijaldemokratske opcije pokazuju se sa boljim rezultatima za lokalno stanovništvo, posebno u gradovima koji imaju industrijsko nasleđe, u strategijama revitalizacije ekonomskih prostora (Cochrane, 2011).

²¹ Pod strukturom političkih mogućnosti podrazumeva se specifična konfiguracija resursa, institucionalnih aranžmana i istorijskog nasleđa koja olakšava ili otežava građanski aktivizam. Struktura političkih mogućnosti uzima u obzir i institucionalne i kulturne faktore koji određuju šta se u određenom trenutku može pojaviti kao prihvatljiv (politički) zahtev (Cisar, 2010; šire u Petrović, 2012; Petrović & Vukelić, 2013).

²² Slično istraživanje sprovedeno u Norveškoj pokazuje da mali periferni gradovi nemaju kapacitet za primenu modela preduzetničkog upravljanja, već da se suštinski oslanjaju na klijentelistički oblik *urbanog režima*, iako prihvataju retoriku kompetitivnosti (Lofgren, 2000). Koncept urbanog režima, na koji se ovo istraživanje oslanja, ishodi iz regulacione teorije a definisan je kao relativno stabilna koalicija aktera koja ima domen komandne moći, ali za čije je funkcionisanje od

upravljanja gradovima prati značajna zastupljenost neformalnog i klijentelističkog načina koordinacije (Dunford & Kafkalas, 1992).

Predstavnici ovog gledišta smatraju da neoliberalizam kolonizuje i mrežni diskurs,²³ jer se pokazuje pogodnim za promovisanje tržišta ili ublažavanje kritika koje idu u pravcu nerealnosti čistog tržišta. Oslanjanjem na mnogobrojna istraživanja se pokazuje da mreže odstupaju od pretpostavljenih karakteristika (kolaborativnost, nehijerarhijski princip fleksibilnost i dinamičnost),²⁴ jer su češće oblikovane odozgo – kroz državne inicijative, nego odozdo, jer pokazuju tendencije ka hijerarhijama i isključivanju članova i institucija građanskog društva, jer daju malo podsticaja ublažavanju ekonomskih nejednakosti i nejednakog razvoja, jer imaju nizak kapacitet za inovaciju u odnosu na imitativne prakse, itd. Osnovna kritika ide u pravcu zanemarivanja činjenice da su mrežni odnosi uronjeni u hijerarhijske državne strukture i kapitalistička tržišta, te da afirmišu odlučivanje elite izolovane od demokratskog procesa i brzi transfer praktične politike. Obrazloženja praktične politike, s druge strane,

primarnog značaja svest njenih članova o nužnosti saradnje, da bi se postigla sposobnost delanja – socijalne produkcije. (Šire u Petrović, 2009: 32–40)

²³ Mreže se definišu kao konstelacije relativno stabilnih odnosa aktera sa zajedničkim interesima u oblasti praktične politike, koji razmenjuju resurse da bi ostvarili (zajedničke) interese i uvažavaju kooperaciju kao najbolji način da se to i postigne (Borzel, 1998). U pogledu prostornog aspekta, bitno je da se mreže razvijaju između učesnika koji prethodno nisu bili povezani, da se njima grade odnosi uzajamnosti između prethodno izolovanih mesta (aktera), koja su izgledala udaljena.

²⁴ U definisanju mreža ističu se i sledeći aspekti: kolaborativnost (uzajamno orijentisanje i obavezivanje), samoorganizovanost i nehijerarhijski princip (svaki učesnik načelno ima jednako pravo u odnosu na zajednički interes), fleksibilnost i dinamičnost (mrežne veze su u kontinualnoj promeni, struktura mreže se periodično menja, granice mreže su meke – nejasne, jer svaki učesnik u svakom trenutku ima mogućnost izlaska a novi akteri mogućnost ulaska), pa i nepredvidljivost (dosta se mogu promeniti u zavisnosti od malih promena u spoljašnjim okolnostima) (Leitner & Sheppard, 2002).

ističu da mreže nisu ni formirane da povećaju demokratiju, već efikasnost i inovativnost u ostvarivanju nekih zajedničkih (javnih) ciljeva (Aarsaether, Nyseth & Bjorna, 2011; Leitner & Sheppard, 2002).

Problematizovanju demokratskog deficita regiona, takođe se posvećuje dosta pažnje sa argumentacijom da se ovaj nivo upravljanja uvodi dominantno odozgo na dole kako bi odluke internacionalnog kapitala mogle biti lakše posredovane lokalnim mehanizmima odlučivanja. U takvim okolnostima, nove regionalne razvojne agencije nemaju lokalnu ekonomsku racionalnost niti političku podršku odozdo, što ih čini podložnim interesima krupne politike (odozgo) i (globalnog) biznisa (Lovering 2011). Lovering otuda konstatuje da je osnovni produkt koncepta novog regionalizma konsolidovanje profesionalne političke klase (koju naziva regionalna klasa),²⁵ čiji je primarni cilj ubjeđivanje a ne reprezentovanje lokalne javnosti (ibid: 589).²⁶

Na kraju postavlja se pitanje dometa kritičke analize regulacione teorije. Ovaj pristup je više fokusiran na dijagnozu nego na projekciju,

²⁵ Lovering posmatra regionalnu klasu po analogiji sa Floridinim (2002) konceptom kreativne klase (koja nije ni kapitalista ni radnik, ali obavlja funkcije za moćne – kapital i državu, iz čega izvodi svoj poboljšani ekonomski i socijalni status), a oslanja se i na rad Karla Renera, za koga je servisna klasa pokrenula pitanje porekla (odakle dolazi), sastava (ko je sačinjava), funkcije (šta i kako radi), kao i etička i kognitivna pitanja (šta je za nju javno dobro). Prema Loveringu, regionalna klasa nije interesna grupa u bilo kom jasnom ili konzistentnom smislu, i pati od deficita reprezentativnosti. U tom smislu, ovaj pojam dovodi u vezu i sa Harviјevom idejom o urbanoj servisnoj klasi (Harvey, 1989b), čiji je fokus na politike koje povećavaju vrednosti nekretnina kao poreske baze gradova. Lovering smatra da regionalna klasa nema ekvivalentno profilisan interes na regionalnom nivou, koji zastupa, te je u tom smislu nastala odozgo (Lovering 2012).

²⁶ I drugi autori ukazuju da se kroz skalarnu politiku (politics of scale) formiraju regionalne grupacije (assemblage), i odvija kompleksna mobilizacija aktera sa različitih nivoa (scales) kojima regionalnu konotaciju donosi samo to što se bave regionalnim resursima, iako nemaju autoritet u reprezentovanju regiona o kojem je reč, što takve aranžmane čini inkompatibilnim demokratskoj politici (Allen & Cochrane, 2010; MacLead, 1999).

te ostaje u ograničenjima makro-sistemskih teorija. U tom smislu retka su upuštanja u definisanje mogućnosti za uspješniju profilaciju novog modela regulacije, odnosno analize primera adekvatnije upotrebe mehanizama multiskalnog, multiakterskog i multisektorskog pristupa, koji se idealno tipski pozitivno ocenjuju (Brenner, 2004; Swyngedouw, 2004).²⁷

2.2. Prevazilaženje dihotomije lokalno-globalno

U okviru ovog pristupa, teži se afirmaciji akcionog kapaciteta društvenih aktera (svih sektora) na lokalnom nivou, kao i afirmaciji sveukupnih praksi, dakle, i onih koje se razvijaju na marginama ili izvan kapitalističkog modela (re)produkcije. Pored toga, rečnikom regulacione teorije rečeno, fokus je na primeni skalarne strategije delanja („jumping of scales“) odnosno strategije otvorenosti, komunikacije, veštine umrežavanja²⁸ i pregovaranja sa akterima na različitim nivoima, kroz tokove relacija koji su, na ovaj ili onaj način, vezani za mesta (gradove ili regione). Ovaj pristup se protivi polarizaciji lokalnog i globalnog, koja lokalno sagledava kao prostor intimnosti, poznatog, bliskog, sigurnog, ukorenjenog, od-

²⁷ Brener prepoznaje delimične potencijale u debatama o socijalnom isključivanju i teritorijalnoj koheziji na nivou EU (Brenner, 2004:). Svindou u novim oblicima upravljanja prepoznaje potencijal da se transformišu odnosi države i civilnog sektora: kroz sistem pregovaranja na horizontalnom nivou, odnosno kroz interaktivno povezivanje autonomnih aktera koji delaju izvan države iako ne nezavisno od države, kao i na vertikalnom nivou, kroz povezivanja aktera različitih nivoa (strategija jumping of scales). Poput Brenera, i Svindou vidi potencijal u mehanizmima povezivanja na nivou EU (Swyngedouw 2004). Ipak, analize oba autora dominantno su kritične prema postojećim praksama i dometima EU politike u ostvarivanju navedenih potencijala.

²⁸ Relaciono shvatanje prostora koristi pojmove mrežnog diskursa da bi odredio shvatanje odnosa lokalnog i globalnog, tvrdeći da se globalni procesi ne odvijaju iznad lokalnog već kao mrežne veze (Savage, Bagnall & Longhurst, 2005).

vojenog i različitog od globalnog prostora, koji se razumeva kao udaljen, apstraktan, opasan, virtualni, hegemon (Scholte, 2002). U tom smislu, napušta se Gidensova percepcija da se globalizacija odvija kroz proces vremensko-prostornog distanciranja, univerzalizacije i odvajanja od neposrednog konteksta, u skladu sa kojom su gradovi – regioni atraktivni za investicije ali bez bez značajnog uticaja na svoj razvoj (Giddens, 1981; 1990). Takođe, odbacuje se i pojam „ne-mesta“ (Auge 1997), kao metafore koja ukazuje na gubitak značenja mesta u procesima globalizacije. Eskobar smatra da brisanje mesta reflektuje asimetriju koja postoji između globalnog i lokalnog, u kojoj je globalno povezano sa prostorom, kapitalom, istorijom, delanjem, dok je lokalno povezano sa mestom, radom i tradicijom (Escobar, 2000).

Na osnovu dihotomne percepcije, smatra se, nastaje predstava o svetu podeljenih teritorijalnih konfiguracija i skalarnih razlika, što protivreči činjenici da se prostor grada i regiona stvara kroz interakcije na svim nivoima. Otuda su ovi autori i protiv dihotomija koje postuliraju da lokalna autonomija osnažuje a eksterna kontrola onemogućava, lokalna aglomeracija povećava dobit a globalni lanci odvlače profit, da su domaće institucije lokalno orijentisane a da su udaljene institucije predatorske ili indiferentne (Amin, 2004). Nasuprot tome, zalažu se za odbacivanje procena autonomije ili slobode da se dela neograničeno od drugih, kao i za fokus na akciji potencijal (agency) grada, u smislu sposobnosti definisanja kolektivnog i individualnog identiteta i pregovaranja razvojnih uslova kroz relaciju (skalarnu) politiku. U takvom pristupu, lokalno se ne shvata podvojeno od, ili kao žrtva globalnog, niti kao mesto otpora globalizaciji, već kao agent globalizacije koja se odvija u konkretnom prostoru (Massey, 2004; Friedman, 2006; Coe & Hess, 2011).

Težnja da se afirmiše sveukupnost modela reprodukcije društvenog života opredeljuje autore i ka definisanju globalizacije iz pozitivnog

ugla: ona ne nastupa nužno kao dominacija već kao pregovaranje i borba, koja može imati različite ishode u svakom lokalitetu (Massey, 2004). Dok makro-pristup regulacione teorije akcentuje mehanizam hegemonije u procesu reteritorijalizacije, ovde je akcenat na pogledu odozdo, na svakodnevne prakse (refleksivne i praktične akcije) u produkciji gradova i regiona.²⁹ Otuda se više akcentuje otvorenost i kontekstualnost pitanja: ko i šta konstruiše gradove i regione, kako, kroz koje asocijacije i mreže, i sa kojim ciljem (Freedman, 2010; Paasi, 2010). Iako insistiranje na kontekstu može imati i slabosti, odnosno nositi rizik svođenja na jedinstvene, neponovljive slučajeve iz kojih druga mesta mogu malo naučiti, to je za autore ovog pristupa jednako neprihvatljiva interpretacija (u ključu podvajanja lokalnog i globalnog) kao i svođenje razvoja na makroekonomske fenomene (GDP, nezaposlenost, inflacija, izvoz-uvoz) u kojima dominira univerzalna aprostorna logika jednog rešenja za sve. Izazov je, naravno, u pronalaženju pravog miksa ovih pristupa. Reč je i o zalaganju za alternativnu metriku razvoja, odnosno za napuštanje valorizacije po kojoj su osnovni kriterijumi razvoja gustina i efikasnost kapitalističkih ekonomskih odnosa, a mesta su rangirana na hijerarhiji na kojoj su kulture moderne ili primitivne, a ekonomije napredne ili nazadne. Samo tako se može razumeti da područja za koja se prema klasičnim indikatorima smatra da su u razvojnem zaostatku („lagers“), posebno unutar razvijenih zemalja, ili u okvirima EU, mogu imati adekvatnije i održivije oblike lokalnog i regionalnog razvoja nego ona područja koja imaju leadersku poziciju. Na primer, takav pristup pokazuje da London nije prosperitetan region

²⁹ Relaciono shvatanje prostora prevazilazi esencijalistički pristup (lokalno: fiksno i ograničeno), strukturalistički (naglasak na supra strukturama) i socijalni konstruktivizam (prioritet dat diskursima) (Woods &, McDonagh, 2011). Ovde se nameće analogija sa Lefevrovim shvatanjem produkcije prostora kroz trijadu reprezentativnih prostora, prostora reprezentacije i prostornih praksi, o čemu se biti više reči u petom poglavlju.

već region u kome nalazimo prosperitetne firme i ljude, uporedo sa nejednakostima i siromaštvom dece, dok regioni koji su po ekonomskim pokazateljima lošije rangirani u UK od Londona, imaju bolje skorove na merenju socijalnih indikatora razvoja. Nažalost, dominantni način merenja čini i da iskustva perifernih regiona u raspolaganju i upravljanju svojim ekonomijama i resursima često ostaju van fokusa „dobrih praksi“ (Perrons, 2011; Pike, Rodriguez-Pose & Tomaney, 2011).

Otuda je važna ne samo podrška indikatorima humanog razvoja, koji već jesu u upotrebi, već i napuštanje projekcije jedinstvenog puta ka izlasku iz nerazvijenosti, te primena holističkog modela održivosti (Gibson-Graham, 2011; Bristow, 2011). Razmatrani pristup podržava stav da je ekonomska održivost nekritički povezivana sa ekonomijom globalnog kapitalizma, te da se i dalje suštinski potcenjuje značaj ekonomija koje su lokalno i regionalno bazirane. U ovom kontekstu se pominju i strategije obnove tradicionalnih veština, zanata i raznih produkata lokalnih praksi koje se mogu ponuditi za globalnu potrošnju, u skladu sa principima afirmacije endogenih faktora razvoja, ali sa akcentom na oblike *globalizacije lokalnog* koje mogu biti efektivne političke snage u odbrani mesta i identiteta, kao i na one oblike *lokalizacije globalnog* koje lokalno stanovništvo može koristiti na svoju dobrobit (Escobar 2000). To, naravno, zahteva da se pažnja usmeri na pitanje odnosa moći unutar mesta, odnosno načina razmišljanja koji u lokalnim okvirima nastaju u susretu sa tendencijama globalizacije (ibid).

Zalažući se protiv autarhičnosti a za otvaranje sa specifičnim proizvodima, pažnja se posvećuje malim i srednjim preuzećima (čiji su troškovi relokacije veliki a dobit od potencijalnog smanjenja operativnih troškova niža od dobiti koju imaju od povezanosti sa mestom), te ekologiji kao okviru povezivanja lokalno utemeljenih proizvodnih procesa. Koncept socijalne ekonomije se prihvata sa više entuzijaz-

ma, iako ne bez kritike. Praktičnoj politici se zamera da nema jasnu definiciju socijalne ekonomije (pojam definisan u negativnom smislu: prema tržištu, prema državi) i da ne kreira značajan broj radnih mesta. S druge strane, pozitivni efekti se prepoznaju u jačanju socijalnog kapitala (kroz kolektivni rad, samopomoć, dobrovoljne aktivnosti), obezbeđivanju indirektno pomoći (kroz razne programe obuke), uz naglasak da su najuspešniji oni primeri koji imaju pristup resursima izvan lokalnih okvira, kao potvrda značaja lokalno baziranih ali ne i lokalno ograničenih inicijativa (Amin et al., 2002).

Na nivou konkretnih predloga i/ili analiza alternativnih praksi, ovaj pristup nastupa sa pozicije pozitivne utopije. Osnovni stav je da gradovi i regioni mogu da postanu generatori specifične demokratske energije samo ako lokalni akteri imaju mogućnost razmatranja alternativnih opcija na način koji lokalne dobiti stavlja u relacijo pluralni okvir (Amin, 2004). Uz optimističko priklanjaje regulacionom postulatue da više nijedan teritorijalni nivo nema separatnu moć, afirmiše se moć čvorišta i oslanjanje na mreže u skladu sa lokalnim interesom/ima. Jedan od najčešće navođenih je slučaj direktne saradnje gradskih uprava Londona i Karakasa, u kojoj je došlo do razmene profesionalne ekspertize u oblasti planiranja (London Karakasue) za naftu (Karakas Londonu), razmena koja je u oba grada upotrebljena za projekte socijalno isključenih grupa (Massey, (1994; 2004). Navedeni primer se naziva primerom globalne politike mesta ili „politika mesta izvan mesta“ (u smislu vođenja politike na više nivoa) (Massey 2004), i kreiranja grada kroz etične prakse globalizacije (Gibson-Graham, 2008).

U skladu sa traganjem za mogućnostima pozitivne promene, autori koriste mnogo koncepata sa prefiksom „post“: post-liberalizam, post-kapitalizam, post-državnost, te ukazuju na alternative dominantnom obliku euro-centričnog moderniteta, i ističu da ekonomija nije „prirodno“ kapitalistička, da društva nisu prirodno liberalna, da država nije jedini institucionalizovani oblik društvene moći. Dosled-

no se primenjuje pluralističko stanovište, jer se ne smatra da kapitalizam, liberalizam ili država prestaju da postoje, već da je njihova centralnost umanjena. U skladu sa time, post-razvojna agenda, za koju se zalažu, nije anti razvojna, već znači afirmaciju mnogih, već postojećih praksi, kao kredibilnih alternativa (ne isključujući generisanje novih). U tom smislu koristi se i pojam sociologije „odsustva“, koja svojim istraživanjima treba da doprinese vidljivosti mesta, regiona, pa čak i nacija, koja su sa stanovišta dominantnog kapitalističkog razvojnog modela nevidljivi, jer su diskvalifikovani, odbačeni.³⁰ Takva sociologija ima delatnu orijentaciju ka znanju, pre no realističnu ili refleksivnu, te je osnovna teza „razumeti da bi menjao“ zamenjena tezom „menjanje našeg razumevanja je menjanje sveta u malim koracima“ (Gibson-Graham, 2008: 199). Cilj takvog pristupa nije da objasni zašto lokaliteti nisu sposobni da gledaju preko svojih granica već da se utvrdi kako bi to mogli, što je etičko pre no strukturno razumevanje socijalne determinacije, eksperimentalno pre no kritički orijentisano istraživanje (ibid).

Ukratko, ovaj pristup se zalaže za doslednu afirmaciju endogenih resursa u kontekstu globalnog povezivanja, za promene malih razmera koje mogu imati transformativni kapacitet i doprineti da se razumevanje lokalnih ekonomija kao mesta sa specifičnim ekonomskim identitetima i kapacitetima ne svede samo na čvorišta globalnog kapitalističkog sistema (Gibson-Graham, 2008; 2008a; 2011; Escobar, 2010; Amin, 1999; 2004; Massey, 2004; Antonsich, 2010).

³⁰ Slične ideje nalazimo i kod drugih autora, tako Orum i Čen govore o potrebnom prelasku sa kritičke (osnovno pitanje: šta uslovljava postojeće stanje – ograničenja?) na rekonstruktivnu (kako može biti bolje?) sociologiju gradova (Orum & Chen, 2003). Robinson (2005) afirmiše koncept običnih gradova, a Pedrazini i Sančez (2005) sociologiju preke potrebe.

| 2.3. Pojam teritorijalnog kapitala

Treće gledište, dominantno je razvijeno u domenu institucionalne ekonomije, sa oslanjanjem na teorije drugih društvenih nauka, pre svega, sociologije, politikologije i ekološke psihologije. Iako sledi osnovne postavke regulacione teorije (reskaliranja moći, multiskalarni i multikaterski model upravljanja), fokus je na strategiji teritorijalizacije kapitala u pozitivnom smislu, sa ciljem da se ponudi operativni koncept mera konkretne politike, premda se postavljeni cilj ne smatra lako ostvarljivim. Nesporna bliskost institucionalnog i regulacionog pristupa je u tome što potonji napominje da su fundamentalne kontradikcije krizne prirode kapitalizma posredovane vremenski i prostorno specifičnim institucionalnim aranžmanima. To pokazuje da, iako se dominantno bavi makroprocesima, regulaciona teorija ostavlja prostora da se uvažavaju kontekstualne specifičnosti, i institucionalne različitosti.

Ovo gledište ne dovodi u pitanje Harvijevu tezu o tendenciji kapitala da vremensko prostornoj kompresiji, ali se više ukazuje na naizmeničnost procesa *diferencijacije i standardizacije* prostora, koji definišu lokalne kapacitete. Naime, usled potrebe kapitala da stalno traži lokacione prednosti, različiti prostori istovremeno teže standardizaciji, u skladu sa neophodnim infrastrukturnim i tehnološkim zahtevima, i diferencijaciji, kako bi svojom specifičnošću privukli investicije (Harvey, 1985). Tendencija diferencijacije prostora posebno se veže za određene karakteristike radne snage, koje nisu podložne homogenizaciji. Misli se na veštine, organizaciju, pouzdanost, određene forme menadžerske kontrole, koje su ukorenjene u dugotrajnim institucionalnim oblicima socijalnog života, odnosno sedimentirane u određenim prostorima. Usled toga isti sektori ekonomije imaju različitu uspešnost u zavisnosti od lokalnog poslovnog okruženja, kapaciteta za inovacije i učenja (Storper, 1997; Giffinger, 2009).

Gradovi se shvataju kao fleksibilni entiteti, koji se stalno redefinišu kroz cirkulaciju, kombinaciju i rekombinaciju ljudi i stvari, procese kojima se gradski prostor stalno deteritorijalizuje (kroz novo svetlo koje spoljni uticaji bacaju na postojeće institucije), i reteritorijalizuje (kroz iskustvo koje se sedimentizuje u prostornim praksama, spajanjem značenja donetih spolja i lokalnih interpretacija) (Johansson & Kociatiewicz, 2011). Lokalni (ekonomski) razvoj se vidi kao strateški projekt lokalne zajednice, koju lokalni akteri stvaraju (invent) kroz borbu za svoju teritoriju. Teritorija je, pak, shvaćena kao skup lokalnih mogućnosti i ograničenja, kao socijalna struktura koja i osnažuje i ograničava aktere (Cox, 1997). Time se potiskuje funkcionalno shvatanje prostora, kao jednostavne potpore ekonomskim funkcijama, a postulira interna razvojna dinamika teritorije shvaćena kao specifični „kod“ (šifra) određene zajednice (Moulert & Sekai, 2003). To u fokus stavlja aktersku dimenziju, te naglašava izrazit značaj identiteta mesta, i vezanosti lokalnih aktera za mesto (odnosno teritorijanog identiteta lokalnih aktera). Na taj način, tema identiteta i kulture, sa fokusom na svakodnevni život, eksplicitno se povezuje sa pitanjem urbanog rasta i razvoja. To reflektuje sintezu pristupa političke ekonomije i socio-kulturne dinamike koju regulaciona teorija smatra karakterističnom za postfordistički period, a neki autori nazivaju produktom refleksivne akumulacije kapitala (Scott, 2008; Lash & Urry, 2007). Bitna je uloga koja se društvenim akterima daje u preoblikovanju struktura, iako se smatra da je opseg refleksivne akcije i učenja omeđen prethodnim strateškim izborima. U skladu sa time se i teritorijalne celine posmatraju kao institucionalni i diskursivni konstrukti, a strategije aktera i kao strukturno oblikovane („path shaped“) ali i kao oruđa redefinisavanja struktura („path bra-king“) (Jessop, 2004, Lagendijk, 2007).³¹

³¹ Zato su teoretičari regulacione teorije kritični prema ideološkim manipulacijama ekološkim determinizmom u razvojnim studijama trećeg sveta, kada se

Strateško ponašanje gradova kao kolektivnih aktera zapravo je ključna odrednica ovog gledišta. Strateški pristup u postavljanju razvojnih ciljeva, dakle, vidi se kao kreativni i dinamički proces, u kojem akteri stalno dovode u pitanje postojeće strukture (Storper, 1997: 265). To podrazumeva dovoljnu autonomiju lokalnih aktera u često konfliktnom procesu predstavljanja teritorijalnog identiteta grada spoljnim akterima, i uključivanja u supra/nacionalne mreže. Naime, u multiskalarnom i multiakterskom sistemu upravljanja, gradovi stalno moraju da prave kompromise u odnosima sa akterima koji mogu imati suprotstavljene interese i prioritete (Storper, 2011; Pike, Rodriguez-Pose & Tomaney, 2007; Corrado & Governa & Santangelo, 2006). Ovaj zadatak je izuzetno težak ukoliko nema strateške vizije šta lokalni akteri mogu ili hoće sa lokalnim resursima, odnosno nemaju jasnu poruku ko su, šta žele da budu, i kako žele da ih drugi vide (Skjerven, 2012; Horlings, 2012). Brendiranje mesta tako postaje kritični element strategija, kojim se lokalni identitet operacionalizuje u razvojni resurs (Albino, 1997: 113), a kulturno-teritorijalni identitet funkcioniše kao medijator između lokalnih i eskternih aktera, uključujući i kompeticiju na polju imidža – simboličke vrednosti (Storper, 1997; Ray 1999). Upravo u značaju prostorno baziranih strategija, odnosno ponovnog povezivanja specifičnog proizvoda i specifičnog mesta, nalaze se odgovori na kritiku da je konkurentnost aprostorni diskurs, kao i na tezu da su prostori postali jednako zamenjivi kao i robe i usluge.

Različiti aspekti lokalnih resursa, koji nastaju procesima standardizacije i diferencijacije prostora stavljaju se pod krovni pojam *teritorijalnog kapitala*. Budući da je ovaj pojam izveden iz razumevanja teritorije kao kompleksnog socijalnog fenomena, on označava razvojni potencijal inherentan mestu (ukorenjen u mestu) a ne proces

nisko dohodovne zemlje Juga prikazuju u zamci svoje geografije (Pike, Rodriguez-Pose, Tomaney 2011).

lokalizovanog razvoja (koji se događa u određenom mestu). Otu-
da se ovaj pojam prevashodno odnosi na sposobnost gradova (te-
ritorije) da kao kolektivni akteri eksploatišu i *kreiraju vrednosti* iz
svojih resursa, odnosno da unutrašnje resurse upotrebe na najbolji
način. Storper resurse obuhvaćene pojmom teritorijalnog kapitala
deli na „tvrde“ – infrastruktura, rad, tehnologija, prirodna sredina,
spomenička baština, i sl., i „meke“ – institucije,³² razumevanja po-
java i procesa, informacije, relacio specifična umeća, konvenci-
je, interakcije, zajedničke strategije i praktične politike, i sl. (Stor-
per, 1997: 20). Meke dimenzije teritorijalnog kapitala smatraju se
važnim za identifikaciju i aktivaciju razvojnih potencijala i njihovo
pretvaranje u vrednosti (assets), kao i za posvećenost zajedničkim
ciljevima i uključivanje u kooperativne relacije (Gilffinger & Suitner,
2010.) Kada se govori o *relacionom kapitalu* kao dimenziji teritori-
jalnog kapitala navodi se kvalitet odnosa između firmi, institucija i
ljudi, koji potiče od osećaja pripadnosti i saradnje razvijene između
kulturno bliskih ljudi i institucija, i koja (saradnja) predstavlja kana-
le širenja znanja – umeća (Capello & Faggian 2005; Cappelo et al,
2009; Camagni, 2002).

Koncepti socijalnog kapitala, relacionog dobra, institucionalnog ka-
paciteta i lokalnog miljea pripadaju arsenalu pojmova društvenih
nauka, koji se koriste za interpretaciju mekih dimenzija teritorijalnog
kapitala (Corrado, Governa & Santangelo, 2006).³³ Socijalni kapital,

³² Kao ilustracija značaja institucija u kontekstu ove rasprave treba se podsetiti
da „one nisu rezultat savršene koordinacije aktera čiji se interesi poklapaju
već rezultat dogovaranja i sukoba sličnih ili potpuno različitih interesa – one su
društvena konstrukcija sačinjena aktivnošću realnih aktera, i to ne uvek vođe-
na racionalnim izborom nego često kroz proces pokušaja i pogrešaka“. (Cvejić,
2011: 68)

³³ Teritorijalni kapital se predstavlja i kao kombinacija intelektualnog kapitala, so-
cijalnog kapitala (poverenje, reciprocitet, kooperativni duh) i političkog kapitala
(sposobnost za kolektivnu akciju) (Rodríguez-Pose, 2009)

kao sociološki koncept, ukazuje da je poverenje (kao pretpostavka kooperativnog ponašanja) determinisano važećim normama, da se razvija tokom socijalizacijskog perioda, odnosno da ishodi iz socijalnih relacija i značenja koja se razvijaju korak po korak (NuiSSL, 2005). U konceptualizaciji pojma teritorijalnog kapitala dominira Patnamovo (1993; 2000) diferencirano shvatanje socijalnog kapitala (povezujući – između pripadnika relativno homogenih grupa, i premošćujući/inkluzivan – veze među društveno udelenim akterima).³⁴

Činjenica da se meke dimenzije teritorijalnog kapitala odnose na dobra akumulirana tokom vremena, odnosno da njihova originalna funkcija nije direktno vezana za ekonomske ciljeve, doprinosi da se ove dimenzije svrstaju u sferu potencijala (za razliku od materijalnih ili tvrdih dimenzija, koje spadaju u tradicionalne faktore ponude – supply factors) (Camagni & Capello, 2008; Kallio, Harmaakorpi & Pihkala, 2009).³⁵ Dakle, relaciona dobra ne smatraju se *a priori* pogodnošću za promene, jer reprodukuju postojeće društvene konstelacije, odnosno zato što akteri retko biraju oblike akcije koji nisu

³⁴ Prikaz shvatanja socijalnog kapitala u domenu institucionalne ekonomije i praktične politike, koji su relevantni za ovu raspravu pogledati u Ignjatović (2011) i Cvejić (2011).

³⁵ Razmatranje teritorijalnog kapitala kroz „tvrde“ i „meke“ dimenzije, oslanja se i na pojam mreža, koji uključuje i materijalne (non human) entitete u objašnjenje društvene promene. Fokus je na fazama u postizanju saradnje između velikog broja entiteta sa alternativnim identitetima, kojom se mreža konstituše kao posebna celina sposobna da dela (za definisane ciljeve) i da se predstavi ka spolja kao jedinstveni entitet. Ovaj pristup, takođe pokazuje ograničenja Patnamovog koncepta socijalnog kapitala, jer čak i kada se ustanovi visok povezujući kapital – tokom procesa pregovaranja, promena kolektivnog identiteta i stvaranje novih saveza može blokirati zajedničku predanost akciji. S druge strane, proces pregovaranja pokazao je uspešne ishode čak i kada je premošćujući kapital među akterima bio nerazvijen, a u oba slučaja se kao posredujuća pokazuje uloga materijalnih dobara i značaj koji im daju socijalni akteri u procesu definisanja problema i solucija, odnosno njihov uticaj na tok akcija (Magnani & Struff, 2009).

u skladu sa dominantnim normama i vrednostima. Tako, institucionalizovane aktivnosti (strukture i umeća rada, na primer) mogu biti od malog značaja za nove razvojne projekte, jer nepovoljno utiču na oblikovanje sposobnosti da se prihvate nove aktivnosti, odnosno inovacije, onemogućuju proces učenja van okvira postojeće institucionalne rutine a mogu, čak, i da generišu specifičan tip otpora prema inovacijama (Storper, 2011; Rydin and Holman, 2004; Hendersen, 2000).

Pojam teritorijalnog kapitala smatra se „ogledalski“ pojmu kompetitivnosti, jer utiče na povećanje mobilnosti i investicija unutar regiona/gradova, bez klasičnih redistributivnih aktivnosti na nacionalnom nivou. Ipak, budući da se relaciji kapital generiše u malim koracima, i da mnoga mesta ostaju u spirali nerazvijenosti zbog toga što se proces učenja, ključan u ovom diskursu, zasniva na postepenim a ne radikalnim inovacijama, smatra se da bi nove inicijative spolja trebalo usmeriti upravo na jačanje participativnih i kooperativnih projekata, odnosno povećanje teritorijalnog kapitala nerazvijenih regiona, i tako doprineti stvaranju lokalnih uslova koji održavaju razvojni momenat (Ray, 2000; Giffinger, 2009). Činjenica da se apsorptivni kapacitet novog znanja odvija preko slabih (premošćujućih) veza inovativnog sistema, pogoduje i razumevanju socijalnog kapitala kao klupskog³⁶ a ne javnog dobra, odnosno ukazuje da treba uvažavati i pozitivne i negativne strane socijalnog kapitala, kao i socijalnih mreža,³⁷ kao i da ni jedan tip socijalnog kapitala nije dobar sam po sebi, te da treba težiti njihovoj optimizaciji a ne maksimizaciji.

³⁶ Klupska dobra *nisu privatna* (upotreba bez rivaliteta) ali istovremeno nisu ni javna (jer se upotreba može rezervisati za određenu socijalnu grupu) (Blackmar, 2006)

³⁷ Mreže se ne shvataju apriori pozitivno, jer mogu predstavljati strukture šansi ali i ograničenja delovanja aktera, te je pojam moći i ovde ključan, a odnosi se na moć po osnovu položaja u mreži. Na osnovu istaknutog položaja u mreži, u kojoj se vredne informacije i oskudni resursi prenose od jednog aktera do drugog,

ciji bilo kog tipa socijalnog kapitala (Woolcock, 1988; Schucksmith, 2000; Kallio, Harmaakorpi & Pihkala, 2009). Sve to ukazuje na niz otvorenih dilema u domenu primene koncepta socijalnog kapitala u sferi praktične politike ekonomskog razvoja,³⁸ odnosno referira na nerešeni dualizam između spontaniteta i intervencionizma u razvoju socijalnog kapitala (Halpern, 2005).

Makroregulaciono gledište smatra da pristup teritorijalnom kapitalu obeležava odsustvo kritičke svesti o efektima neoliberalizma, a njegovi zastupnici se ponekad i pežorativno nazivaju preduzetnim akademskih radnicima (Loving 2012). Između ovih gledišta je drastična razlika i u oceni koncepta socijalne ekonomije u borbi protiv socijalne isključenosti i nezaposlenosti. Ovde je ona potpuno pozitivna i u skladu sa stavom da nova vrednost, koju teritorijalni kapital kreira, podiže sposobnost pronalaženja načina da se ekonomska promena poveže sa socijalnim i ekološkim brigama ljudi o svom mestu (Cappelo et al, 2009), dok kritička optika vidi fokusiranje na socijalni kapital kao okretanje ka nemonetarnim resursima u cilju potrage za manje skupim, neekonomskim solucijama problema, u skladu sa razgradnjom redistributivne politike (Harloe, 2001; Mayer, 2003). Pored toga, dominacija Patnamovog pristupa socijalnom kapitalu se kritikuje jer građanske institucije posmatra samo pozitivno, čime se zanemaruje Gramšijev teorijski doprinos koji ukazuje da su one instrumenti klasne dominacije (Osti, 2000). Otuda se Burdijeov pristup smatra adekvatnijim jer nudi objašnjenje kako konstrukcija teritori-

stiče se sposobnost proizvodjenja željenih efekata na stavove i ponašanja drugih aktera (Babović, 2005).

³⁸ Poznato je Floridino (2002) gledište, jednog od najvećih zagovornika humanog kapitala kao jedne od ključnih dimenzija teritorijalnog kapitala, da su mesta sa visokim socijalnim kapitalom (pre svega povezujućeg tipa) najgora za inovaciju i kreativni proces (šire u Petrović, 2009). I drugi autori ukazuju da je na nivou teritorijalnih jedinica samo socijalni kapital premošćujućeg tipa povezan sa ekonomskim rastom (Barrutia&Echebarria, 2010).

jalnog modela endogenog razvoja može biti sredstvo maskiranja relacija moći implicitnih u ovom procesu (a koji se prikazuje kao mrežni i inkluzivan), odnosno tendencija jačanja onih koji su već moćni i čiji su interesi artikulirani, te koji određuju ko su legitimni članovi lokalnog partnerstva, čiji se interesi predstavljaju kao interesi zajednice, šta je cilj lokalnih inicijativa i razvoja (Schucksmith, 2000).

Zgovornici makro-regulacione perspektive kritikuju i logičku cirkularnost između pojmova uspešnosti i kompetitivnosti (gradova), a pogrešnim se smatra pokušaj da se karakteristike firme mogu preneti na gradove odnosno regione, jer se zapostavlja složenost funkcija ovih sistema, kao i činjenica da mnoge nije moguće prepuštiti tržišnoj konkurenciji (Hudson, 2005). Posebno se raspravlja o odnosu konkurentnosti sa pojmovima socijalne kohezije, socijalne uključenosti, socijalnog kapitala. Kritikuje se jednosmernost uzročne veze, to jest otvorenost pitanja da li i konkurentnost vodi ka porastu socijalnog kapitala i socijalne uključenosti? (Harloe 2001). Budući da dominira usmerenje ka istraživanjima koja su od značaja za oblast praktične politike, ima autora koji koncept teritorijalnog kapitala smatraju pojmom vođenim potrebama praktične politike (Bristow 2011).

Zagovornici institucionalne ekonomije priznaju da koncept novog regionalizma sadrži mnogo nedoumica na gotovo svim dimenzijama, ali to ne smatraju dovoljnim razlogom da se od njega odustane, naglašavajući da mu je alternativa upravo neoliberalni diskurs disperzije razvojnih efekata (tzv. efekat curenja, „trickle down“), koji postulira da je porast razlika u nejednakostima neminovna prva faza razvojnog procesa, za kojim sledi spontana konvergencija. Prednost novog regionalizma vide u tome što akcenat pomera sa struktura na procese i aktere, na mogućnosti da se međuregionalne konkurencije (i antagonizmi) preokrenu u kolaborativne okvire dopunjavanja i podele znanja, te postizanja većeg stepena teritorijalne kohezije

uz afirmaciju različitih strategija razvoja (Monastiriotis Petrakos 2009).

Fokus ovog pristupa je, dakle, na doprinosu koji lokalna socijalna struktura ima za ekonomski razvoj, a ne na kontradikcijama kapitalističkog sistema, koji se uzimaju kao datost, unutar koje akteri delaju kontekstualno specifično. Ukazuje se i da je inovativnost socio-prostornih strategija veća no što kritička optika makro-regulaci-one teorije podrazumeva, te se ističe da pomeranje socijalne produkcije kapitalizma ka lokalnom (gradovima i regionima) potvrđuje značaj javnog sektora u mobilizaciji relacionih dobara. Balansiranje kompetitivnosti i jednakosti smatra se stalno otvorenim i složenim pitanjem, koje je predmet saradnje gradova u pravljenju specifičnih socijalnih izbora unutar opštije usaglašenih strateških ciljeva (na nacionalnom ili supranacionalnom nivou – na nivou EU). To vodi i ideji da bi subnacionalni nivoi mogli imati kritičnu ulogu u stvaranju novog tipa socijalnog konsenzusa, aludirajući na socijalni kompromis na nivou nacionalnih država (New Deal) u prethodnom periodu (Storper, 1997; 2011; O Riain, 2011).

Odjeke ovog gledišta nalazimo u pristupu EU pitanjima teritorijalnog razvoja, čime se bavi naredno poglavlje.

3. EU i prostorna politika EU: koncept lokalno zasnovanog razvoja

U ovom poglavlju fokus je na pristupu koji EU razvija prema pitanjima teritorijalne kohezije, a koji se oslanja na koncepte novog lokalizma/regionalizma. Cilj poglavlja nije u iscrpnom informisanju o sadržaju pojedinih dokumenata EU, već u prepoznavanju bazičnih principa i izazova njihove implementacije. Konstituisanje i proces proširenja EU je donelo novi okvir teritorijalnosti, ne samo za zemlje članice već i za one koje to žele da postanu, kao i za sve ostale evropske zemlje. Efekti te reteritorijalizacije (ili evropeizacije) predstavljaju izazov i za razvijene zemlje (stare članice), iako su standardi EU profilisani u najvećoj meri sa njihovim institucionalnim iskustvom. Naravno, izazovi su znatno veći za nove članice, koje su po pravilu manje razvijene i čije je iskustvo institucionalno specifičnije u odnosu na dominantne EU standarde.³⁹ Pred posebnim izazovima su zemlje koje se suočavaju i sa sistemskom transformacijom nakon urušavanja socijalističkog poretka. Za zemlje u Centralnoj i Istočnoj Evropi, međutim, priključivanje EU je simbolizovalo geografiju nade, povratka, sigurnosti i novih mogućnosti, jer se socijalizam smatrao nametnutim sistemom koji je doživljen kao prepreka efektivnoj liberalizaciji i demokratizaciji (Pickles, 2010), što je olakšalo proces njihove evropeizacije. Neke od bivših socijalističkih zemalja su doživele i radikalniju reteritorijalizaciju (menjanje državnih granica i konstituisanje novih nacionalnih država), a svi ovi procesi su uticali na promenu njihove teritorijalnosti kao relacione kategorije.

³⁹ Tako se na situaciju u zemljama Južne Evrope, zbog nedostatka ili neadekvatne razvijenosti institucija, referira korišćenjem pojma „mediteranski sindrom“ (Borzel, 2009).

Neki vidovi regionalne politike na nivou EU otpočeli su još 1970-ih godina, ali kroz mehanizme međudržavnog transfera. Od 1980-ih, u skladu sa profilisanjem multiskalarnih modela upravljanja, regionalna politika postaje sve značajniji instrument praktične politike, sa izraženijom tendencijom uspostavljanja direktnih veza subnacionalnih i transnacionalnih regiona sa EU, iako su države i dalje ostale primarni akteri. Samo pitanje teritorijalne kohezije, međutim, postaje ozbiljniji predmet debata tek od sredine 1990-ih, odnosno nakon Mاستrihtskog ugovora, kojim EU prerasta iz pretežno privredne u političku zajednicu.⁴⁰ Predmet sve veće pažnje postaje prevelika koncentracija resursa u velikim gradovima, te činjenica da gradovi sa globalnim značajem, ili značajem širim od lokalnog, zapostavljaju prostorne i funkcionalne veze i odnose sa svojim neposrednim okruženjem, dajući prednost povezivanju sa gradovima jednakim po ekonomskim ili drugim parametrima. Na takvo stanje ukazuje se upotrebom različitih metafora, poput „evropskog pentagona“, koja se odnosi na metropolitenska područja Londona, Pariza, Hamburga, Milana i Minhena, u kojima je koncentrisano 30% stanovništva EU, i gde se stvara 46,5% BDPa EU na samo 14% njene teritorije (sa 27 članica) (Gonzales, 2010; Vujošević i dr., 2012).⁴¹ Ipak, teritorijalna

⁴⁰ Tako je 1999. usvojen dokument: *Evropska perspektiva prostornog razvoja* (European Spatial Development Perspective – ESDP), nakon čega su pokrenuti mnogi projekti i programi (na primer, INTERREG, URBACT, i dr), kao i evropska mreža koja se bavi opservacijom prostornog planiranja (European Spatial Planning Observatory Network – ESPON). Šire o dokumentima EU u Vujošević i dr. (2010; 2012).

⁴¹ Nasuprot ovoj metafori, kao preporuka kreatorima politika pojavljuje se pojam policentričnog (arhipelaškog) razvoja (Getimis & Kafkalas, 2007). Novi koncept postulira da gradovi treba da razviju svoje snage na koordinirani način, da formiraju jake mreže između sebe ali i sa lokalnim ruralnim oblastima (i tako im povećaju dostupnost servisa), te da preuzmu ključnu ulogu u razvoju svoje teritorije i doprinesu razvoju teritorijalne kohezije. Upravo zato što je u Evropi prostor za velike aglomeracije limitiran, smatra se da razvoj treba generisati kroz mreže između glavnih aglomeracija i njihovog zaleđa, kroz guste mreže velikih

dimenzija je ostala relativno zapostavljena i u *Lisabonskoj* (2001) i *Geteborškoj strategiji* (2007), dokumentima koji su označili prekretnicu u razvoju evropskog socijalnog procesa, i u kojima je socijalna kohezija proglašena jednim od tri ključna strateška cilja EU.

Lisabonska strategija postulirala je novi koncept socijalne politike, koji je direktno uticao i na kasnija razmatranja o povećanju socijalne kohezije u prostornoj dimenziji. Novi koncept socijalne politike dovodi u neposrednu vezu smanjenje socijalne isključenosti sa razvojem informacionog društva, novih tehnologija i boljim ekonomskim performansama, jer investicije u ljudske resurse (obrazovanje, zdravlje) povećavaju kapacitet ekonomije da se adaptira na stalne izazove restrukturiranja. Novi značaj se daje servisima od opšteg interesa (socijalni i servisi od opšteg ekonomskog interesa), koji su u domenu regulative javnog sektora, bez obzira ko je neposredni pružalac usluga (javni, privatni ili civilni sektor). Njihova organizacija i dostupnost (prostorna i troškovna) postaje ključna odrednica kvaliteta života i adaptabilnosti radne snage, a time socijalna politika, zapravo, dobija značenje specifičnog proizvodnog faktora. To korespondira novom konceptu aktivne države blagostanja utemeljene na uključivanju u tržište rada i onih koji su iz njega tradicionalno isključeni, kako ljudi (marginalizovana populacija) tako i *prostora* (siromašna, nerazvijena područja – gradova i regiona)⁴² (šire u Babović i drugi, 2010).

Nešto direktnija i veća pažnja teritorijalnim disparitima data je u izveštajima Evropske komisije o ekonomskoj i socijalnoj koheziji po-

i gradova srednje veličine (Servillo et al., 2011; Colleti, 2012; Barca, 2009; Le Gales, 2005). Upozorava se, međutim, da trendovi porasta regionalnih dispariteta unutar nacionalnih država mogu postati manje vidljivi upravo upotrebom policentričnog diskursa (Gonzales, 2010).

⁴² Razmatranje stope rizika od siromaštva po regionima jedini je nivo analize prostornih nejednakosti, koji je prepoznala Lisabonska strategija, sa preporukom daljeg razvoja indikatora u ovoj oblasti.

četkom 2000-ih. Naime, sa pristupom novih članica 2004. godine došlo je do porasta regionalnih nejednakosti, što je mobilisalo veću pažnju i pokrenulo promociju balansiranog prostornog razvoja, zasnovanu na ideji gradova kao motora regionalnog razvoja u skladu sa konceptima novog regionalizma i teritorijalnog kapitala.⁴³ Krajem 2000-ih su doneta dva značajna dokumenta: *Zeleni papir o teritorijalnoj koheziji* (CEC 2008) i *Agenda za reformisanu socijalnu koheziju* (Barca 2009).⁴⁴ U prvom dokumentu, ističe se princip preokretanja teritorijalne različitosti u snagu, pri čemu se pod različitostima misli i na nejednakosti u nivou razvijnosti. Te nejednakosti (razlike) ne smatraju se samo posledicom tržišne konkurencije, već i neadekvatnih kapaciteta određenih teritorija da se u nju uključe. Takvo stanje povezuje se sa neuspesima prethodnog pristupa prostornom razvoju (po osnovu nacionalno standardizovanih programa i metoda „odozgo“), koji nije dovoljno prepoznao značaj lokalnih razvojnih potencijala i specifičnosti. Jedan od ključnih stavova u *Zelenom papiru o teritorijalnoj koheziji* tiče se značaja koji javna politika ima u kreiranju uslova da teritorije (naselja – regioni) na najbolji način koriste svoja dobra –resurse, i da odgovore na izazove tržišne (globalne) konkurencije. Pre svega se misli na podsticanje saradnje, kroz kombinovanje komplementarnih aktivnosti i postizanje sinergijskih efekata, te prevazilaženje podela koje dolaze od administrativnih

⁴³ U kontekstu rasprave o regionalnoj politici, pojam teritorijalnog kapitala prvi je uveo OECD 2001. godine, a potom ga je prihvatila Evropska komisija, smatrajući da politike koje imaju teritorijalni pristup razvoju treba najpre da pomognu pojediniim oblastima da razviju svoj teritorijalni kapital (CEC, 2005).

⁴⁴ Ovaj izveštaj poznatiji je kao Barca izveštaj po imenu (Fabricia Barke) nezavisnog eksperta koji ga je pripremio po zahtevu Komesara za regionalnu politiku EU. Evropska komisija je 2006. donela i Strateški vodič o koheziji (CEC, 2006), koji promoviše teritorijalnu koheziju, posebno naglašavajući da sve evropske teritorije treba da imaju mogućnost da doprinesu rastu i kreiranju poslova (u skladu sa osnovnim ciljevima Lisabonske strategije), a 2010. je. doneta i nova verzija Lisabonske strategije „Evropa 2020“ (CEC, 2010), u kojoj se ovaj princip dalje razvija.

granica (naselja, drugih subnacionalnih jedinica – regiona, pa čak i država – prekogranična saradnja). Na ovaj način, ističe se, koncept teritorijalne kohezije treba da gradi mostove između ekonomske efektivnosti, socijalne kohezije i ekološkog balansa, stavljajući u središte pojam održivog razvoja (CEC, 2008).

Drugi dokument se direktno nastavlja na prethodne stavove. Konstatacija da svi građani EU, bez obzira u kojoj državi, regionu, gradu žive, treba da imaju mogućnosti da koriste benefite ekonomskog rasta i evropskog udruživanja, kao nove teritorijalne realnosti, u suštini govori o potrebi da se socijalna agenda reteritorijalizuje. Ta potreba dovodi se u vezu sa nekom vrstom novog socijalnog ugovora između EU i njenih građana. Time se teži prevazilaženju podela rada između Unije i država članica, po kojoj Unija brine o tržištu i ekonomskoj liberalizaciji a socijalna politika ostaje u domenu nacionalnih država. U tom procesu, dakle, određeni aspekti socijalne politike treba da se deteritorijalizuju iz okvira nacionalnih država, i reteritorijalizuju na nivou EU. U izveštaju se polazi i od konstatacije da je u prethodnim decenijama, misli se na period od kraja 1970-ih i početka 1980-ih kada dolazi do razgradnje koncepta socijalne države i ekspanzije tržišta, princip jednakosti bio podređen principu efikasnosti, te da je sazrela svest da su to jednako važne karakteristike razvoja. U ovom smislu, polanijjevski rečeno, traže se nove forme regulacionih i institucionalnih mehanizama kojima se ekonomija ukorenjuje u društvo, jer je za socijalnu integraciju odlučujuće da se tržište usidri u društvene institucije koje istovremeno socijalizuju pojedince za učešće/delanje na tržištu i regulišu procedure i posledice tržišnog delanja (Olofsson, 1999).

Argumenti u prilog lociranja politike teritorijalne kohezije na nivou EU zasnivaju se na dva stava. Prvi, da EU poseduje bolji uvid u prekogranične međuzavisnosti (u skladu sa principom korišćenja komplementarnih resursa i postizanja sinergije među akterima nezavisno

od administrativnih granica, a samim tim i postizanja širih integrativnih procesa). Drugi, da je EU udaljenija a samim tim i imunija na pritiske lokalnih interesnih grupa, koje mogu biti prepreka razvoju. Ovde se, dakle, cilj politike jasno vezuje za otklanjanje prepreka razvoju koje ishode iz neadekvatnih mekih dimenzija teritorijalnog kapitala, jer se programima integrativne (multikaterske, multisektorske) provizije dobara i servisa od javnog interesa teži pokretanju institucionalne promene. Ne mali značaj pripisuje se i potrebi da se ojača poverenje građana u procese evropskih integracija, što se najbolje postiže ukoliko su konkretne promene i rezultati programa EU vidljivi na nivou njihovih svakodnevnih praksi. Analogno Dirkemovom pojmu socijalne kohezije koji ishodi iz društvene podele rada, Faludi smatra da i teritorijalnu koheziju treba posmatrati kao deo teritorijalne podele rada, u skladu sa čime procenjuje da bi zadržavanje EU fokusa na pitanja makroekonomske politike, i potpuno prepuštanje pitanja socijalne i teritorijalne kohezije nacionalnim državama moglo dovesti u opasnost EU projekat (Faludi, 2011)

Agenda za reformisanu socijalnu koheziju u potpunosti afirmiše strategiju razvoja po osnovu endogenih faktora (place based development policy), sa naglaskom na mekim – institucionalnim dimenzijama teritorijalnog kapitala, u sadejstvu sa podsticajima spoja (iz EU fondova). Takva strategija u skladu je i sa novim konceptom evropskog socijalnog modela, jer usaglašava ekonomske i socijalne ciljeve, odnosno usmerana je na otklanjanje uzroka koji dovode do dugotrajne podiskorišćenosti lokalnih razvojnih potencijala i socijalne isključenosti u specifičnim prostorima. Na pitanja, zašto se razvoj ne prepusti „mekim“ endogenim faktorima (ako su toliko značajni), te zašto se egzogena intervencija fokusira na javna dobra i servise, pitanja koja dolaze od protivnika redistributivnih mera, odgovara se naglašavanjem da glavni cilj nije redistribucija već pokretanje institucionalnih promena neophodnih za održivi razvoj. Podrška pro-

viziji servisa od opšteg interesa (zdravlje, obrazovanje, sigurnost) opravdava se stavom da su neke dimenzije socijalne isključenosti direktno određene uspehom ili neuspehom javnih institucija da ih obezbede, kao i da neformalne institucije, čiji je nedostatak povezan sa socijalnom isključenošću, mogu biti indirektno izgrađene upravo kroz proviziju ovih usluga (u civilnom sektoru). Za postizanje željenih efekata neophodan je balans subsidijarnosti (prenosa nadležnosti na lokalni nivo) i spoljne podrške (pre svega od strane EU i posrednika na nacionalnom nivou), jer previše subsidijarnosti poništava logiku spoljne intervencije u promeni institucionalnog miljea,⁴⁵ koji je kočnica razvoju, dok preterano prisustvo eksternih aktera produkuje paternalizam, što, takođe, ne omogućuje pokretanje izvornih lokalnih resursa.

Prethodna konstatacija ukazuje na kompleksnost pretpostavljenog modela upravljanja projektima lokalno zasnovanog razvoja (od nivoa EU do lokalnog nivoa). Prema razmatranom dokumentu, EU postavlja prioritete, pravila i generiše ciljeve za korišćenje fondova, ostavljajući nižim nivoima upravljanja da implementiraju ove principe na najbolji način, u skladu sa kontekstom, kao i da odaberu gradove-regione i projekte koje treba podržati. Priprema programa za određeni period (upravo je završen period 2007–2013, i započinje period 2014–2020), odvija se kroz složen strateški dijalog, odnosno pregovaranje oko generalizovanih principa između EU, s jedne strane, i nacionalnih država i gradova-regiona, s druge, u kojem potonji mogu uticati na oblikovanje prioriteta, pravila i ciljeva u skladu sa svojim potrebama i kapacitetima. Takav proces, smatra se, daje dodatni efekat kohezivnosti, jer osnažuje institucije, socijalni kapital i partnerstva kroz evropsku mrežu širenja iskustva („dobre prakse“).

⁴⁵ Misli se na upravljanje u institucionalno tankim regionima koje je uvek u rukama elita, što rezultira institucionalnom sklerozom (zanemarivanje inovacija i mogućnosti) i ekonomskim neuspehom (Barca, 2009)

Reteritorijalizacija pitanja socio-prostorne kohezije na nivo EU, dakle, povezana je sa restrukturiranjem moći nacionalne države, jer ima za cilj da ojača proces devolucije odnosno decentralizacije modela upravljanja u nacionalnim okvirima. U tom smislu, promoviše se i mogućnost direktnog kontakta koji subnacionalni nivoi ostvaruju sa Briselom (gde gradovi-regioni otvaranju kancelarije). Na taj način se nacionalne politike evropeizuju i regionalizuju (a i regionalne politike evropeizuju) (Keating 2003), i postulira pravilo da svaki zadatak treba realizovati na najrelevantnijem nivou, na lokalnom gde je moguće, na višem gde je neophodno, uz pretpostavljenu saradnju svih nivoa (vertikalno i horizontalno). Teritorijalna kohezija, kao očekivani ishod, ne odnosi se samo na razvoj pojedinačne teritorije (odnosno pokretanje razvoja u pojedinačnim teritorijama), već na teritorijalnu povezanost i solidarnost, kao i na integraciju teritorija u širi prostorni kontekst – sve do nivoa EU (Faludi, 2011)

Evropeizacija, tako, postaje jedan od važnih pojmova kojim se obeležava transformacija nacionalnih država kao specifičnih teritorijalnosti. Evropeizacija se definiše kao proces recipročnog delanja odozdo na dole (*downloading* – preuzimanja principa i pravila sa nivoa EU) i odozgo na gore (*uploading* – pregovaranja principa i pravila EU, iz perspektive predstavnika nacionalne države i subnacionalnih nivoa upravljanja). Takav proces, ističe se, ne donosi jednostavna i uniformna rešenja, a odvija se kroz umrežavanja i partnerstva, kojima se inovativna politika (pored formalne strukture upravljanja) promoviše na subnacionalnom nivou, imajući za cilj povećanje uloge gradova u evropskom modelu multiskalnog upravljanja (Borzel, 2003; Hamedinger, Bartik & Wolffhardt, 2008.)⁴⁶ Posebno se na-

⁴⁶ Evropska komisija je još krajem 1990ih donela nekoliko dokumenata kojima se takav odnos prema gradovima postulira: Towards an Urban Agenda in the EU (CEC, 1997); Sustainable Urban Development in the EU: a Framework for Action (CEC, 1998).

glaša potreba za promenom logike političkog ponašanja, pri čemu je uputno praviti razliku između: „*hard*“ *transfera* – pravila, procedura, paradigmi praktične politike, i „*soft*“ *transfera* – stila, ‘načina delanja’, vrednosti, normi, koji se odvijaju u procesu evropeizacije (Radaelli, 2003).

Mnoga istraživanja, međutim, pokazuju da ovaj proces, odnosno prihvatanje novih modela ponašanja, vrednovanja, upravljanja nije lako primenjiv u praksi. Najčešće se kritikuju produkcija nove hijerarhije moći (u kojoj moć opada što je teritorijalni nivo niži), i ograničenja u primeni koncepta umrežavanja, zbog zahteva EU da u mreži postoji vodeća institucija – koordinator, koji generalno ima više moći da nametne dominantnu koncepciju rada i definiciju mrežnog interesa (Leitner & Sheppard, 2002; Alen, 2004)⁴⁷. Takva praksa aktulizuje pitanje efekata EU projekta, koji, kako se to ističe i u mnogim dokumentima, mora biti podržan odozdo, od strane građana i pokreta u civilnom društvu, a ne samo odozgo, od zemalja članica i njihovih vlada (Beck & Grande, 2007; Kendall, Woodward & Skrbic, 2009).

Kada je reč o težnji nacionalne države da zadrži moć u odnosu na subnacionalne nivoe, ilustrativan je primer prekograničnih regiona. Prema definiciji Saveta Evrope to su regioni čija je teritorija podeljena između suverenih nacionalnih država a koje karakterišu homogene (zajedničke) karakteristike i funkcionalna međuzavisnost, jer u suprotnom ne bi postojala potreba za prekograničnom sarad-

⁴⁷ Navode se, čak, i slučajevi kada su Nemačka i Britanija reagovala tako što su blokirale pristupnost svojih gradova EU fondovima. Program EU INTERURBAN trebalo je da omogući međunarodno brz prenos iskustva u domenu praktične politike među gradovima, dok je u realnosti zabeleženo dosta nekritičkog prihvatanja što je kontradiktorno diskursu koji naglašava samoorganizovanje i inovaciju, te se i ovde konstatuje da je kroz programe kreirana mogućnost da neoliberalizam prisvoji mreže za svoje ciljeve (Leitner & Sheppard, 2002).

njom (CoE, 1972: 29 – prema Perkman, 2003). Drugim rečima, to su regioni koji svoj potencijal nalaze u zajedničkoj geografiji, istoriji, ekologiji, etničkom sastavu, ekonomskim mogućnostima i td. Proces evropeizacije lokalnih i regionalnih modela upravljanja trebalo bi da doprinese da takvi regioni razviju kapacitet za stratešku organizaciju i delovanje, i postanu primer institucionalnog preduzetništva a ne pretnja autoritetu nacionalnih država. U praksi, međutim, nacionalne države, i one koje nemaju razloga za strah od etničkog secesionizma, retko su spremne da im povere odgovornost koja ide preko pitanja svakodnevnog funkcionisanja (komunalni sistemi i sl.) (Perkman 2003).

Osnovno je, ipak, pitanje efekata koji prostorna politika EU ima na smanjenje prostornih – regionalnih nejednakosti. Iako je preko 80% sredstava namenskih fondova usmereno ka postizanju regionalne kohezije i razvojne konvergencije,⁴⁸ o takvom trendu moguće je govoriti, za određene periode, samo na evropskom nivou, ali ne i na nivou nacionalnih država.⁴⁹ Na nivou EU, do sredine 1990 (za EU 15) bio je vidan trend konvergencije, ali su od 2000. regionalne nejed-

⁴⁸ U upravo završenom periodu (2007–13), EU koheziona politika vukla je najviše sredstava, i po prvi put premašila poljoprivredu, ka kojoj je usmeravano najviše troškova iz EU fondova (Leonardo, 2006)

⁴⁹ Ova vrsta podataka dobija se na osnovu merenja prosečne kupovne moći na nivou NUTS2 regiona, čemu je, takođe, upućeno dosta kritika. Budući da su to ujedno i administrativne jedinice za implementaciju programa podrške iz strukturnih fondova EU, njihovo definisanje je veoma politizovano, i to manje sa aspekta uloge koju takva jedinica može imati u teritorijalnom upravljanju, a mnogo više sa ciljem maksimiziranja uslova za korišćenje fondova (koji nalaže da NUTS2 ima GDP koji je ispod 75% proseka GDPa u EU). To rezultira velikim šarenilom veličine i sastava NUTS2 regiona u Evropi i umanjuje njihovu uporedivost, iako je jedan od ciljeva njihovog formiranja bila upravo komparativna analiza (Smith, 2004). EUROSTAT je uveo nomenklaturu jedinica teritorijalne statistike, dajući veoma širok raspon broja stanovnika za svaku jedinicu: NUTS1: minimum 3 miliona – maksimum 7 miliona stanovnika, NUTS2: 800 000 – 3 miliona, NUTS 3: 150 000 – 800 000 stanovnika (Gajović, 2009)

nakosti u porastu, posebno nakon proširenja EU na istok (Petrakos, 2008; Perrons, 2011; O’Riain, 2011). Pored toga, uočljiva je konvergencija između regiona sa GDP iznad 75% EU proseka (dakle, koji nisu kvalifikovani za podršku iz EU fondova), a divergencija između onih sa manje od 75% prosečnog GDP na nivou EU (Hadjimichalis, 2011). To je povezano sa promenama koje se uočavaju i u okvirima nacionalnih država, posebno kod siromašnijih zemalja odnosno novih članica, gde dolazi do značajnog porasta regionalnih razlika, jer neki od regiona napreduju i približavaju se EU proseku, a drugi ostaju na marginama (ibid).

U pogledu regionalnih dispariteta u zemljama Južne Evrope, važno je istaći dve činjenice, koje ukazuju na ograničenja u primeni EU teritorijalne agende. Prva, regioni u čijem su središtu gradovi srednje veličine su do 1970-ih identifikovani kao dinamički i inovativni, kao treći put regionalnog rasta (pored metropolitanskih oblasti, državno subvencionisanih industrijskih gradova, odnosno zaostalih ruralno-poljoprivrednih područja). Njihov razvoj bio je baziran na srednjim i malim preduzećima, dakle, u skladu sa koncepcijom razvoja po osnovu lokalnih resursa, iako to tada nije bila dominantna razvojna paradigma. Međutim, od sredine 1990-ih, fokus politike se pomera na uspešne liderske regione, posebno usled pojačane konkurencije nakon proširenja EU 2004–07. godine (Hadjimichalis, 2011), dakle, u periodu kada se promovise koncept lokalno zasnovanog razvoja. Druga, skorašnje teritorijalno reorganizovanje u Grčkoj rukovođeno je interesima dominantnih nacionalnih partija. Iako uz načelno prihvatanje EU diskursa prostornog razvoja (promocija razvoja baziranog na lokalnim resursima), ono je sprovedeno odozgo (od strane nacionalnih autoriteta), sa veoma malim uticajem aktera na lokalnom nivou. Izostanak lokalne vlasti koja je sposobna da bude katalizator diferenciranih lokalnih interesa i mogućnosti, rezultirao je porastom nejednakosti između lokaliteta – gradova i regiona (Chorianopoulos, 2011).

U skladu sa načelom regulacione teorije da se gradovi-regioni posmatraju kao kompleksni ishodi sukcesivnih uloga koje su imali unutar serije širih (nacionalnih i internacionalnih) prostornih podela rada, režima akumulacije ili posebnih režima regulacije (Urry, 1995), iskustvo gradova postsocijalističkih zemalja je višetsruko specifično. Domanski (2011) ističe veliki broj aspekata socijalističkog sistema, koji su relevantni za formu i dinamiku njihovog teritorijalnog razvoja, odnosno ishodišne disparitete: industrijski paternalizam, ograničeni broj malih i srednjih preduzeća, relativna nepovezanost sa svetskom ekonomijom, veliki administrativni centri naspram mnogih monofunkcionalnih srednjih i malih gradova, velike nejednakosti između urbanih i ruralnih područja u pogledu standarda života, ali i između glavnih administrativnih centara i ostalih gradova, značajne migracije ka administrativnim i velikim industrijskim centrima, veliki uticaj industrijskih giganata na profilisanje obrazovanja – veština lokalne populacije, kao i na lokalne autoritete (značajni fiskalni resursi kanalisani ka njihovim potrebama, iako su i oni obezbeđivali ne mali segment lokalne infrastrukture – sport, grejanje, ambulate i sl). Pored nasleđa u fizičkim strukturama, jednako je naglašeno nasleđe centralizovanog modela upravljanja i njemu odgovarajuće administrativne kulture, vrednosti i niskog građanskog aktivizma, te modela vlasništva i nerazvijenost katastarskog sistema. Sve to dovodi se u vezu sa efektima prostornog restrukturiranja u post-socijalističkoj transformaciji i sa otvaranjem ka EU i globalnoj ekonomiji.⁵⁰ Ti efekti se očituju u oštrom diferenciranju gradova i regiona. Dobitnici su, u skladu sa logikom ulazećeg kapitala i zatečenih resursa, metropolitenska područja, a sa najvećim problemima se suočavaju monoindustrijski gradovi, manji gradovi koji su nepovoljno locirani

⁵⁰ Prema rečima Leša i Arija, globalna ekonomija je bazirana na brzom (gotovo monentnom) vremenu obrta, dok je ekonomija socijalističkih zemalja Istočne Evrope bila zaglavljena u modernističkom vremenu časovnika, što je neodrživo u globalnim procesima (Lash & Urry, 1994).

(van glavnih saobraćajnih tokova), kao i u zaostala ruralna područja (Domanski, 2011, Lintz & Muller & Schmude, 2007; Stanilov, 2007; šire u Petrović 2004, 2009). Posebno je relevantan nalaz da gradovi i regioni duž granice sa EU brže napreduju, dok se oni koji nemaju takvu poziciju mogu smatrati gubitnicima tranzicije (promenom značaja njihovog geografskog položaja preusmeravanjem državne politike od Rusije ka EU) (Wecklawowicz, 2000; Banski & Janicki, 2012).

Nekadašnji pokretači nacionalne ekonomije sa jakim industrijskom bazom, postaju veliki socio-ekonomski i ekološki problemi, kako za državu, tako i za lokalnu administraciju. Nekadašnje prednosti postaju njihovi nedostaci: tehnologija zastareva, radna snaga je bez adekvatnih kvalifikacija, nedostatak preduzetne tradicije se reflektuje u niskom nivou pokretanja novog biznisa, dolazi do gubitka samopouzdanja među lokalnim stanovništvom, a spirala zaostajanja pojačava egzodus kvalifikovanih i mladih, dodatno slabeći kvalitet humanog kapitala (Jaššo & Finka, 2010; Kiss, 2011). Lokalne i regionalne javne institucije suočavaju se i sa teretom troškova održavanja masivne nasleđene infrastrukture (zastarele fabrike i kontaminirana područja), što dodatno smanjuje njihovu mogućnost pružanja usluga neophodnih za lokalnu ekonomiju, kvalitetan život i privlačenje investicija. Postsocijalističke države našle su se u procepu: između potrebe da pomognu glavne centre rasta (glavne i najveće gradove) i potrebe da otklanjaju uslove rastućih socijalnih i ekonomskih razlika između njih i gradova odnosno oblasti koje zaostaju. U odnosu na ovo drugo, primenjuje se konvencionalni teritorijalni pristup (stvaraju se liste za nacionalnu pomoć i podršku, uključujući i investicione podsticaje) a posebna pažnja se posvećuje mogućnostima koje se otvaraju pristupanjem EU. To je povećalo atraktivnost strukturnih fondova EU, te je u svim zemljama velika pažnja posvećena pregovaranju o poglavlju 31, koje se odnosi na regionalnu politiku, i

obavezuje na prihvatanje sistema NUTS regiona, te obnavlja značaj lokalne administracije i fiskalne decentralizacije. Smit (2003, 2004) ukazuje na izrazitu politizaciju u definisanju NUTS2 regiona, odnosno na tendenciju da se dobije što veći broj NUTS2 područja koja se kvalifikuju za fondove, zapostavljajući druge racionalnosti bitne za njihovo strateško delanje.⁵¹ Bilo kao kandidati, a posebno kao punopravne članice EU, ove zemlje su najveći primaoci pomoći iz EU strukturnih fondova. Budući da ekspertske prognoze ukazuju da manje razvijeni regioni postaju žrtve integracije u tržišta, ima argumentata da EU koheziona politika ovim fondovima kupuje lojalnost manje razvijenih zemalja na EU periferiji (Allen, 2000; Leonardo, 2006).

Kada je reč o sadržaju projekata kojima gradovi i regioni iz postsocijalističkih zemalja konkurišu za sredstva EU programa, i pored rastuće obaveštenosti i svesti o značaju poboljšanja mekih lokacionih faktora, više se teži konvencionalnim merama usmerenim ka poboljšanju tvrdih razvojnih dimenzija (putevi, komercijalne zone – univerziteti) (Lintz & Muller & Schmude, 2007). Budući da programi ishode iz procesa evropeizacije, oni predstavljaju i svojevrsne spoljašnje agense socijalizacije koji generišu proces socijalnog učenja uključenih aktera (sa nacionalnih odnosno subnacionalnih nivoa, javnog i drugih sektora). Sumarna procena njihovih efekata u postsocijalističkim zemljama uglavnom ukazuje na fluktuaciju progressa i nazadovanja, ne samo zbog unutrašnjih slabosti već i zato što sami uslovi pristupanja i pregovaranja EU privileguju centralni nivo odlučivanja i ne akcentuju dovoljno monitoring postignutih efekata

⁵¹ Kreiranje novih statističkih regiona u većini slučajeva odvijalo se bez definisanja njihove uloge u domaćoj administrativnoj strukturi, i u tom smislu je ostalo nepovezano sa procesom decentralizacije (prenos nadležnosti na lokalni nivo u obezbeđivanju javnih servisa) u transformaciji postsocijalističkih zemalja (Avlijaš & Bartlett, 2011)

(Börzel & Risse 2003).⁵² Konstatuje se, dakle, s jedne strane, da su dvostruka slabost ('slabih država i slabih društava')⁵³ zemalja Centrale i Istočne Evrope, i politička kultura koja nije otvorena za uključivanje javnosti i civilnog sektora, ograničili osnaživanje ovih aktera u procesu evropeizacije kroz pristupanje EU (Borzel, 2010). S druge strane, takođe, ističe se da EU u procesu pristupanja nije dala dovoljno značaja ozbiljnom uključivanju civilnog sektora, jer je nadgledala samo formalno usaglašavanje zakona, čime je reprodukovala legalno-birokratsko upravljanje, dok je multiakterski pristup ostao od drugorazrednog značaja (Holzinger et al, 2006, Petrović 2012, Petrović & Vukelić 2013). Mada je EU, u periodu 1992–1998, kroz mnoge programe težila da ojača kapacitete i civilnog sektora kao agenta liberalno demokratskih promena,⁵⁴ od 1999. je napravljen

⁵² U analizi efekata LEADER programa u Rumuniji, ukazano je da lokalne grupe uglavnom nastaju iz mikroregionalnih asocijacija lokalne vlasti, koje zbog svoje zatvorene i nefleksibilne strukture retko uključuju druge aktere, odnosno uključuju samo one koji su neophodni da bi se dobilo finansiranje (koji su zahtevani od strane EU). Gradonačelnici se protive širenju informacija u strahu da ne izgube moć, a drugim lokalnim akterima nedostaje inicijativa i odgovara harizmatско liderstvo, što jača tradicionalne političke institucije i obesmišljava principe upravljanja kojima se rukovodi ovaj program (Marequardt, Mollers & Buchenrieder, 2012). Procenjuje se da je u programskom periodu 2007–2013 iz *ERDF* čak 1,4 biliona evra ušlo u urbana područja, ali da je efekat tako značajnih sredstava sveden na popravljane fizičke infrastrukture bez strateških razvojnih efekata, potvrđujući slabosti implementacije EU teritorijalne agende (Hadjimichalis, 2011)

⁵³ Saradnja između državnih i ne-državnih aktera je najverovatnija ako ni jedan tip aktera nije niti prejak niti preslab (Scharpf, 1997). Ako je ova konstatacija tačna, postsocijalističke države u tranziciji susreću se sa paradoksalnom dilemom: niski kapaciteti države zahtevaju uključivanje ne-državnih aktera, što je malo verovatno baš zato što ni državni ni ne-državni akteri nemaju dovoljno kapaciteta i poverenja da sarađuju (Borzel & Buzogany, 2010).

⁵⁴ Dakle, ne samo kao aktera u oblasti praktične politike (čime se indirektno jačaju i kapaciteti javnog sektora) već i kao partnere u procesu upravljanja. Ukupan efekat donacija na profilisanje organizacija civilnog društva rezultirao je njihovom fragmentacijom, na visoko profesionalizovane (sposobne da apliciraju za

zaokret, te su projekti imali za cilj podršku koju organizacije civilnog sektora mogu da daju u podizanju kapaciteta državnih institucija u preuzimanju pravila EU (Kutter & Trappmann, 2010: 57).

To je imalo za posledicu i da su u procesu evropeizacije, shvaćenom kao dvosmernom odnosu između pojedinih zemalja i EU (uploading – downloading), ove zemlje bile bez dovoljno akcionog potencijala da utiču na oblikovanje svojih politika, te da su više pasivno preuzimale EU pravila, što je prirodno vodilo problemu njihove praktične primene.⁵⁵ Uprkos tome, ove zemlje nisu iskazale veliko nezadovoljstvo, niti su formirale značajnije interesne koalicije radi oblikovanja kontekstualno adekvatnijih strategija praktične politike, već se i dalje ponašaju više kao konkurenti za EU fondove u procesu njihovog preuzimanja (downloading) (Borzel, 2008; Borzel & Buzogany, 2010). To se dovodi u vezu sa već pomenutom činjenicom da većina zemalja Centralne i Istočne Evrope doživljava proces pridruživanja EU kao povratak u Evropu, svojim nasilno napuštenim istorijskim putanjama i tradiciji nacionalnih država (Pickles, 2010). Kako se, međutim, zamena socijalističkog prostornog modela, koji je smatran ekstremnim oblikom Fordističke prostorne organizacije (centralizacija resursa i redistribucija) odvija bez kapaciteta koji su evolutivno razvijani kroz korporativni i pluralistički sistem zapadnoevropskih zemalja ka mrežnom modelu,⁵⁶ u ovom zemljama se, u najboljem

programe stranih donatora) i lokalne, koje ostaju primarno zavisne od budžeta lokalnih vlasti i izvornih prihoda, odnosno članarina, koji su u uslovima niskog aktivizma građanstva veoma oskudni (Borzel, 2010; Carmin, 2010).

⁵⁵ Takvo iskustvo, između ostalog, navodi EU da stalno pooštava uslove za pristup.

⁵⁶ Tokom socijalizma, država nije imala ulogu agencije koja posreduje između različitih društvenih interesa, već je integrativna funkcija politike i ideologije bila inkorporirana u svim domenima društva, stvarajući ekstremno visok nivo totalitarizma (Lazic, 1994: 37). Dakle, nije postojala institucionalizacija odnosa država – društvo (Linz and Stepan, 1996), što je rezultiralo jednako slabom državom i civilnom sektorom u postsocijalističkom periodu.

slučaju, govori o izgradnji semi-postfordističkog modela regulacije (Kiss, 2011; Borzel 2009).

Analitička pažnja se otuda fokusira na hibridizaciju između institucionalne prošlosti i novih pravila (Kubik, 2009). Epistemološka uloga koju projekti imaju na domaće aktere (lokalne – regionalne – nacionalne) jeste važna, jer doprinose postepenom širenju svesti o potencijalima koje nove paradigme teritorijalnog razvoja posедуju. To je posebno značajno za periferne i zaostale delove Evropske Unije, gde su nesumnjivo veliki problemi institucionalne skleroze. Koliko, pak, ti potencijali mogu biti realizovani u neoliberalnom kontekstu jeste otvoreno pitanje, unutar kojih društveni akteri treba da traže rešenja imajući u vidu da su strukture, ma kako ograničavajuće, i promenjive kategorije, za šta se, kao što je pokazala analiza u drugom poglavlju, zalažu svi pobornici regulacione teorije, sa manjom ili većom dozom optimizma.

Najveći izazov teritorijalne agende EU, svakako je povezivanje principa konkurentnosti i kohezivnosti. Kritička opcija naglašava da postojeća kombinacija tržišnih procesa i mera praktične politike favorizuje konkurentnost, jer se efekti aktiviranja endogenih razvojnih resursa valorizuju jedino kroz podizanje lokalne konkurentnosti na jedinstvenom tržištu.⁵⁷ Posebna meta kritike su i tendencije da se pomoć daje ruralnim oblastima razvijenih regiona (čime se prostorne razlike pojačavaju), da dominiraju programi koji najmanje uznemiravaju tržišne sile (programi obučavanja radne snage i izgradnje fizičke infrastrukture), što neminovno produkuje i dobitnike i gubitnike tržišne utakmice⁵⁸ (Dunford & Kafkalas 1992; Dunford & Smith,

⁵⁷ U tom smislu, dosta je kritičkih primedbi da je afirmacija teritorijalnog kapitala predstavljena kao panacea u promovisanju lokalnog/regionalnog održivog razvoja ovih područja (Roca & Roca, 2007).

⁵⁸ Ističe se da razvijeni regioni imaju i hardver (hardware) i softver (software), a da nerazvijeni nemaju ni jedan, te da im je pogrešno davati samo hardver, odnosno stalno usmeravati novac samo u infrastrukturu (Bohme & Gloersen, 2011).

2000; Hadjimichalis, 2011). Neki autori smatraju da će to usloviti pritisak ka preispitivanju samog pristupa EU teritorijalnoj koheziji, a posebno regionalnoj politici (Petrakos, Kallioras & Anagnostou, 2011). Tome u prilog navode se rezultati istraživanja načina na koji građani evropskih zemalja razumevaju pojam teritorijalne kohezije, prema kojima dominiraju odgovori koji referiraju na balansirani razvoj – 28%; brigu o okruženju 15%; dok se tek 13% odnosi na konkurentnost (Bohme & Gloersen, 2011)⁵⁹.

Na kraju ovog odeljka navodimo iskustvo Budimpešte, koje je dobra ilustracija pozitivnih i negativnih aspekata istaknutih u prethodnoj raspravi, sa pozicije jednog od najuspešnijih postsocijalističkih gradova. Već u drugoj polovini 1990-ih Budimpešta je postala član mreže EUROCITIES, i imala aktivnu ulogu u lobiranju da Evropska Komisija dobije potrebne informacije o specifičnim problemima gradova u pristupnim zemljama (specifičnost socijalističkog modela razvoja gradova). Tošić (2010) procenjuje da su u ovom procesu (uploading-a) postignuti dobri efekti, kako na nivou EU (u oblikovanju specifičnih tema, kojima se bave strukturni fondovi, tada dominantno u domenu fizičkih struktura), tako i na nivou svesti lokalnih aktera o potencijalima umrežavanja (formiranja timova koje čine predstavnici lokalnog nivoa – nacionalnog nivoa – internacionalnog: kroz EUROCITIES). Međutim, Tošić ukazuje i na znatno manje uspeha u transformaciji institucionalne infrastrukture lokalne vlasti, koja se svode na površinske promene čija je glavna motivacija da se povuče što je moguće više projektnog novca. Razlozi se nalaze, s jedne strane, u nedovoljno jakom pritisku EU ka značajnijem širenju novih upravljačkih praksi, pregovaranju i kompromisnoj kul-

⁵⁹ Najoštrije formulisane kritike stižu iz pera autora regulacionog pristupa, koji ukazuju da se u okviru neoliberalnog projekta „Evroneoliberalizma“, regionalni nivo promoviše kao teritorijalna arena konkurentnosti a evropski kao njegova „prirodna“ (neupitna) zona (MacLeod, 1999; Brenner, 2004).

turi, odnosno prevazilaženju rigidnosti administrativne strukture i dominacije političara, što su potvrdila i mnoga druga istraživanja (Marequardt, Mollers & Buchenrieder, 2012; Borzel, 2009; Radaelli, 2003).⁶⁰ S druge strane, naglasak je i na promeni fokusa transnacionalnih mreža, od kooperacije i razmene iskustva unutar EURO-CITIES (razvoj „mekih“ dimenzija kroz programe INTEREG, URBACT, R&D Framework Programs), ka pripremama za projekte kohezionog fonda (od 2004, kada su sve linije postale dostupne nakon što je Mađarska postala članica EU), koji, u skladu sa potrebama a i motivima lokalnih aktera, postaju primarno usmereni na izgradnju fizičke infrastrukture, dajući vidljive rezultate u kratkom roku (unutar jednog političkog mandata – izbornog ciklusa). Iskustvo Budimpešte ilustruje još jednu specifičnu tendenciju, kada je reč o teritorijalnoj reorganizaciji Mađarske: otpor prema centralističkom odlučivanju tokom socijalizma ishodio je značajnom decentralizacijom (koja se na nivou sistema upravljanja gradom ocenjuje kao fragmentacija), i odupiranjem svakom vidu teritorijalnog planiranja „odozgo“. Otuđa Budimpešta favorizuje samostalne veze sa Briselom (od 2003. otvorena kancelarija), kao i sa drugim evropskih gradovima, dobro se utemeljivši u mreži velikih evropskih metropola, čime, međutim, zapostavlja funkcionalne veze i odnose sa svoji neposrednim okruženjem (Tosics, 2010).

⁶⁰ Budući da je karakter pristupnog procesa dominantno usmeren na državne aktore (usaglašavanje i usvajanje zakona), i programi podrške od strane EU su uglavnom namenjeni podizanju kapaciteta određenih državnih funkcija, a ne razvoju novih kapaciteta državnih aktera (Borzel, 2009).

4. Srbija na periferiji EU: reteritorijalizacija i stanje teritorijalnog kapitala

Iz optike osnovnih principa novog lokalizma/regionalizma i teritorijalne agenda EU, u ovom poglavlju su izložena osnovna obeležja reteritorijalizacije i stanje teritorijalnog kapitala društva u Srbiji tokom postsocijalističkog perioda. Kao i ostale zemlje bivše SFRJ, Srbija je prošla kroz veoma složene procese de/re/teritorijalizacije: u nekoliko koraka je redefinisana ne samo okvir nacionalne države već i okviri unutrašnjih teritorijalnih i organizacionih jedinica (uvođenje okruga 1993., definisanje NUTS regiona 2009, davanje statusa gradova nekim urbanim naseljima 2007., itd.). Ove promene odgovaraju tendenciji jačanja subnacionalnih nivoa i identiteta teritorijalnih jedinica u razvojnim politikama EU, a neke su direktno podstaknute procesom usaglašavanja standarda sa EU i potrebom apliciranja za programe podrške iz fondova EU. U istorijski zgusnutom vremenu društveni akteri su se neposredno osvedočili da je teritorijalnost socijalni proces, a teritorijalizacija relaciono osmišljavanje okruženja reuspostavljanjem identitskih granica (Brightetti, 2010).

Stanje u Srbiji najčešće se posmatra u komparaciji sa balkanskim državama koje su i dalje na periferiji EU (sa perspektivom ulaska u njenu unutrašnju periferiju), to jest sa zemljama tzv. Zapadnog Balkana. Generalno, sve zemlje ovog područja zabeležile su dugotrajnu ekonomsku stagnaciju, te su i tranzicijski efekti u socio-prostornoj dimenziji drastičniji no u zemljama uspešnije i brže transformacije. Urgentnost problema lokalnog razvoja i prostorne kohezije ilustruju činjenice da su vodeći gradovi najmanje tri i više puta veći od prvog najvećeg grada, a da su razlike u lokalnim BDP mnogostruko veće nego u broju stanovnika, da se bukvalno može govoriti o kolapsu (mono)industrijskih gradova i ruralnih prostora. Dolazak EU na granice ovih zemalja nema pozitivnih efekata kao u slučaju zemalja

Centralne Evrope (na primer, prekogranične saradnje sa razvijenim EU zemljama) (Monastiriotis & Petrakos, 2009).

Malo pažnje se posvećuje konceptima kulturne distinktivnosti, lokalnog znanja, direktnoj interakciji među lokalnim administracijama, razmeni ideja i identifikaciji zajedničkih potreba i kompatibilnih potencijala. I pored manje ili veće uključenosti u proces evropeizacije, tradicionalni koncept regionalnog razvoja, zasnovan na redistributivnim transferima odozgo, i dalje je dominantan, a potrebno balansiranje aktivnosti odozgo na dole i odozdo na gore, za sada, prepoznato je samo na nivou strateških načela, ali ne i u praksi (Maljeković, Puljiz & Barlett, 2011). Tome pogoduje nasleđena prostorna matrica i njeno dodatno urušavanje tokom tranzicijskog perioda, usled čega su lokalni potencijali nedovoljni za pokretanje novog razvojnog modela, a investicije u velike gradove neophodne za pokretanje nacionalne ekonomije. Pored toga, ne manji značaj imaju i centralizovane strukture odlučivanja i secesionističke konotacije koju pojmovi lokalizma i regionalizma imaju na balkanskom prostoru (Monastiriotis & Petrakos, 2009)

Pritisak usaglašavanja sa EU standardima rezultira kreiranjem NUTS regiona, ali se pri njihovom definisanju nepotpuno i/ili neadekvatno primenjuje multiakterski, multisektorski i multiskalarni pristup, što ih ostavlja bez mnogo veze sa socio-ekonomskom geografijom konkretne zemlje, vodi inflaciji institucija a ne konsolidovanju novog modela upravljanja, a regionalnu politiku svodi na razvoj transportne infrastrukture, koja više prati logiku evropskih koridora nego aktualne potrebe povezivanja gradova odnosno drugih lokaliteta, uslovljavajući dalji porast prostornih dispariteta i antagonizama (Monastiriotis & Petrakos, 2009: 17).

Većina programa koji imaju za cilj jačanje lokalnih kapaciteta u ključu teritorijalnog kapitala pokrenuta je spolja (donatorskim progra-

mima, odnosno iz dostupnih fondova EU), ali ih lokalni akteri retko koriste da za unutrašnje resurse nađu nove solucije i nova tržišta. Iako se širi svest da je povezivanje (umrežavanje) važan pristup strateški zasnovanog teritorijalnog razvoja, i dalje dominira (socijalistička) ideja bratskog povezivanja gradova bez ikakvog utemeljenja u funkcionalnim razlozima i kulturno-ekonomskim interesima (Colletti, 2012; Maljeković, Puljiz & Barlett, 2011).

Nalazi istraživanja o stanju teritorijalne dimenzije društva u Srbiji inkorporirani su u studije rađene za potrebe *Strategije regionalnog razvoja Republike Srbije* (SRR 2007–2012) i *Strategije prostornog razvoja Republike Srbije* (SPR 2009–2013–2020). Obe strategije ukazuju na izrazitu regionalnu fragmentaciju, koja se ilustruje indeksom razvojne ugroženosti,⁶¹ čije se vrednosti kreću u rasponu 1:7 na nivou okruga, i čak 1:15 na nivou opština, što je ocenjeno kao stanje koje direktno ugrožava koherentnost društva Srbije. Obe strategije vide gradove i njihove funkcionalne regione kao okosnicu i pokretače budućeg regionalnog razvoja Srbije, a za procenu postojećeg stanja analizira se polje uticaja gradova na okruženje, pri čemu su dnevne migracije jedan od bitnih indikatora.⁶² Ni u ovom pogledu stanje nije povoljno, jer osim Beograda, iz čijih se okolnih opština

⁶¹ Metodologija indeksa razvojne ugroženosti polazi od 5 dimenzija: ekonomska, demografska, obrazovna, infrastrukturna i ekološka. Svaka je razbijena na nekoliko indikatora, što je dalo ukupno 13 indikatora: BDP po stanovniku, prosečna zarada po zaposlenom, stopa zaposlenosti, stopa nezaposlenosti, indeks razvoja malih i srednjih preduzeća po stanovniku, broj nezaposlenih na jedno slobodno radno mesto, stopa rasta stanovništva, indeks starenja, dostignuti nivo obrazovanja mladih 20–24 godine, indeks humanog razvoja (UNDP), procenat lokalnih i regionalnih puteva, broj PTT priključaka na 100 stanovnika, procenat stanovnika koji nema priključak na vodovod i kanalizaciju (SRR, 2005: 88)

⁶² Dnevne migracije se posmatraju kao indikacija dnevnog urbanog sistema, koji čini grad i onaj deo njegove okoline sa kojim se odvija interakcija ispoljena migracijom radne snage i stanovnika koji svakodnevno putuju radi zadovoljavanja svojih potreba socijalnog, ekonomskog i kulturnog karaktera (Šećerov 2012: 5)

usmerava ka Beogradu 75% dnevnih migranata, samo još Novi Sad i Niš privlače lokalno stanovništvo u procentu većem od 50%, Kragujevac sa više od 20%, dok ostali gradovi u retkim slučajevima primaju migrante okolnih opština do 15% (Šećerov, 2012: 10). Visok nivo teritorijalne fragmentacije u Srbiji ilustruje se i dominacijom veoma malih gradskih naselja u urbanoj mreži: od 168 naselja samo 14 spada u one koji mogu biti generatori razvoja širih područja (sa 50–100 000 stanovnika), a samo 4 su sa više od 100 000 stanovnika, dok je Beograd, sa oko 2 miliona stanovnika, više od 7 puta veći od prvog sledećeg grada (Tosic. & Maksin-Micic, 2009.).⁶³

Temom teritorijalnog kapitala u neposrednoj vezi sa konceptom novog regionalizma, kao ključne paradigme teritorijalne agende u EU, najeksplicitnije, kontinuirano i sistematski se bavi istraživački tim Instituta za arhitekturu i urbanizam Srbije (Vujošević i drugi, 2010; Vujošević i drugi, 2012). Njihova je ocena da su, od kraja 1980-ih, komparativne prednosti i konkurentnost Srbije značajno pogoršane, sa posebnim naglaskom da je teritorijalni kapital (posmatran za zemlju u celini u obe dimenzije) izgubio znatan deo vrednosti i potencijala (Vujošević i dr., 2010: 8). Posebno su akcentovane sledeće činjenice: od početka 1980-ih Srbija je propustila nekoliko talasa ekonomske i ekološke modernizacije, tokom 2000-ih zabeležen je ekonomski rast bez razvoja⁶⁴ uz najveću deindustrijalizaciju među svim postsocijalističkim zemljama (ibid: 13),⁶⁵ što dugoročno nije održivo jer orijentacija na sektor usluga previše zavisi od stranog kapitala (ibid: 59). Veliki značaj posvećen je i nepovoljnim ekološkim standardima i či-

⁶³ Podaci su preuzeti iz rada čija se analiza zasniva na podacima popisa iz 2002.

⁶⁴ Ilustrovano podatkom da i dalje nije dostignut nivo BDPa iz 1989, a da je BDP u 2008, do kada je beležen ekonomski rast, dostigao je 80% vrednosti iz 1989. (Vujošević i dr., 2010: 59)

⁶⁵ Ilustrovano činjenicom da je učešće industrije u BDP smanjeno na svega 17,4% u 2008., iako se i u visoko razvijenim „deindustrijalizovanim“ zemljama ovaj udeo kreće oko 30%, a, na primer, u Češkoj je oko 40% (*ibidem*).

njenici da je vrednost indeksa humanog razvoja među najnižima u Evropi, sa izrazitim varijacijama po regionima.⁶⁶ Velika teritorijalna koncentracija razvoja u Srbiji metaforički je nazvana „prostornom bananom“ koja obuhvata beogradsko i novosadsko metropolitensko područje (sa 6,7% teritorije, 27,1% populacije, 41,6% zaposlenih i 45,6% realizovanog BDPa u Srbiji), i ukazuje na neefikasnost dosadašnjih instrumentarija za usmeravanje i kontrolisanje regionalnog prostornog razvoja (ibid: 118–119), odnosno na povlačenje države iz regionalnog razvoja pod neoliberalnim diktatima (Vujošević i dr., 2012: 204). Naglasak autora je upravo na smanjenju „mekog teritorijalnog kapitala“, te ukazuju na stanje produžene institucionalne skleroze, na nekompetentnost uprava na nižim nivoima, paternalizam, klijentelizam, zapostavljanje stručnosti u pripremanju i donošenju strateških odluka, nizak nivo participacije i nerazvijeno partnerstvo između javnog, privatnog i civilnog sektora (ibid: 8–9, 21–22, 93).

I u radovima drugih autora nalaze se potvrde lošeg stanja teritorijalnog kapitala, odnosno njegove zapostavljenosti u Srbiji. Poseban predmet kritike je nedostatak kapaciteta za strateško mišljenje, usled čega dominira model planiranja koji nudi zamrznutu sliku budućnosti, neobjektivni optimizam, nerealne ciljeve. Pored toga, strategije se često donose zato što su uslov za provlačenje sredstava iz nacionalnih ili inostranih fondova, bez ideje o njihovom značaju za pokretanje razvoja. Vidan je i nedostatak autonomije i kapaciteta opštinske uprave za dogovore sa spoljnim akterima (nacionalnim ili transnacionalnim), kao i nedovoljno poverenje između različitih nivoa vlasti (Lazarević-Bajec, 2009). Urgentnost egzistencijalnih i bazičnih komunalnih problema na lokalnom nivou, takođe, doprinosi limitiranju šireg strateškog pristupa. Iako je javno-privatno par-

⁶⁶ Vrednosti nekih indeksa na regionalnom nivou su znatno niže od prosečne (0,826, za 2007 godinu), na primer, u Južnoj Srbiji, gde Toplički, Jablanički i Pčinjski okrug imaju vrednosti indeka u rasponu od 0,750 do 0,780 (ibid: 56–57).

tnerstvo jedan od mehanizama kojim se komunalni problemi mogu rešavati, analize uglavnom konstatuju da država, i pored velike potrebe, nije učinila mnogo da stvori neophodne i zakonske uslove za njegov razvoj, mada privatni sektor pokazuje zainteresovanost⁶⁷.

Mijačić (2012) akcentuje nedostatak političke volje i opšteg konsenzusa o prioritetima i ciljevima lokalnog razvoja, te činjenicu da svaka politička garnitura menja lokalnu administraciju. To smanjuje lokalni kapacitet i zapostavlja stečena znanja (posredstvom intenzivnih treninga koje sprovode donatorski programi), a takva pojava je izražena što je lokalna sredina manje razvijena. Umesto strateške analize neposrednog teritorijalnog okruženja i povezivanja gradova, u praksi se lokalne samouprave ponašaju autistično, ili sa animozitetom u odnosu na susedne opštine, bilo da su rukovođeni političkim, istorijskim, kulturnim, etničkim razlozima. Ovaj autor, međutim, ukazuje da je stepen saradnje veći ukoliko je izraženije prisustvo donatorskih programa-projekata, i gde su aktivne regionalne razvojne agencije, prepoznajući njihovu epistemološku uogu kao agenasa u socijalizaciji lokalnih aktera na nove vrednosti i ponašanja.

Vlada Republike Srbije je 2007. godine potpisala sa Evropskom Komisijom okvirni sporazum o uslovima korišćenja instrumenata za predpristupnu pomoć, a kao potencijalni kandidat mogla je da koristi samo dve IPA komponente (gradnja institucija i prekogranična saradnja), a sa sticanjem statusa kandidata (od 2012.) otvaraju se i ostale komponente (regionalni razvoj, ljudski resursi – uključujući obrazovanje i socijalno uključivanje, i razvoj seoskih područja). Za korišćenje ovih sredstava nužno je, međutim, temeljno pripremanje odgovarajućih projekata, uz usvajanje i sprovođenje decentralizovanog sistema upravljanja. Kada je reč o zakonodavnom i instituci-

⁶⁷ O javno-privatnom partnerstvu šire u (Vujošević, 2009; Petrović, 2009; Damjanović, i dr., 2010).

onalnom aspektu procesa decentralizacije i regionalizacije u Srbiji, ekspertske ocene ukazuju da su oni u inicijalnoj fazi i da teku bez dovoljne povezanosti (Monastiriotis, 2011; Avlijaš & Bartlett, 2011). Relativno decentralizovan administrativni sistem i značajan stepen samoupravljanja (premda u okvirima jednopartijske kontrole) u bivšoj SFRJ nije unapređivan, već je 1990-ih zabeležena izrazita tendencija recentralizacije. Od 2002. godine, sa prvim Zakonom o lokalnoj samoupravi nakon smene Miloševića (potom su usvojena još dva, 2006⁶⁸ i 2011⁶⁹) dolazi do postepene decentralizacije. Srbija je, međutim, i dalje centralizovana država sa najvećim opštinama u Evropi i bez srednjeg nivoa uprave, izuzimajući pokrajine i grad Beograd (Monastiriotis, 2011). Promene idu ka jačanju lokalnih taksi kao izvornih prihoda, što, logično prati preuzimanje novih odgovornosti.⁷⁰ Uz slabu lokalnu administraciju i institucionalne kapacitete, to nužno ne vodi boljem usaglašavanju lokalnih potreba i kvaliteta servisa od javnog interesa. Otuda, nema mnogo osnova očekivanje da decentralizacija generiše pozitivnu kompeticiju između opština u proviziji kvalitetnih servisa, u skladu sa premisama novog regionalizma (ibid). U takvim okolnostima, decentralizacija pre pojačava konkurenciju među opštinama, ne toliko oko poreskih prihoda, koliko za spoljne investicije korišćenjem subvencija za poslovanje koje (stranim investitorima) daje republička vlada, što, po mišljenju Avlijaš i Bartleta

⁶⁸ Ovim zakonom su kriterijumi transfera iz centralnog budžeta definisani transparentnije, a najveća novina je ustupanje lokalnih poreza na imovinu opštinama što je ukazalo na neophodnost urednih podataka, i pokrenilo pitanje imovine u svojini opštine.

⁶⁹ Regulisana su pitanja svojine opštine.

⁷⁰ Reč je o odgovornosti u sledećim oblastima: primarna zdravstvena zaštita, predškolske ustanove, određeni aspekti primarnog i sekundarnog obrazovanja i isporuka ključnih socijalnih servisa za decu, stare i osobe sa posebnim potrebama (osim keš transfera i socijalne pomoći u novcu). Pojačana je odgovornost LS i za investicije u lokalnu infrastrukturu, privlačenje investitora i lokalni ekonomski razvoj.

(Avlijaš Bartlett, 2011) vodi „trci ka dnu“, jer se lokalni budžeti distorzuju za privlačenje investicija, istovremeno, zapostavljajući resurse za preuzete odgovornosti u socijalnom sektoru. Dodajmo i podatak da je Zakonom o lokalnoj samoupravi (iz 2002) predviđena profesionalizacija rada lokalne uprave, uvođenjem institucije direktno biranog gradonačelnika, koji sam bira svoj tim (i gradskog menadžera), koja je, međutim, ukinuta Zakonom o lokalnoj samoupravi (iz 2006), što je ostavilo prostor za distribuciju funkcionerskih mesta bez funkcionalnog smisla (Đorđević, 2008: 63).

U domenu regionalne politike, Zakonom o regionalnom razvoju (2009) imenovani su regioni, po logici NUTS područja. Tokom pripreme Zakona se insistiralo da regioni čine samo statističke jedinice (neophodne za administriranje fondova usmerenih na regionalni razvoj, posebno EU fondova), no Zakonom je predviđeno formiranje i čitavog niza institucija: Nacionalni savet za regionalni razvoj, Nacionalna agencija za regionalni razvoj, Regionalni razvojni saveti, Regionalne razvojne agencije.⁷¹ Iako odgovornosti ovih institucija nisu jasno određene, njihovo definisanje ukazuje na težnju da se regioni formiraju kao razvojne i administrativne jedinice. Tu, međutim, nailazimo na još jedan paradoks, koncept novog regionalizma u EU povezan je sa novim lokalizmom odnosno multiskalnim upravljanjem razvoja zasnovanog na lokalnim resursima, što znači da nivo lokalne uprave predstavlja značajnu kariku. Ovaj

⁷¹ Od 2005. godine, uz podršku Evropske Unije, postepeno se transformišu agencije za razvoj malih i srednjih preduzeća u regionalne razvojne agencije (danas ih ima 15, i dobijaju akreditaciju od Nacionalne agencije za regionalni razvoj na 2 godine). Njihov rad većinski (75%) finansiraju opštine (gradovi) za čiju su teritoriju nadležne (a 25% privatni sektor), što predstavlja problem ne samo zbog limitiranih lokalnih budžeta već i zbog pomenutog odsustva prakse umrežavanja, strateškog povezivanja, prepoznavanja zajedničkih interesa, isl. Uloga ovih agencija je upravo da razviju projektne veze, da demonstriraju kako upotrebiti EU fondove, i da koordiniraju aktivnosti između opština.

nivo, međutim, Zakon o regionalizaciji ne prepoznaje, što govori i o nepovezanosti regionalne politike i procesa decentralizacije (Avlijaš & Bartlett, 2011). Vujošević i saradnici ukazuju i na druge sporne aspekte Zakona, odnosno na politizaciju konstituisanja regiona⁷² zbog: nelogičnost kriterijuma podele na pet makroregiona,⁷³ koja se može čitati i kao nastojanje da se smanje aspiracije Vojvodine u pogledu nadležnosti i ovlašćenja njenim izjednačavanjem sa drugim „statističkim“ regionima; zanemarivanja istraživanja i stručnog znanja u oblasti prostornog razvoja; skoro potpuno zanemarivanje NUTS3 regiona, kao manjih funkcionalnih celina bliskih „prirodnim“ regionima i značajnim za prekograničnu saradnju; te generalnog zapostavljanja niza istorijskih aspekata regionalnog pitanja u Srbiji, itd. (Vujošević i dr., 2010: 69)⁷⁴.

⁷² Tadašnji Ministar ekonomije i regionalnog razvoja (Mlađan Dinkić), zadužen za pripremu Zakona, insistirao je da je reč o ekonomskoj regionalizaciji, odnosno da nije reč ni o političkoj niti o administrativnoj podeli Srbije, te da Zakon ne treba videti kao prvi korak ka definisanju regiona kao administrativnih jedinica upravljanja u budućnosti (http://www.b92.net/info/vesti/index.php?yyyy=2008&mm=10&dd=27&nav_id=325617&nav_category=11, pristupljeno 8. Maja 2010)

⁷³ Prvim predlogom Zakona, definisano je 9 NUTS2. U proleće 2009 ponuđen je novi predlog Zakona sa 7 NUTS2 regiona (napuštena je ideja da se Vojvodina i Kosovo i Metohija dele na dva regiona), koji je usvojen jula 2009. Na zahtev Bošnjaka, koji su smatrali da 6 opština sa bošnjačkom populacijom treba da bude u jednom regionu, decembra 2009. su usvojene izmene Zakona, kojim je definisano 5 regiona. Osim Vojvodine, Kosova i Metohije i Beograda, region Šumadije i Zapadne Srbije i region Južne i Istočne Srbije.

⁷⁴ Slične kritike uputila je i Stalna konferencija gradova i opština ciljajući, s jedne strane, na zanemarivanje uloge lokalnih administracija, i s druge, na složenu institucionalnu strukturu koja reflektuje očiglednu centralizaciju moći, te na paradoksalnost da Zakon koji treba da se bavi pitanjem balansirano regionalnog razvoja nema adekvatnu elaboraciju dispariteta u administrativnim kapacitetima regiona (Vojvodine i Beograda, u odnosu na ostale regione). I ovde nalazimo na kritiku rešenja za oblasti NUTS3 nivoa, koji su definisani grupisanjem okruga, iako su okruzi preporučene veličine (SKGO, 2009).

Pre donošenja Zakona o regionalizaciji, 2006., Vlada Republike Srbije usvojila je Nacionalni investicioni program (NIP), sa ciljem da se iz njega alociraju fondovi od privatizacije preduzeća za investicije u nacionalnu i lokalnu infrastrukturu i razvojne projekte (za koje lokalni akteri apliciraju i nadmeću se na konkursu). Ovaj politički potez (odozgo) doveden je u vezu sa EU intergacijama, i postavljenim ciljevima u domenu smanjenja socio-ekonomskih razlika i ujednačavanje regionalnog razvoja. Iako su ovim Fondom alocirana značajna sredstva,⁷⁵ krupniji rezultati su izostali. U prvim godinama nije primenjivan monitoring i evaluacija efekata, a ni kriterijumi doделе sredstava nisu bili dovoljno transparentni. Tek je nakon usvajanja Zakona o kontroli državne pomoći, 2009. godine, uvedeno više reda, ali i dalje bez valjane procene efikasnosti upotrebljenih sredstava (Avlijaš & Bartlett, 2011).

Kada je reč o efektima donatorskih programa na proces decentralizacije, i SB i EU više su jačale centralne nivoe upravljanja i administracije, kao partnere neposredno odgovorne za implementaciju programa, iako su oni bili povezani sa prenosom odgovornosti (u oblastima obrazovanja, zdravstva i socijalne zaštite) na lokalni nivo, odnosno usmereni ka unapređenju saradnje susednih opština u uvođenju inovativnih praksi. USAID je jedina organizacija koja je radila neposredno sa lokalnim nivoom, sa ciljem da rad lokalne samouprave (LS) bude efikasniji, transparentniji, komunikativniji sa građanima, i da se formiraju institucionalni kapaciteti za lokalni ekonomski razvoj. U periodu 2005–2010. radilo se na osnivanju Kancelarija za lokalni ekonomski razvoj (KLER)⁷⁶ (od 144. LS u Srbiji,

⁷⁵ U prvoj godini budžet Fonda je bio oko 600 miliona evra, zbog ekonomske krize sredstva su značajno smanjena pa je u 2009. budžet iznosio 120 miliona evra, a 2010., 250 miliona evra, uz podršku internacionalnih razvojnih banaka (Avlijaš & Bartlett, 2011).

⁷⁶ Tokom 2006. kroz projekat je nastao NALED – Nacionalna agencija za LER: da bi se povećao dijalog lokalne i centralne vlasti, javnih institucija i privatnog sektora

bez Beograda, čak u 121 je formiran neki oblik kancelarije), a novi program USAID – Održivi lokalni razvoj, ima za cilj dalje jačanje fiskalnih i administrativnih kapaciteta LS kao podršku lokalnom ekonomskom razvoju (Mijačić, 2012). Kriterijum izbora opština ukazuje da se biraju najuspešnije, što, pre utiče na povećanje a ne smanjenje razlike među opštinama, a neretko uspešnost opštine zavisi od političke pristupnosti centralnoj vlasti za investicije u infrastrukturu (Avlijaš & Bartlett, 2011). Takav pristup se može povezati sa logikom širenja dobrih praksi iz najrazvijenijih opština ka manje razvijenim, odnosno pristupom curenja (trickle down). Imajući u vidu i da je cilj ovih programa smanjenje korupcije, povećanje transparentnosti i participativnosti začuđuje da se ni EU ni USAID ne bave temeljnijom analizom njihovih efekata na kvalitet isporučenih servisa ili na lokalni ekonomski razvoj (ibid).

U projektima posvećenim jačanju kapaciteta javnih i civilnih aktera u domenu socijalne zaštite, Vuković (2013) prepoznaje doprinos u otvaranju aktera javnog i civilnog sektora ka novim idejama kroz mreže sa transnacionalnim akterima, koje se konstitušu kao specifična epistemološka zajednica. Međutim, krajni efekti ostaju ograničeni jer je formirana zajednica ili mreža dobijala obeležja zatvorenog tipa, sa stalnim sastavom članova (od projekta do projekta, iako su akteri menjali pozicije unutar mreže), i sa vidnim isključivanjem predstavnika građanskog društva (krajnjih korisnika). Praksa ulaska stručnjaka u vladinu administraciju (rotacija uloga unutar mreže) odvijala se formiranjem *ad hoc* ekspertskih tela (plaćenih iz stranih fondacija) za razvijanje određenih strateških projekata, što je neodrživo rešenje koje je produkovalo dualizaciju kapaciteta vladinih tela (izdvajanje reformiskih i zakonodavnih poslova od redovnih poslova resornog ministarstva), i nije omogućilo dugotrajno jača-

u kreiranju podsticajnog okruženja za poslovne zajednice, omogućilo povećanje investicija i podsticanje ekonomskog razvoja.

nje državne administracije. Na slabe efekte uticala je i centralizacija reformskih procesa, feudalizacija ministarskih resora po političkim strankama, te odsustvo međusektorskih programa (Vuković 2013). Takva konstelacija moći mogla bi se nazvati tipičnom hibridnom formom u procesu demokratizacije i transformacije institucija, usled čega su državne institucije u zamci mreža političkih aktera (partija), koja onemogućava jačanje kapaciteta države za multiskalarni, multiakterski i multisektorski model upravljanja.⁷⁷

Proces regionalizacije u Srbiji, očit je izrazito politizovan, veštački kreiran i pod kontrolom nacionalnih i lokalnih političkih elita, koje na taj način zadržavaju veću mogućnost da lokalne i regionalne resurse koriste za svoje interese, redukujući teritorijalni kapital Srbije i kapacitete pregovaranja u procesu evropeizacije.⁷⁸ S druge strane, većina autora čiji su radovi korišćeni u ovom poglavlju, vide osnov jačanja teritorijalnog kapitala u afirmaciji pregovaračke snage LS (kapaciteta i identiteta lokalnih aktera – zajednica), te u njihovom povezivanju i saradnji. Moglo bi se zaključiti da većina autora kritikuje postojeće stanje u Srbiji polazeći od principa teritorijalne agende EU, i evropeizacije kao pogodnog procesa modernizacijskog projekta u Srbiji, a da se kritike prema EU najviše odnose na nedоследnosti u pristupu programima i pri evaluaciji njihovih realnih efekata.

⁷⁷ Cvejić ukazuje na apsurd da je za ubrzanje transformacije potrebna jaka država ali i da njeno jačanje nosi rizik usporavanja transformacijskih procesa, jer se lako izrodi u manipulaciju moći, korupciju i dominaciju politike nad ekonomijom, i dodatno umanjuje akcioni potencijal građanskog društva (Cvejić, 2010).

⁷⁸ U ključu političke ekonomije, Avlijaš i Bartlett smatraju da postoje dva dominantna razloga zbog čega su procesi decentralizacije i regionalizacije nedovoljno povezani. Prvi nalaze u realnim preprekama implementaciji koje ishode iz stalnih koalicionih vlada, što uslovljava nedostatak koordinacije među ministarstvima. Drugi, međutim, pripisuju svesnom izboru političara na centralnom nivou da ne jačaju institucionalni okvir ovih procesa, jer time lakše zahvataju benefite tranzicije na centralnom nivou (Avlijaš & Bartlett, 2011). O stavu političke elite u Srbiji prema regionalizaciji pogledati Vuletić (2013).

Nešto kritičkiji pristup nalazimo u radovima Vujoševića i saradnika, čiji su stavovi bliži makro-perspektivi regulacione teorije (iako se na nju direktno ne pozivaju u razvijanju svoje argumentacije). Oni proces evropeizacije posmatraju iz perspektive nove geometrije moći, koja generiše reteritorijalizaciju odnosa centar – periferija, kako unutar nacionalnih država tako i unutar EU. Ne smatrajući da to relativizuje odnose između najrazvijenijih zemalja (centra) i novopriključenih ili država kandidata, ovi autori ocenjuju proširenje EU pre svega kao širenje jedinstvenog tržišnog prostora, a prihvatanje EU pravnih normi i standarda kao obezbeđenje neophodne sigurnosti za uloženi strani kapital i izvlačenje profita (Vujošević et al. 2010: 36–37). Ipak, u novoj generaciji evropskih strateških dokumenata prepoznaje se kvalitet čija bi primena, uz istraživanje realne „mape moći i interesa“ (kao kočnice implementacije), mogla da doprinese izgradnji institucionalno-organizacionih aranžamana, te jačanju aktera na nacionalnom i subnacionalnim nivoima da strateški misle o svojim endogenim potencijalima, odnosno teritorijalnom kapitalu (Vujošević i dr., 2012: 5, 107, 205).

Nesporno je da uspešnost promene modela razvoja i upravljanja gradovima u Srbiji zavisi od sinhronizacije transformacijskih procesa na različitim nivoima: globalnom (kroz uključivanje u tokove globalne ekonomije i proces evropskih integracija); nacionalnom (kroz procese decentralizacije države i deregulacije opsega i načina njene intervencije u različitim oblastima, itd.) i lokalnom (osnaživanjem lokalnog nivoa upravljanja – devolucija i subsidijarnost vlasti, lokalnog preduzetništva, participativne demokratije i građanskog aktivizma, itd.). Kao i u većini postsocijalističkih zemalja, za stabilizovanje novog društvenog poretka u Srbiji ključna je promena dominantne političke kulture i preovlađujućih vrednosnih obrazaca (Cvejić, 2010), prevazilaženje stanja normativno-vrednosne inkonzistentnosti (prihvatanje individualističko-liberalnih normi sa širenjem tržišnih

oblika ekonomskih odnosa i zadržavanje kolektivno-redistributivnih vrednosti) (Lazić, 2011), i jačanje normativno-vrednosnog kompleksa generalizovanog poverenja, reciprociteta i ograničene solidarnosti, kao specifičnog vida sociokulturnog kapitala, čiji deficit generiše korupciju i kriminal (Štulhofer, 2008: 87). Reč je upravo o aspektima koji se u ovom rukopisu posmatraju kao „meke“ dimenzije teritorijalnog kapitala. Proces evropeizacije u Srbiji, pored navedenih slabosti u pristupu same EU, dodatno je specifičan i zbog činjenica što se u Srbiji priključenje EU ne sagledava kao povratak Evropi, niti se društvena transformacija vidi kao oslobađajući proces od spolja nametnutog socijalističkog modela, tim pre što je socijalizam u bivšoj SFRJ imao liberalniji karakter. Cvejić naglašava da je razvijenost građanske svesti i aktivizma predulsov jačanja institucija, a lokalni nivo (sa procesom decentralizacije) izdvaja kao najadekvatnije polje u kojem i lokalne samouprave i građani mogu direktno da iskuše rezultate svog (ne)delanja na lokalne institucije i lokalni razvoj (Cvejić, 2010: 33).

Iskustvo u opisanim procesima de/reteritorijalizacije, projektima namenjenim unapređenju teritorijalnog kapitala i modela upravljanja iz perspektive lokalnih aktera tema je narednog poglavlja, koje se bavi rezultatima empirijskog istraživanja četiri grada srednje veličine u NUTS2 regionu Šumadije i Zapadne Srbije.

5. Studije slučaja: četiri grada srednje veličine u Srbiji

Ovo poglavlje se bavi analizom nekoliko gradova srednje veličine u Srbiji: Kragujevac, Šabac, Užice i Novi Pazar, oslanjajući se na koncept novog regionalizma/lokalizma i teritorijalnog kapitala. Iako je predmet analize grad kao specifičan društveni entitet (mezo nivo), u ovom poglavlju je dominantna (mikro) perspektiva individualnih aktera: građana i predstavnika lokalne samouprave odnosno civilnog i privatnog sektora. Reč je o analizi zasnovanoj na empirijskom istraživanju, kome je dat eksplorativni karakter, budući da je to pionirski pokušaj sociološkog bavljenja gradovima kao konkretnim celinama, odnosno društvenim zajednicama, a takva istraživanja su relativno retka i u drugim zemljama⁷⁹.

Prema konceptu lokalno zasnovanog razvoja, gradovi se nalaze pred zadatkom da pronalaze posebna razvojna rešenja u skladu sa specifičnošću svojih lokalnih konteksta, pri čemu se, manje nego ranije mogu oslanjati na standardizovane modele poduprte sa državnog nivoa. Od lokalnih aktera se očekuje da imaju ideju o sebi i resursima kojima raspolažu, kao i o relevantnim drugim (gradovima, i akterima na drugim nivoima upravljanja, itd), jer tek u interakciji sa spoljnjim akterima postižu neophodno uključivanje u šire društvene tokove. Imajući u vidu tzv. „ekološki paradoks“, odnosno uticaj koji prethodno razvijene strukture i postojeći resursi (prostorni, institucionalni, ljudski) imaju, ne samo na ono šta akteri mogu da učine, već i šta vrednuju, odnosno procenjuju mogućim da učine, razume-

⁷⁹ Istraživanja su najčešće fokusirana na određene projekte (obično vezane za EU programe), koji se realizuju u gradovima, i zavise od lokalnih kapaciteta, a posebno od međusobne saradnje lokalnih aktera, kao i od saradnje sa akterima van lokalne zajednice, odnosno od uspešnosti primene multiakterskog i multi-skalarnog upravljanja projektima (Horling, 2012)

vanje endogenih potencijala od strane lokalnih aktera vidi se kao specifičan razvojni resurs, koji je i predmet ovog istraživanja.

Iz dosadašnje analize, posebno u četvrtom poglavlju, koje se bavi navedenim temama na nivou Srbije, i zapravo definiše širi kontekst istraživanja, jasno je da se gradovi u Srbiji generalno suočavaju sa ozbiljnim teškoćama u preuzimanju nove uloge. Moglo bi se reći da postsocijalistička transformacija i neoliberalno globalno okruženje rezultiraju specifičnom vrstom neostatizma u Srbiji, te da je na delu nacionalna državna strategija kriznog menadžmenta, koja favorizuje gradove (regione) u kojima su koncentrisani najkvalitetniji razvojni resursi (Jessop, 2002; Brenner, 2000). Upravo zato su za istraživanje izabrani gradovi srednje veličine – koji imaju status funkcionalnih urbanih područja nacionalnog značaja⁸⁰, koji su dovoljno veliki da bi strategije endogenog razvoja i multiakterskog/multiskalnog upravljanja mogle da se primenjuju, ali koji, u pogledu nivoa urbanizacije, infrastrukturnih i institucionalnih kapaciteta regiona po NUTS2 klasifikaciji, ne pripadaju ni najrazvijenijim regionima (Vojvodina – Beograd), niti najmanje razvijenom regionu (Južne i Istočne Srbije) (Šećerov & Nevenić, 2009; Šećerov, 2012). Tako je izbor sveden na gradove regiona Šumadije i Zapadne Srbije. No, pre no što se pređe na detaljnije definisanje ciljeva, obrazloženje odabira konkretnih gradova i primenjene metodologije, potrebno je neposrednije povezati koncept reskaliranja moći, relacionog shvatanja prostora i (»mekih« dimenzija) teritorijalnog kapitala sa pristupima koji se direktno bave gradovima/prostorom, ili koji se smatraju saznajno korisnim za studije gradova/prostora.

⁸⁰ U Srbiji samo Beograd ima status evropskog metropolitenskog područja rasta (MEGA – i u toj klasifikaciji ima rang 3, od ukupno 4). Samo još Novi Sad i Niš imaju status funkcionalnog urbanog područja (FUP) međunarodnog značaja, a 16 gradova ima status FUP nacionalnog značaja (Šećerov & Nevenić, 2012), među kojima su i gradovi odabrani za istraživanje.

| 5.1. Konceptualni okvir

Podrazumevajući da su koncepti novog regionalizma/lokalizma i teritorijalnog kapitala detaljno razmatrani, ovde se ideje relacionog prostora i regulacione teorije povezuju sa pristupima koji su im kompatibilni na raznim analitičkim nivoima, odnosno koji omogućuju da se ograničenja regulacione teorije kao makro pristupa, dominantno zasnivanog na načelima političke ekonomije, dopune i konstruktivističkim (interpretativnim) pristupom. U daljem tekstu najpre se uvode Lefrevrove ideje o društvenoj proizvodnji prostora, kojim se uspešno povezuju sva tri nivoa posmatranja urbanog: makro-mezo-mikro. Na mezo novou, shvatanje grada kao specifičnog društvenog entiteta i multiskalarno/multisektorsko upravljanje gradom, povezuju se sa Burdijeovim pojmom habitusa i konceptom polja, kao i Vulkokovom interpretacijom socijalnog kapitala. Interakcija makro-mezo-mikro nivoa, odnosno prevazilaženje podvajanja lokalnog u odnosu na globalno u relacionom shvatanju prostora i identitetskim dimenzijama teritorijalnog kapitala (vezanost za mesto i identitet mesta), dalje se povezuju i sa pojmovima novog lokalizma i glocalizacije (Strasoldo), grupne identifikacije i društvene kategorizacije (Dženkins).

| 5.1.1. Grad kao življeni prostor i specifični habitus

Relaciono shvatanje prostora objedinjuje ideje multiskalarnosti moći i uzajamne determinisanosti struktura i aktera, koje zastupa regulaciona teorija. Ukazuje se na činjenicu da je prostor istovremeno i društveni produkt i strukturna spoljašnjost svake individualne prakse ili interakcije, te da je deo socijalnog modela koji određuje habitus, anticipacije, ponašanje i mogućnosti socijalnih aktera (Lipeitz, 2003; Keil, 2003). Pored toga, ističe se da je produkcija, repro-

dukcija, transformacija i alternacija prostora utemeljena u socijalnim praksama, i naglašava da se stalno menjajuće socijalne relacije, kroz koje se konkretan prostor konstituiše, često prostiru daleko preko (nekog) posebnog mesta, odnosno da je proizvodnja urbanog prostora svojevrsna „geometrija moći“ (Massey, 1992; 2004).

Na ove ideje nesumljivo je imala uticaja Lefevrova misao, jer je to autor koga pobornici regulacione teorije i relacionog shvatanja prostora često citiraju. Lefevr (1991), naime, posmatra urbani prostor kao okvir strukturiranja društvenih odnosa i procesa, ali i kao strukturu koja je oblikovana društvenim aktivnostima i značenjima. Ovaj autor je najeksplicitnije integrisao materijalne (strukturne) i socijalne (relacione-akterske-značenjske) aspekte prostora razvijajući konceptualnu trijadu, kojom pokazuje da se društvena produkcija prostora odvija na tri analitički razdvojena nivoa, koji u realnosti nisu nužno odvojeni. Prvi nivo je *nivo reprezentacije prostora*, i odnosi se na koncepcije uređenja prostora, definisanje njegovih granica, sadržaja, funkcija kroz mape, planove, projekte kojima se racionalizuje prostor (grada) u skladu sa dominantnim normama i vrednostima, odnosno modelom distribucije društvene moći. Drugi nivo je *nivo prostornih praksi*, koji uključuje konkretne odnose i rutinske oblike društvene kompetentnosti i delanja društvenih aktera u datim strukturnim okvirima (reprezentacije prostora). Treći nivo je *nivo prostora reprezentacije*, i odnosi se na domen imaginacije, otelovljenja, želje, kojima akteri iskušavaju zadate strukture dajući im specifična značenja u procesu prisvajanja (ibid: 38–39).

Pored navedene, Lefevr uvodi još jednu gotovo analošku trijadu: *koncipiranog, zamišljenog i življenog prostora*, pri čemu se treći prikazuje kao sinteza prethodna dva (u odnosu na prethodnu trijadu, to bi bili nivoi reprezentacije prostora i prostora reprezentacije) (Lefebvre, 1992; Simonsen, 2005; Janković, 2013). Življeni prostor (slično prostornim praksama), dakle, zasniva se na dinamičkoj

dvostrukosti. S jedne strane, vođen je nesvesnim, nenameravanim principima, koje su akteri usvojili kroz proces socijalizacije u datim strukturnim okvirima (grada – operacionalizacijom reprezentacije prostora odnosno plana/projekta, sadržaja, funkcija), a s druge, ima asocijativan i transformišući potencijal, te nije svodiv na mehaničku reakciju sadržanu unutar datog prostornog koncepta. U tom smislu koncept življenog prostora ostavlja mogućnost da se uoči značaj i potencijal svih (svakodnevnih) praksi (re)produkcije društvenog života u gradu, veština i umeća u raspolaganja resursima koji iz perspektive makro pristupa ostaju nevidljivi ili nedovoljno vidljivi.

Iako Lefevrove ideje o produkciji prostora ekspliciraju klasnu dimenziju ovog procesa, odnosno razlike među društvenim klasama u pogledu aktivne participacije u produkciji prostora (kroz kreiranje reprezentacije prostora), predstavljena trijada ne samo da omogućuje da se uvidi aktivizam pripadnika svih klasa u produkciji prostora, već i činjenica da se među društvenim klasama u domenu življenog prostora akumulira zajedničko značenje, čak i među akterima čije svakodnevne (prostorne) prakse suštinski pokazuju malo zajedničkog. U tom smislu i Harvi ukazuje da je proučavanje prostora nesvodivo samo na pristup političke ekonomije (Harvey, 1993). Eskobar, također, podvlači da je značenje življenog prostora u činjenici da ljudi u nekom mestu, ma kako heterogeni po svojim karakteristikama, dele „ovde i sada“ konkretnih uslova života i praksi, čija rutina produkuje kohezivnost (Escobar, 2000).

Burdjeovskim rečnikom, tako se grad pokazuje kao složena mreža socijalnih odnosa koja dobija karakteristike specifičnog *habitusa*, pojma koji se, takođe, često sreće kod pobornika relacionog shvaćanja prostora (Savage, Bagnall & Longhurst, 2005; Painter, 2004). I pojam habitusa se u studijama prostora koristi u širem smislu od stratifikacijskog – klasnog, koji primarno ima u Burdijeovoj sociologiji. Burdije (1990) smatra da se habitus razvija u određenim struk-

turnim uslovima, te da u susretu sa tim uslovima rađa predvidive prakse, koje akterima daju osećaj realnosti, koji se uzima zdravo za gotovo. Interpretacija grada kao habitusa u sociološkim studijama upravo referira na činjenicu da specifična strukturna obeležja grada generišu stabilnu konfiguraciju akcija i iskustva, kojom se razvija značajan stepen praktičke kompetentnosti u socijalnom-prostornom okruženju, odnosno omogućava nesvesna selekcija aspekata koji čine gradsko okruženje poznatim i prihvatljivim („nasim“) (Albrow 2000). Sevidž i saradnici ističu da je čitava Burdijeova perspektiva uronjena u prostornu metaforu (koncepti: polja i habitusa), ali da je njegova sociologija prostora ostala nerazvijena. Ipak, ovi autori smatraju da habitus ukazuje na ukorenjene dispozicije ponašanja koje su otuda uvek i teritorijalno lokalizovane, što daje poseban praktični smisao habitusa, preko osećaja poznatosti u mestu, pripadanja mestu, koje habitus generiše (Savage, Bagnall &, Longhurst, 2005: 35)

Shvatanje grada kao življenog prostora odnosno kao specifičnog habitusa, dakle, ukazuje na osećaj zajedništva u modernom gradu, koje zagovornici koncepta teritorijalnog kapitala vide kao bitan razvojni resurs, dok makro-regulaciona perspektiva upozorava na njegovu ugroženost. Bitno je naglasiti da razumevanje grada kao zajednice ne suprotstavlja familijarnost i distanciranje, naprotiv, pojam distanciranosti (ili socijalne distinkcije) pojavljuje se kao ključ društvene relacije među urbanim subjektima, odnosno, na tragu Zimela, može se reći, da ono što izgleda kao disasocijacija u suštini predstavlja osnovnu formu urbane socijacije (povezivanja) (Tonkiss 2005: 10). To ide u prilog upotrebe Burdijeovog pojma habitusa na ravni različitih zajednica (stratifikacijskih, odnosno prostornih).

5.1.2. Upravljanje gradom kao specifično polje teritorijalnog kapitala

Pri razmatranju koncepta teritorijalnog kapitala ukazano je da model multiakterskog i multiskalnog upravljanja gradom čini njegov značajan segment. Burdijeova sociologija praksi ili sociologija strategija (Spasić 2004: 285) se, takođe, povezuje sa ovom temom. Tako se, u Burdijeovom stavu, da orkestracija habitusa razvijenih u (danim) strukturnim uslovima omogućuje i orkestriranje praksi aktera, kojima oni ne samo rutinski reprodukuju strukturne uslove već ih i strateški menjaju, nalazi sadržaj ideje kooperativnog i multiakterskog upravljanja gradovima (Brubaker & Coopee, 2000; Schucksmith, 2000 & Ray, 1999; Swyngeduw, 1997).

Moguće je napraviti i korak dalje i zapitati se da li se upravljanje gradovima može posmatrati i kao specifično burdijeovsko polje autonomne logike delanja, u kojem akteri saglasno svom habitusu i raspoloživim kapitalima (materijalni-nematerijalni) delaju i na njega utiču⁸¹ (Spasić 2004: 290–91, Janković, 2013), na primer, menjanjem sadržaja, kontrolom sadržaja, odnosno kvaliteta teritorijalnog kapitala. Kako je svako polje definisano određenom vrstom kapitala, a granice polja određene granicom dejstva tog kapitala, postavlja se pitanje može li teritorijalni kapital biti odrednica polja upravljanja gradom. U najširem smislu odgovor bi mogao biti potvrđan. Iako različiti akteri zapravo raspolažu različitim dimenzijama teritorijalnog kapitala, koji su kapitali po sebi (institucionalni, politički, socijalni, kulturni, materijalni – investicije, fizičke strukture i sl.), može se reći da oni dobijaju obeležje teritorijalnog kapitala samo u polju kooperativnog modela upravljanja gradom. Tome u priolog ide i činjenjica da Burdi-

⁸¹ U Burdijeovoj sociologiji društvenih praksi, praksa je rezultat interakcije habitusa i polja, što je predstavljeno i u vidu formule – habitus x kapital + polje = praksa (Spasić 2004: 304).

je konstruiše pojam polja kao zasebni univerzum unutar društvenog prostora, čija specifična vrednost proizilazi iz toga što se određene forme (u ovom slučaju teritorijalnog) kapitala opažaju kao vredne borbe (Spasić, 2004; Janković, 2013), na temelju uverenja formiranih po osnovu specifičnih dispozicija sadržanih u habitusu (grada), što bi značilo da su habitusi aktera (po osnovu klasno-slojnih pozicija) dovoljno orkestrirani da mogu da produkuju zajedničke strateške ciljeve i zadatke, odnosno da ih zastupaju prema spoljnim akterima, što i jeste suština meke dimenzije teritorijalnog kapitala.

Ovde je bitno podsetiti, da neka dobra – resursi (kapitali) nisu po sebi teritorijalni kapital, već da to postaju tek kada akteri imaju sposobnost da ih eksploatišu na način koji kreira vrednost (za njih odnosno druge aktere, grad). Za takvu sposobnost, odnosno konverziju resursa u teritorijalni kapital svakako jesu bitne fizičke karakteristike (kvalitet infrastrukture, opremljenost, itd.) ali ključni potencijal dolazi iz socijalnih struktura i odnosa, iz prepoznavanja mogućnosti kreativnog povezivanja resursa, na šta je i ukazala institucionalna ekonomija baveći se konceptom teritorijalnog kapitala (Camagni & Cappelo, 2008).

S druge strane, ograničenje primene Burdijeovog koncepta polja nalazi se u činjenici da je upravljanje gradovima multiskalarno i multisektorsko, te da bitno zavisi i od procesa političke decentralizacije, usled čega strukturiranje odnosa u polju upravljanja nikada nije u potpunom skladu sa internom logikom polja (teritorijalnog kapitala), odnosno nezavisno od spoljnog polja moći političkog i ekonomskog kapitala. U tom smislu autonomni princip strukturiranja moći koji neposredno reflektuje odnose moći aktera po osnovu posedujuće dimenzije teritorijalnog kapitala u polju upravljanja gradom se samo delimično uspostavlja, i to više što su relacije dimenzije teritorijalnog grada razvijenije, odnosno što grad generiše jači habitus i bolju orkestraciju (klasno-slojnih) habitusa aktera. U suprotnom,

dominantan je heteronomni princip (ili paternalizam, kako se to konstatuje u raspravama o konceptu lokalno zasnovanog razvoja). U takvim graničnim situacijama i sam pristup lokalno zasnovanog razvoja u suštini postaje neprimenjiv.

Za uspešnost upravljanja gradom, dakle, bitno je i da relacioni aspekti teritorijalnog kapitala budu što bolje razvijeni, što se u okviru ovog koncepta povezuje sa pojmom socijalnog kapitala. U proučavanju prostora, sociolozi se najpre oslanjaju na Vulkokov pristup, koji dalje diferencira značenje ovog pojma⁸² omogućujući razumevanje socijalnih relacija izvan dihotomije endogenih i egzogenih varijabli. Vulkokova interpretacija ukazuje na nekoliko značajnih aspekata, pri proučavanju prostornih zajednica. Prvo, na mikro nivou, na značaj ukorenjenosti (integracije) individualnih aktera u lokalnu zajednicu (razvijen habitus grada), kao na preduslov socijalne kohezije na lokalnom nivou. Drugo, na značaj autonomije (integriteta) lokalnih aktera na mezo nivou – nivo grada, kako između sebe tako i u odnosu na aktere čiji uticaj dolazi spolja (bilo sa nacionalnog ili globalnog nivoa), da bi se ostvarila neophodna sinergija delovanja endogenih i egzogenih faktora i realizovao novi koncept liderstva na nivou grada. Treće, na specifičnost socijalnog kapitala aktera na makro nivou (integritet – sinergija delanja), čije negativne karakteristike mogu značajno ograničavati pozitivne efekte socijalnog kapitala na mikro i mezo nivou (Kearns & Forrest 2000), u skladu sa Lefevrovom kon-

⁸² Vulkok je dalje razvio Patnamovu tipologiju socijalnih relacija/kapitala, i razlikuje: vezujući (*bonding*) socijalni kapital tipičan za veze između sličnih ljudi koje obeležavaju i slične situacije, premošćavajući (*bridging*) socijalni kapital karakterističan za veze sličnih ljudi/aktera, ali na većoj socio-prostornoj udaljenosti, i povezujući (*linking*) socijalni kapital, osoben za veze među akterima koji nisu sličnih socijalnih karakteristika, prevashodno po stepeni moći i uticaja, niti su takve situacije u kojima se nalaze. Vulkok je uveo i pojam institucionalnog kapitala: norme poštovanja i mreže uzajamnog poverenja među ljudima koji ostvaruju interakciju preko institucionalizovanih nivoa moći po vertikalnoj osi (Woolcock, 1998)

statacijom da se grad uvek nalazi u odnosu sa društvom u celini, odnosno u zavisnosti od dva reda stvari: bliskog i dalekog (Vujović, 1982: 113). Izostanak neke od navedenih dimenzija socijalnog kapitala, odnosno razvoja integralnog modela upravljanja gradovima bremento je opasnošću da gradovi postanu akteri neoliberalne (i u varijanti neostatizma) igre sa nultom sumom ishoda (neminovnih dobitnika i gubitnika), koja se svodi na konkurenciju za spoljne investicije i poslove.

Nekoliko puta je naglašen kooperativni model upravljanja gradom. U novom razvojnom konceptu, pretpostavlja se saradnja javnog sektora sa akterima koji su van hijerarhijske državne kontrole, radi mobilizacije ukupnih resursa⁸³ zajednice kroz mreže relativno stabilnih odnosa zasnovanih na poverenju i međudobnom uvažavanju aktera javnog, privatnog (profitnog) i civilnog sektora (Jessop, 2000). U takvom modelu upravljanja, državni akteri sve manje praktikuju komandno-kontrolni tip moći, a njihov novi delatni potencijal zasniva se na sposobnosti da postignute dogovore prevedu u odgovarajuće odluke pratkične politike,⁸⁴ koja podrazumeva značajno poverenje drugih aktera i omogućuje da se pomenuta partnerstva odvijaju u „senci hijerarhije“, kako to metaforički definiše regulaciona teorija (Jessop, 2011). Ukoliko državni akteri nemaju za to adekvatne kapacitete (informacije, ekspertizu, ljudstvo, podršku, poverenje), oni

⁸³ Državni akteri su sve zavisniji od zajedničke mobilizacije resursa sa nedržavnim akterima, koji su van hijerarhijske kontrole. Time privatni akteri dobijaju značajan uticaj na politiku, jer državni akteri ne mogu da usvajaju i primenjuju politike protivne interesima aktera od čijih resursa zavise, a, s druge strane, uključivanje nedržavnih aktera u oblikovanje politike, obavezuje ih na njeno poštovanje čak i kada nisu potpuno prilagođeni njihovim interesima (Borzel & Buzogany, 2010; Borzel, 2008)

⁸⁴ U novom modelu upravljanja smanjuje se značaj komandno-kontrolne moći, a društvena moć se sve više konstituiše kroz sposobnost efikasnog i efektivnog delanja, odnosno socijalne produkcije (Stoker, 1995). Takvu promenu javnog sektora Borzel opisuje „jakom slabošću“ moderne države (Borze, 2009)

su manje spremni za kooperaciju sa nedržavnim akterima i više se oslanjaju na tradicionalni model njihovog uključivanja u kreiranje politike (kroz stručne konsultacije i delegiranje tehničkih zadataka, ograničen uvid javnosti, javne komentare i sl.) (Borzel, 2009).

Iz promenjene uloge javnog sektora ishodi i novi koncept liderstva u razvojnim projektima i upravljanju gradovima. Njime se napušta ideja o jednom super lideru, koji rešava sve probleme i zadovoljava sve interese. Liderstvo se predstavlja kao zajednički napor, proces koji je uronjen u relacione dimenzije mesta, odvija se kroz poverenje i saradnju između aktera koji obavlja lidersku funkciju i drugih lokalnih aktera, čime se stimuliše kreativnost i učenje. Uspešno liderstvo, takođe, pretpostavlja kapacitet da se spoljni stimulansi prevedu u interne akcije povezivanjem nosilaca različitih resursa i olakšavanjem dijaloga među njima, kao i da se lokalno znanje i ideje učine vidljivim na višim nivoima (globalne-nacionalne politike). Drugim rečima, liderstvo treba da bude posvećeno izgradnji socijalnog kapitala i institucionalne infrastrukture, jačanju mreža koje povezuju aktere i po horizontalnoj i po vertikalnoj osi. Činjenica da je socijalno delanje omeđeno strukturnim, institucionalnim i istorijskim kontekstom, s jedne strane se posmatra kao moguće ograničenje za novo liderstvo. S druge strane, od njega se upravo i očekuje da potencijalne prepreke konteksta olakša, a pozitivne karakteristike unapredi. Otuda se na poziciji lidera ne vidi tipično jak, harizmatički vođa sa formalnom pozicijom i moći, već svi koji preuzimaju odgovornost i akciju za održivi razvoj u svojim zajednicama, koji su spremni da menjaju pravila igre u potrebnom pravcu krećući se po različitim nivoima, odnosno koristeći različite strukture političkih mogućnosti⁸⁵ (Horlings, 2012). U ovom kontekstu relevantno

⁸⁵ Ovaj pojam definisan je u fus noti 21, odeljka 2.1, drugog poglavlja. Ovde se misli na formulisanje (političkih) zahteva koji koriste institucionalne mogućnosti i različite obrasce ponašanja – delanja koji su dostupni odnosno adekvatni na

je i Vulkokovo razlikovanje između razvojnih institucija, koje generišu adaptivnu efikasnost, obezbeđuju balans između koordinacije i kompeticije lokalnih aktera, te olakšavaju proces učenja, i disfunkcionalnih, koje su odvojene od građana, kojima dominiraju elite i koje ne garantuju ulogu zakona (Woolcock, 1998), odnosno koje odgovaraju stanju institucionalne skleroze kojim se definiše nizak teritorijalni kapital.

5.1.3. Identitet mesta i teritorijalni identitet kao razvojni resurs

Jedan od ključnih pretpostavki teritorijalnog kapitala jeste sposobnost aktera koji upravljaju gradom da utvrde „okvir“ definisanja problema oko kojeg je moguće postići najširi konsenzus svih na koje razvojni program(i) ima direktnog ili indirektnog uticaja. To pretpostavlja da se strateške vizije razvoja grada, usvajaju po proceduri što šire participativnosti i transparentnosti u odlučivanju. Takva procedura je značajna jer jača osećaj (psihološkog) vlasništva i pripadnosti mestu, te predanosti ljudi ideji teritorijalnog razvoja, što ih podstiče da svoju inovativnost, preduzetništvo vezuju za mesto, odnosno razvija identitetske dimenzije teritorijalnog kapitala kao razvojni resurs (Ray, 1999).

Za potrebe ovog rada bitni su i samoidentitet pojedinca sa gradom u kojem živi (vezanost za mesto), i njegova percepcija identiteta grada (uspešnost, prepoznatljivost) koja određuje njegov društveni identitet (kao pripadnika grada). Shvatanje grada kao življenog prostora i specifičnog habitusa važno je i za razumevanje identitetskih

različitim nivoma, na primer lokalni, regionalni i centralni u nacionalnim okvirima, odnosno institucije EU. U tom smislu, recimo, otvaranje kancelarija gradova i regiona u Briselu predstavlja promenu strukture političkih mogućnosti.

dimenzija teritorijalnog kapitala. Dženkins naglašava da je najveća razlika između individualnih i grupnih identiteta u tome što prvi naglašavaju različitost a drugi sličnost, i nadovezuje se na Burdijeov pojam habitusa, ističući da je on i individualni i kolektivni fenomen. Zagovornici regulacione teorije, na sličan način, ističu da je Burdijeov habitus uvek skaliran, jer svaka situirana akcija u sebi nosi rutine koje su regulisane na različitim nivoima, u osnovi preko simboličkog kapitala raznih vrsta proizvoda koje aktere smešta ili određuje u odnosu na lokalni/nacionalni/evropski nivo (Swyngeduw, 1997).

Dženkins ističe razliku između grupne (samo)identifikacije i društvene kategorizacije. U prvom slučaju, kolektivni identiteti naglašavaju kako su ljudi slični međusobno, šta imaju zajedničko (ponašanje, uslovi života, vrednosti, ciljevi) ili bar veruju da je tako, dakle, ovde postoji zajednica (čak iako se njeni članovi lično ne poznaju, mogu se prepoznati kao članovi grupe), orkestracija habitusa, odnosno identitet ishodi iz življenog prostora. U drugom slučaju grupa je definisana spolja, dakle, ne postoji nužno i grupna identifikacija, iako socijalna kategorizacija čini grupnu identifikaciju mogućom (Jenkins 1996: 86–89). Društvena kategorizacija je proces koji najeksplicitnije ukazuje da se društveni identitet stiče ili pripisuje unutar odnosa moći, jer samo oni koji raspolazu legitimnim autoritetom – proizašlim iz moći – mogu nametati vlastite definicije o sebi i o drugima (Bourdieu, 1980: 63–72, navedeno Kalanj, 2008).

Imaginarni identiteti ili imaginarne zajednice, (poput nacije, EU, ili regiona definisanih odozgo) nastaju procesom društvene kategorizacije. Pojam imaginarne zajednice Anderson (1991) koristi da ukaže na nacionalne zajednice kao entitete koji imaju manje više fiksne granice i koji se održavaju kolektivnim institucijama kao što su zakonodavni, administrativni i obrazovni sistemi. Moderna država je svakako i dalje ključni posrednik u aktivnosti ovih institucija i koristi ih u upravljanju, stvarajući naturalizovane veze između ljudi

i prostora, homogenizujući iskustvo i otklanjajući prepreke protoku kapitala, ljudi i robe (Paasi, 2001). Dženkins ističe da je upravo za doba moderne karakteristična moć društvene kategorizacije,⁸⁶ koja unosi neophodnu predvidljivost u složene društvene odnose ali uvodi i novo područje borbi. Pored toga, kategorizacija postaje kriterijum za distribuciju (poput NUTS regiona⁸⁷ u EU teritorijalnoj agendi), otuda se i alokacija u odnosu na određeni model distribucije pokazuje kao deo procesa koji generiše identifikaciju, te imati ili nemati pristup određenim resursima daje značenje šta znači biti X ili Z (Jenkins, 1996: 169).

U skladu sa relacionim i multiskalarnim shvatanjem prostora, grupsna identifikacija i društvena kategorizacija se povezuju sa razumevanjem procesa definisanja prostornih granica, kao značajnog elementa identifikacije i društvene produkcije teritorija. Društveni akteri definišu granice da bi uspostavili (kontrolisali) poželjnu socijalnu/prostornu distancu prema drugima. U skladu sa procesima deteritorijalizacije i reteritorijalizacije, definisanje prostornih granica povezuje se sa konceptom trajektorija i tokova, koji omogućuju da se granice shvate propusnije, fluidnije kao trenuci kada tokovi (i prostori u kojima se odvijaju, koje povezuju u određenom periodu) postaju vidljivi, socijalno relevantni fenomeni. Dakle, i samo ocrtaivanje granica shvata se kao specifična trajektorija (Brighenti, 2010: 61). Takav pristup doprinosi razumevanju teritorijalnog identiteta

⁸⁶ Bauman smatra da se pitanje identiteta moglo pojaviti kao nedovršeni zadatak sa modernom nacionalnom državom, koja je stvorila uslove za razvoj imaginarnog identiteta, posredstvom „lukavstva koncepta“ (Bauman, 2004: 7–23).

⁸⁷ Ovde je bitno uočiti i da je za neke aktere stvaranje regiona intencionalni proces, dok je za druge nešto čemu se opiru (ili na koji pristaju u periodu uspostavljenе hegemonije), odnosno nešto što za njih nema značenje. U tom smislu, značajne su razlike između istorijski nastalih i *ad hoc* stvorenih regiona, koji su samo administrativni i često daleki od svakodnevnice ljudi, i koji su daleko od konstituisanja regiona kao (novih) *imaginarnih* zajednica (Keating et al, 2003; Avdikos, 2011)

(pojedinaца i kolektiviteta) kao dinamičnog fenomena, odnosno napušta statično viđenje nacionalnog, regionalnog, lokalnog identiteta kao predeterminisanih i datih jednom za uvek (Mlinar & Štebe, 2004).⁸⁸ Fokus je, dakle, na transformaciji i rekonstrukciji značenja teritorijalnog identiteta (Harvey, 1993; Scholte, 1997), te se u tom smislu govori o prelazu od identiteta ostrva ka identitetu ukrštanja (Mlinar, 1992; Mlinar & Štebe, 2004), ili od starog ka novom lokalizmu (Strassoldo 1992; 2004; Uršić, 2010).

To zapravo znači i da se teritorijalni identitet sve ređe formira kroz frontalne separacije (identitet ostrva) a sve više kroz selektivno povezivanje različitih teritorijalnih nivoa (identitet ukrštanja), to jest, da različiti nivoi teritorijalnog identiteta nisu međusobno isključivi, što omogućuje i pojavu takozvane „višestruke lojalnosti“ (prema EU, državi, regionu, gradu.) (Teune, 1992). Ipak, treba imati u vidu da je proces identifikacije rezultat dugotrajne i postepene socijalizacije, te se može reći da je identitet funkcija različitih ciklusa kolektivnog iskustva (Cifrić & Nikoden, 2008). U tom smislu, uljučivanje novih nivoa u kompleks višestruke lojalnosti ne korespondira nužno uvođenju novih prostornih kategorija (poput EU ili administrativno definisanih regiona), jer su fluktuacije u teritorijalnom identitetu grupa znatno sporije od fluktuacija u kategorizaciji prostora. Lefevrovski rečeno: reprezentacije prostora, tj. prostori konceptualizovani od strane onih koji imaju moć ne produkuju *ad hoc* i življeni prostor, prema kome se razvija osećaj lojalnosti. Pored toga, višestruka lojalnost se može dovesti u pitanje kada zahtevi različitih teritorijalnih nivoa dođu u konflikt (Kaplan, 1999), a lojalnost ka nižim teritorijalnim nivoima (od nacionalnog do lokalnog) raste kada postoji jak

⁸⁸ U ovom smislu, moglo bi se reći da savremena globalizacija ili nova runda akumulacije kapitala ne dovodi u pitanje teritorijalni karakter identiteta već monopol države nad teritorijom (Brighenti, 2010, Kaplan 1999; Held, 1996).

osećaj da se uticaji sa viših nivoa (počev od supranacionalnog – EU, odnosno nacionalnog) ne mogu kontrolisati (Castells, 1991).

Idealno tipsku distinkciju stari naspram novi lokalizam, u kontekstu teritorijalnog identiteta, definisao je Strassoldo (Strassoldo 1992). Stari lokalizam karakteriše vezanost za mesto koja se smatra „neminovnom i prirodnom“ (predeterminiranom i neupitnom), koja je orijentisana ka minimalnom broju kontakata sa spoljnim okruženjem i ka očuvanju zatvorenih granica, dok je vezanost za mesto u novom lokalizmu dobrovoljna i namerna (stvar izbora), praćena svešću o spoljnjem svetu i spremnošću na povezivanje sa njim (*ibid*: 46–47). Novi lokalizam, dakle, prevazilazi pominjanu dihotomiju lokalnog i globalnog, i lokalizam povezuje sa faktorima tipičnim za moderna društva (*ibidem*). U ovom kontekstu postavlja se i pitanje da li je novi lokalizam i dalje lokalizam? Strassoldo opravdava upotrebu ovog pojma upravo zbog individualizacije identiteta i diverzifikacije lojalnosti prema različitim teritorijalnim nivoima, odnosno činjenicom da osećaj vezanosti za neposrednu lokalnu zajednicu postaje najznačajniji nivo teritorijalne lojalnosti, dok nacionalna država u ovom pogledu postaje udaljeni drugi, a regionalni nivoi, a posebno evropski, generišu slabiji osećaj povezanosti (Strassoldo, 2004; Paasi, 2001).

Iako u realnom životu elementi starog i novog lokalizma koegzistiraju, u manje ili više (ne)lagodnom partnerstvu zavisno od konkretnog društvenog konteksta (Keating, 2008), ključni naglasak je na simultanosti procesa deteritorijalizacije i reteritorijalizacije, odnosno na dijalektičkoj povezanosti između lokalizma i globalizacije, koju Strassoldo naziva glocalizmom (Strassoldo, 2004). Novi lokalizam, otuda, ne isključuje prostornu pokretljivost, jer se on razvija situaciono, iz burdijeovske perspektive, kada habitus grada, ili karaktersitike ključnih polja koja zavise od uloga lociranih u prostoru: obrazovanje, tržište rada, kultura, odgovaraju habitusu pojedinca, dok u

suprotnom ljudi teže da se pomere – prostorno i socijalno (Savage, Bagnall & Longhurst, 2005).⁸⁹ S druge strane, simultanost procesa deteritorijalizacije i reteritorijalizacije identiteta u modernom društvu ne podrazumeva nužno prostorno pokretanje društvenih aktera već promene u značaju i značenju koje prostori kao društveni konstrukti dobijaju, odnosno gube.

Razmatrano značenje novog lokalizma sugerise njegov strateški značaj u povezivanju potencijalnih endogenih i egzogenih razvojnih činilaca gradova. Ova konstatacija upućuje i na već razmatrani aspekt relacionog shvatanja prostora, koji se protivi polarizaciji lokalnog i globalnog, u kojoj se lokalno predstavlja kao svet bliskog, ukorenjenog i intimnog, a globalno kao svet dalekog, apstraktnog i hegemonog poretka, poretka koji je opasan, predatorski i indiferentan prema lokalnom (pogledati odeljak 2.2). Odbacivanje takve dihotomije upravo definiše zahtev da se pažnja usmeri na lokalne resurse, uključujući i sposobnosti definisanja kolektivnog i individualnog identiteta i njegovog predstavljanja drugima kroz relacionu (skalarnu) politiku.

Budući da na identitet grada (u smislu reprezentacije prostora) ne utiču svi lokalni akteri jednako, jer nemaju jednaku moć kategorisanja društvene stvarnosti, istraživanja se često usmeravaju na ispitivanje perspektive ključnih aktera, dok se perspektiva običnih građana zapostavlja (Antonsich, 2010; Storper, 2011; Paasi, 2001). Rezultati istraživanja koje predstavljamo u daljem tekstu obuhvataju obe perspektive, upravo želeći da fokus bude na percepciji grada kao življenog prostora i njegovo prepoznavanje kao specifičnog ha-

⁸⁹ Sevidž i saradnici ukazuju da su polja hijerarhijski ustrojena po osnovu socijalnih i prostornih pozicija aktera, te da Burdije vidi glavni grad kao mesto u kome su koncentruisani agenti koji su u svim poljima zauzimaju ključne pozicije. U ovom pogledu ostali gradovi (provincija) su deprivirani od strane glavnog grada (Bourdieu 1999: 125, navedeno prema Savage, Bagnall & Longhurst, 2005).

bitusa, a polazeći od činjenice i da su stavovi građana relevantni jer globalizacijske strategije zahtevaju masovnu mobilizaciju lokalnih aktera i resursa (Storper, 1997).

5.2. Ciljevi i metodologija istraživanja

Najopštiji cilj istraživanja je da se utvdi percepcija različitih razvojnih potencijala i prepreka razvoju istraživanih gradova od strane lokalnih aktera, polazeći od činjenice da je akterska dimenzija specifični aspekt teritorijalnog kapitala. Iz opšteg cilja mogu se izvesti četiri grupacije istraživačkih pitanja, u skladu sa osnovnim dimenzijama razmatranih koncepata i očekivanjem da se gradovi sve više diferenciraju u svojim razvojnim strategijama i trajektorijama shodno lokalnim resursima (koji ishode iz tradicije odnosno različitih uloga koju su gradovi imali u svojoj bližoj i daljoj prošlosti, kao i strateškog opredeljenja u sadašnjosti).

Najpre se polazi od pitanja kakva je percepcija uspešnosti grada u transformaciji i da li ona pravi razlike u pogledu samopuzdanja lokalnih aktera, kako oni vide postojeću i buduću razvojnu profilaciju grada, u kojoj meri se ona bazira na kvalitetima mesta, odnosno da li doprinosi profilisanju razlika među gradovima. Naredna grupacija pitanja odnosi se na percepciju prepreka razvojnim potencijalima i na očekivanu podršku: da li se prepreke vide više u konvencionalno tvrdim aspektima teritorijalnog kapitala, ili u mekim (pri čemu je naglasak na radu lokalne uprave), od koga se očekuju stimulansi i podrška (endogeni akteri – javnog, privatnog i civilnog sektora, egzogeni akteri: regionalni nivo, država, EU), te kako se u stavovima ispitanika balansira odnos globalno-lokalno: uključivanja u globalne tokove i očuvanja lokalnih specifičnosti. Slede pitanja o identitet-skim dimenzijama teritorijalnog kapitala (kohezivnost i vezanost za

mesto, odnosno region); da li su one povezane sa informisanošću i posvećenošću aktera pitanjima razvoja grada, te da li šire teritorijalne celine (regioni) imaju identitetsku osnovu koja povećava osećaj pripadanja, zajedničkih interesa i spremnost na saradnju, odnosno da li do takve saradnje dolazi i šta se od nje očekuje. Četvrti segment pitanja odnosi se na percepciju odnosa lokalnih aktera u upravljanju gradom: kakav je integritet autora različitih sektora u međusobnim odnosima, odnosno prema spoljnim akterima, koliko su u takvim odnosima autonomni, kako se razumeva liderstvo ključnih aktera (komandna ili kooperativna opcija), da li u ovom pogledu ima razlike među gradovima. Da li među gradovima postoje razlike u proaktivnosti i strateškom delanju, to jest, da li je pozicija grada manje ili više refleksija spoljašnjih – sistemskih promena (privatizacija, reteritorijalizacija), ili kreativnog napora aktera, lokalnih u sadejstvu sa spoljnim, i šta se u ovom domenu očekuje od kontakata sa EU. Da li postoje kritički stavovi prema novom modelu razvoja kao neoliberalnom, ili se kritike svode na nemogućnost njegove primene zbog nekompetentnosti ključnih aktera, institucionalne skleroze, preterane politizacije i sl.

Informacije potrebne za dobijanje odgovora na postavljena pitanja prikupljane su i od građana putem ankete i na osnovu intervjua sa akterima javnog, privatnog i civilnog sektora. Ankete su sprovedene na reprezentativnim uzorcima stanovništva starog 18 do 65 godina u odabranim gradovima (u kontinuiranim gradskim područjima), u kojima je obavljeno i po 15–20 intervjua sa predstavnicima kancelarija za regionalni razvoj, privredne komore i lokalne samouprave – za ekonomski razvoj, kulturu i socijalnu zaštitu, sa predstavnicima značajnijih institucija kulture (muzej, pozorište, kulturni centar), privatnih firmi (lokalna mala/srednja preduzeća) i civilnog sektora (u domenu lokalnog ekonomskog razvoja, kulture, socijalnih usluga). Izbor intervjuisanih iz više delatnosti (ekonomija, kultura i socijalna

politika) u skladu je sa argumentom da sve delatnosti treba da budu stavljene u funkciju lokalnog razvoja (ekonomskog rasta, profilisanja identiteta i posebnosti mesta, ostvarivanja socijalne uključenosti, itd.), kao i da na tome treba da rade akteri svih sektora. Do aktera iz javnog sektora odnosno ključnih institucija dolazilo se formalnim putem, dok se na osnovu razgovora sa njima, kroz pitanja o drugim akterima koji su bili uključeni u konkretne razvojne projekte (stranih donatora ili NIPa), dolazilo do informacija o potencijalnim sagovornicima, pri tome, nije tražena preporuka sa kim razgovarati ili ne, već je taj izbor urađen nasumično.

I anketom i intervjuima su prikupljani podaci o ključnim dimenzijama teritorijalnog identiteta i identiteta mesta, kao i razvojnim potencijalima i odgovornosti odnosno očekivanjima od ključnih aktera. Podaci o saradnji (kohezivnosti), integritetu, autonomiji i sinergiji delanja lokalnih aktera međusobno, i u saradnji sa akterima van lokalne zajednice, prikupljani su na osnovu intervjua. Cilj podataka dobijenih intervjuima nije u zaključivanju o razlikama u stavovima između pojedinih aktera (delatnosti/sektora), jer bi to zahtevalo veći broj intervjua, već uočavanje mogućih razlika u dijapazonu stavova lokalnih aktera između gradova, bliže razumevanje odgovora dobijenih na osnovu ankete, te moguće razlike između stavova dobijenih od sagovornika koji se neposredno bave pitanjima razvoja grada i običnih građana.

Kao što je već rečeno, izabrani su gradovi regiona Šumadije i Zapadne Srbije. Unutar ovog regiona, izabrana su četiri grada koji pripadaju različitim okruzima, da bi se mogao ispitati odnos prema regionalnim celinama kojima administrativno pripadaju (okruzi – NUTS2 region), odnosno da li se one ujedno i identitetska područja, te da li postoje tendencije povezivanja gradova unutar okruga ili NUTS2 regiona. Potom, imajući u vidu da se diferencijacija između gradova slične veličine dovodi u vezu sa državnom strategijom prostornog razvoja, ekonomskom snagom i geografskim položajem grada, lokal-

nim političkim okolnostima (Allen & Cochrane, 2010.; Chorianopoulos, 2011; Domanski, 2011; Stanilov, 2007; Brenener, 2000), odabrani su sledeći gradovi:⁹⁰ *Kragujevac*: centralna pozicija duž koridora 10 (E75), strane investicije u strateški važnu industriju uz značajne državne subvencije, ali i veoma negativni efekti privatizacije u pogledu smanjenja broja zaposlenih, povezanost političke opcije „Zajedno za Šumadiju“ sa G17 odnosno Ujedinjenim regionima, koji su participirali u republičkoj vlasti na ključnim pozicijama za ekonomski razvoj (N=374); *Šabac*: pozicija perifernog – pograničnog grada ali u blizini autoputa Beograd-Zagreb (E70), i granice sa Hrvatskom, odnosno EU, na granici metropolitenskog područja Beograda, relativno uspešna privatizacija industrijskih preduzeća, relativno dugotrajna podudarnost političke opcije na lokalnom i republičkom nivou – Demokratska stranka (N=342); *Užice*: nedovoljna povezanosti sa ključnim saobraćajnim koridorima, dodatna periferizacija odvajanjem Bosne i Hercegovine i Crne Gore, zbog nekada intenzivnih veza sa Sarajevom i Podgoricom, bez stabilnih političkih veza sa centralnom vlašću, među uspešnijim gradovima u pogledu efekata privatizacije (N= 320); *Novi Pazar*: ekonomski najmanje razvijen, najslabije saobraćajno povezan, stabilna politička opcija povezana sa centralnim vlašću ali preko predstavnika manjinskih stranaka, periferna – pogranična pozicija sa pretežno nerazvijenim područjima (N=295).

U Tabeli 0 su predstavljeni odabrani gradovi, na osnovu podatka o administrativnom položaju, socio-demografskim karakteristikama, ekonomskom i socijalnom razvoju, osnovnim strateškim doku-

⁹⁰ Pri odabiru gradova korišćene su informacije iz različitih izvora: Strategije razvoja gradova sa FUP od nacionalnog značaja u regionu Šumadije i Zapadne Srbije, Strategije prostornog i regionalnog razvoja Srbije, Prostorni plan Srbije, Publikacije Republičkog Zavoda za statistiku (Srbija u brojkama, DevInfo, podaci popisa 2011, itd). U prilogi 1 data je karta Srbije, sa modelom funkcionalnih urbanih područja, na kojoj se vide pozicije odabranih gradova. U prilogu 2 dati su izvori podataka u Tabeli 0.

mentima i o uključenosti u programe ključnih donatora namenjene lokalnom razvoju i podizanju kapaciteta lokalnih aktera.

Tabela 0: Profili gradova u kojima je sprovedeno istraživanje

Obležje	KG	ŠA	UE	NP
Okrug	Šumadijski	Mačvanski	Zlatiborski	Raški
Središte okruga	Da	Da	Da	Ne
Status grada	Da	Da	Da	Da
Jedini grad okruga	Da	Ne	Da	Ne
FUP od nacionalnog značaja	Da	Da	Da	Da
Sedište RRA	Da	Ne	Da	Da
Broj strateških dokumenata	17	5	14	10
Strategija razvoja grada	Strategija održivog razvoja 2012–2107	Strategija održivog razvoja 2010–2020	Strategija održivog lokalnog razvoja 2012–2020	Strateški plan održivog razvoja 2008–2012
Br-stanovnika	177.468	115.347	78.018	92.766
Lica u inostranstvu	4405	4123	1070	8836
Prosečna starost	41	41	42	34
Indeks starenja	112	106	118	42
Očekivano trajanje života	74	73	75	74
Migracioni saldo 2011–2002	(+1666)	(-7546)	(-5044)	(+6770)
Stepen razvijenosti	I grupa – BDP iznad proseka za SR	I grupa	I grupa	III grupa (60–80% proseka BDP u SR)
Prosečne zarade – neto	39.918	36.635	36.386	29.677
Nezaposleni na 1000 stanovnika 2001	109	135	95	137

Nezaposleni na 1000 stanovnika 2011	129	99	76	216
Broj aktivnog stanovništva koje obavlja posao 2011–2001	-16081 (-29%)	-2059 (-7,3%)	-6339 (-22,6%)	-3170 (-17%)
Broj zaposlenih u prerađ. industriji 2011–2001	-64,3%	-45%	-59%	-62,4%
Broj zaposlenih u državnoj upravi 2011–2001	+52%	+43%	+32%	+91%
Slobodna zona	Da	Da	Da	Ne
Industrijski park(ovi)	Da	Da	Da	Da
Biznis inkubatori	Da	Ne	Da	Ne
Broj aktivnih privrednih društava	1622	1313	821	1005
Broj preduzetnika	5.810	2.911	2.841	2.793
Procenat stanova priključenih na javni vodovod	80,7%	52,6%	74,6%	67,0%
Procenat stanova priključenih na javnu kanizacionu mrežu	71,5%	47,5%	66,1%	61,1%
Prihodi lokalne samouprave po stanovniku	20.238	19.271	20.795	12.170
Br. lekara na 1000 stanov.	4,5	2,7	4,3	2,1
Udeo korisnika socijalne zaštite u uk. populaciji	8,5%	7,2%	1,6%	10,6%
Broj NVO	72	20	47	42
OBRAZOVNA STRUK-TURA				
Procenat nepismenih	1,4%	2,4%	1,4%	2,5%

Bez i nepotpuna osnovna škola	10,0%	13,5%	10,6%	10,3%
Osnovno obrazovanje	17,6%	20,2%	20,1%	34,3%
Radnička KV (kraće od 4 godine)	20,9%	23%	23,7%	19,5%
Srednje stručno (4 godine)	26,4%	24,1%	24,6%	20,3%
Gimnazije	5,1%	2,1%	3,7%	4,4%
Specijalizacija posle srednje škole (VKV)	21,1%	3,9%	10,8%	0,2%
Više i visoko	17,7%	13,0%	15,9%	9,7%
Procenat kompjuterski pismenih lica	37,8%	27,8%	36,3%	24,0%
DONATORI				
USAID (CRDA, CRDA-E, MEGA, SLDP)	Da	Da	Da	Da
EU – Exchange I–IV	Da	Da	Da	Da
EU – IPA CBC	Da	Da	Da	Da
EU – ostali projekti (MSP IPA 2007, MISP, RSEDP, RSEDP 2, MSNE)	Da	Da	Da	Da
HELP	Da	Da	Da	Da
SDC	Ne	Ne)	Da	Da

Izvori: dati u Prilogu 1

U administrativnom pogledu, jedino Novi Pazar nije centar okruga (centar Raškog okruga je Kraljevo), a Šabac je jedini grad u kome nije locirana regionalna razvojna agencija (RRR), a ova dva grada grada nisu i jedini gradovi okruga kome pripadaju, s tim da Šabac jeste najveći grad i centar okruga (drugi grad Mačvanskog okruga je Loznica). U pogledu osnovnih demografskih kretanja, Novi Pazar je jedini grad sa pozitivnim prirodnim prirastom i izuzetno mladom populacijom. Ovaj grad, međutim, ima i pozitivan migracioni saldo,

što nije uobičajeno za gradove koji nemaju ekonomsku ekspanziju, a pozitivan migracioni saldo (znatno niži) beleži još samo Kragujevac. Novi Pazar jedini ima BDP ispod proseka za Republiku, kao i najniže prihode LS. Svi gradovi zabeležili su drastičan pad zaposlenosti u periodu 2001–2011 (naročito u sektoru prerađivačke industrije, koja je tokom socijalizma činila okosnicu razvoja ovih gradova), posebno Kragujevac i Užice, dok su podaci za Šabac u ovom pogledu najmanje nepovoljni. I u pogledu stvaranja nove poslovne infrastrukture Novi Pazar zaostaje, mada ne i po broju preduzetnika, koji je najviši u Kragujevcu, u skladu sa veličinom grada. Novi Pazar, pak, prednjači u pogledu porasta broja zaposlenih u državnoj upravi, što je trend vidan u sva četiri grada. Populacija Novog Pazara je najmanje obrazovana (u strukturi stanovništva starijeg od 15 godina preovlađuju lica sa osnovnom školom), a Kragujevac ima najpovoljniju obrazovnu strukturu (posebno u pogledu VKV radnika). Razlike u domenu zdravstvene zaštite reflektuju bolju poziciju gradova u kojima se nalaze klinički centri od šireg regionalnog značaja (Kragujevac i Užice), dok je očekivano trajanje života ujednačeno. Pozicija Šapca je najnepovoljnija u pogledu priključenosti stanova na javni sistem vodosnabdevanja i kanalizacije, što, kako stoji u Strategiji održivog razvoja ovog grada, nije posledica nerazvijenosti mreže već odbijanja domaćinstava u prigradskim naseljima da se na nju priključe. Svi gradovi jednako su uključeni u programe ključnih donatora, mada je veoma teško doći do peciznih i pouzdanih podataka o broju programa, jer postoje i multidonatorski programi (MIR, PRO, EU PROGRES, PBILD). Određeni broj organizacija civilnog sektora registrovan je u svim gradovima (najmanji u Šapcu).

Kada je reč o strateškim dokumentima, svi gradovi usvojili su Strategiju održivog razvoja, a kvalitet i metodologija ovih dokumenata veoma su neujednačeni. Ipak, na osnovu njih se mogu uočiti neki akcenti u domenu potencijala i prepreka razvoju. *Kragujevac* ima

najrazvijeniju Stratgiju, koja odiše optimizmom. Kragujevac je predstavljen kao grad koji od „doline gladi“ (tokom 1990-ih veliki privredni sistemi u metalskom kompleksu i prehrambeno-prerađivačkoj industriji, koji su bili izvezno orijentisani, su gotovo potpuno izgubili tržišta), postaje „meka za investitore“, sve privlačnije mesto za život, grad mladih (jer je i univerzitetski centar). Najveći akcenat je na dolasku Fiat-a, kao znaku revitalizacije srpske auto-industrije i podsticaju razvoja niza drugih sektora u gradu, ali i na drugim multinacionalnim kompanijama i stranim investicijama, pretežno u oblasti trgovine (Plaza centar, Merkator, Metro, itd.). U strukturi delatnosti preduzeća, dominira trgovina (sa 40,5% u ukupnom broju preduzeća, sledi prerađivačka industrija sa 24%), a u pogledu veličine izrazita je prezastupljenost malih preduzeća (čak 93%, srednjih je 5%, a velikih samo 2%). Iz SWOT analize prenosimo neke od identifikovanih prereka razvoju, koje su za fokus istraživanja značajne: neprilagođenost nastavnih programa srednjeg i visokog obrazovanja potrebama privrede, nedovoljan nivo specifikovanih znanja i veština u privredi, visok nivo tehnološke zastarelosti, nedovoljno ulaganja u inoviranje i inovacione delatnosti, niska apsorpciona mogućnost za EU fondove, komplikovane birokratske procedure, nedovoljno razvijena svest o značaju udruživanja, neefikasna udruživanja, nedovoljna uključenost civilnog sektora i mladih u inicijative lokalnog (ekonomskog) razvoja, spor proces decentralizacije i regionalizacije.

Strategija *Šapca* polazi od ocene da su pozitivna kretanja u privredi grada rezultat, između ostalog, tradicionalno razvijenog preduzetništva sa trgovačkim nasleđem, duge tradicije u industrijskoj proizvodnji, velikog broja uspešno privatizovanih preduzeća, kao i prisustva stranih investitora (Aliance One Tobacco, Interex, Stada, Alas International, Intercell, Mercator, Metro, Vescovini Group, Tikkurila, Poseidon Group), što čini da ovaj grad i danas ostane u prvom delu lestvice gradova u Srbiji, i dobrim delom zadrži svoju industrijsku

profilaciju, budući da u strukturi BDP grada preovlađuje prerađivačka industrija (sa 55%, slede trgovina sa 18% i poljoprivreda sa 16%). Među najveće prepreke lokalnog razvoja (SWOT analiza) interesantne za ovaj rad, navode se: nedovoljna iskorišćenost potencijala saobraćano-geografskog položaja i prirodnih resursa (termalne vode, plodna zemlja, plovne reke, itd), limitirane nedležnosti opština, nezainteresovanost Republike za pojedine projekte, nezainteresovanost susednih opština za saradnju na regionalnim projektima (prvenstveno uređenje vodotokova), nepostojanje lokalnih strukovnih i drugih poslovnih udruženja i asocijacija, neusklađenost privrede i obrazovnog sistema, nedovoljna povezanost poslovnog sektora i LS, nedostupnost predpristupnih sredstava EU.

U Strategiji *Užica*, ovaj grad je ocenjen kao jedan od privredno razvijenijih gradova u Srbiji, na čiji privredni razvoj najveći uticaj imaju preduzeća iz prerađivačke industrije, potom građevinarstva i trgovine (najveći poslodavci: Putevi ad, Valjaonica bakra, Impol seval, Prvi Partizan i Jedinstvo). Ističe se da su preduzeća iz ovih delatnosti (razvijana posle Drugog svetskog rata) preživela teške uslove privređivanja tokom 1990-ih, i da nakon privatizacije i dalje imaju razvojni potencijal. Za razliku od Kragujevca, u Užicu dominiraju velika preduzeća (94%, malih je 1%, srednjih 5%). Pored navedenih delatnosti, posebno se akcentuje potencijal razvoja u poljoprivredi i turizmu. Među navedenim preprekama razvoju (u okviru SWOT analize) izdvajamo: nedovoljno razvijenu poslovnu klimu za razvoj preduzetništva, kvalifikovanu radnu snagu ali neusklađenu sa potrebama privrede, lošu saobraćajnu infrastrukturu i povezanost, diskontinuitet u implementaciji i praćenju strateških dokumenata, spor proces decentralizacije, sporo uvođenje evropskih standarda, neprimenjivanje važećih zakona.

Najmanje je razvijena Strategija *Novog Pazara*. Pored isticanja drastičnog porasta nezaposlenosti nakon privatizacije osam preduzeća,

te dominacije trgovine u strukturi preduzeća po sektorima delatnosti (sa 49%, sledi prerađivačka industrija sa 22,4%), posebno se akcentuje multikulturalnost grada (spoj islamske i hrišćanske kulture tokom istorije). U budućnosti, Novi Pazar se vidi kao regionalni centar (iako to danas nije) otvoren prema drugim regionima i Evropi, i kao značajan privredni, kulturni, univerzitetski, trgovački i turistički centar.

U Prilogu 3 (na kraju rukopisa) dat je popis strategija koje su rađene i usvojene u odabranim gradovima. Ovi podaci nisu pouzdani jer nema sistematskog izvora, na zvaničnim prezentacijama gradova oni nisu potpuni, a mapiranje lokalnih strategija koje radi SKGO nije ažurno. No, opšti je utisak da se strategije donose vezano za konkretne projekte, da se nakon isteka vremenskog perioda za koji su donete ne nastavlja njihov dalji razvoj, kao i da se tematski strategije donose u skladu sa projektom koji omogućava njihovo finansiranje, a ne u odnosu na realne lokalne potrebe i vizije razvoja.

Eksplorativni karakter istraživanja ostavlja otvorenim pitanje konjunktura posmatranih gradova kao življenih prostora, a samim tim i procesa profilisanja razlika po osnovu postavljenih istraživačkih pitanja. Na osnovu kontekstualnih podataka, moglo bi se pretpostaviti da je teritorijalni kapital najjači u Kragujevcu a najslabiji u Novom Pazaru, da se Šabac i Užice pozicioniraju u sredini, sa nešto boljim položajem Šapca. No, budući da je Kragujevac favorizovan od strane spoljnih aktera, to generiše unutrašnje promene ka kreiranju efikasnijeg institucionalnog miljea, ali može voditi efektima lokalizovanog a ne lokalno zasnovanog razvoja, i relativizovati povoljnu poziciju ovog grada sa stanovišta endogene razvojne logike. U ovom smislu je značajno pitanje na koji način ispitanici vide uspešnost Kragujevca, kako oni iz Kragujevca tako i iz ostalih gradova.

Na kraju, treba naglasiti da je primenjen metod studija slučaja, čije je osnovno ograničenje da se dobijeni nalazi ne mogu generalizova-

ti na druge gradove. Suština ovog metoda je u odabiru malog broja slučajeva (u ovom istraživanju gradova) sa značajnim brojem varijabli, i u kombinaciji kvantitativnog i kvalitativnog pristupa (Fajgelj, 2005). Ovde se, dakle, studija slučaja primenjuje u komparativnom pristupu, sa ciljem da se otkriju, opišu, razumeju specifičnosti posmatranih gradova u odabranim obeležjima. U meri u kojoj anketni podaci dozvoljavaju, razlike se prikazuju korišćenjem deskriptivne i analitičke statistike (poređenje grupa na osnovu jednofaktorske analize varijanse ANOVA sa naknadnim poređenje pomoću Tukeye-ovog HSD testa).⁹¹

| 5.3. Analiza rezultata

U fokusu pažnje istraživanja je percepcija lokalnih aktera o položaju njihovog grada u odnosu na zadatak da se prepoznaju, očuvaju i povećaju lokalni razvojni kapaciteti i posebnosti, da se efikasno odgovori na mogućnosti (ili ograničenja) generisana procesima deterritorijalizacije i reteritorijalizacije društva, odnosno reskaliranja moći nacionalne države u kontekstu kompleksne socio-ekonomske (post-socijalističke) transformacije, smanjene redistributivne nadležnosti centralne države, te uključivanja u globalnu ekonomiju i proces EU integracija. Koncept lokalnog razvoja, podsetimo, razumevanje endogenih potencijala od strane lokalnih aktera posmatra kao specifičan razvojni resurs.

⁹¹ Zbog posmatranja razlika na velikom broju dimenzija, u tekstu se navode podaci samo za one koje su naizraženije, odnosno napominje se da li ili ne postoji statistička značajnost u srednjoj vrednosti dobijenih ocena. Primenjena metodologija smatra statistički značajnim nivo $p < 0.05$.

5.3.1. Identitet mesta – uspešnost grada u transformaciji

U ovom i narednom odeljku analiza se bavi percepcijom uspešnosti gradova u transformaciji, i procenom njihove sadašnje i buduće razvojne profilacije. Percepcija aktera se vezuje za identitetsku dimenziju, u ovom slučaju za način na koji akteri vide identitet mesta. Ispitanicima su postavljena dva pitanja, u skladu sa činjenicom da se identitet mesta (ovde u odnosu na uspešnost grada u post-socialističkoj transformaciji), uvek formira u relaciji sa širim društvom, budući da se društveni identitet odnosi na razumevanje onoga ko smo mi a ko su drugi, kao i na razumevanje drugih ko su oni i ko su drugi (Jenkins 1996: 5). U tom smislu, na primer, način na koji drugi percipiraju neki grad utiče i na to kako ga njegovi stanovnici vide, odnosno kako oni vide druge gradove utiče i na njihovo samoodređenje. Analiza anketnih rezultata i nalaza dobijenih intervjuima se prikazuju jedna za drugom, u ovoj kao i u svim drugim dimenzijama istraživanja.

Perspektiva anketiranih građana

U Tabeli 1 su prikazani odgovori ispitanika s obzirom na pretpostavljenu percepciju drugih o njihovom gradu, a u Tabeli 2 njihova vlastita percepcija o uspešnosti transformacije grada u kome žive. Poređenjem dobijenih nalaza na oba odgovora, uočava se da ispitanici daju povoljnije odgovore o svom gradu kada razmišljaju o percepciji drugih no na osnovu vlastite procene, uključujući i ispitanike iz Novog Pazara.⁹²

⁹² Predstavljani su nalazi dobijeni sintezom odgovora na dva pitanja: Kakvu sliku o Vašem gradu imaju ljudi koji žive u neposrednom okruženju, odnosno u drugim krajevima Srbije. Razlike u odgovorima nisu velike, s tim da su ispitanici u svim gradovima dali pozitivnije odgovore na prvo pitanje. Kod ispitanika iz Novog

Tabela 1: Kakvu sliku o Vašem gradu imaju drugi ljudi u Srbiji:

Grad	Percepcija drugih				Ukupno	Srednja vrednost
	1	2	3	4		
KG	9,6%	22,1%	14,3%	54,0%	100,0%	3,1319
ŠA	9,2%	26,2%	11,2%	53,4%	100,0%	3,0894
UE	13,6%	26,1%	12,9%	47,3%	100,0%	2,9369
NP	33,3%	26,8%	10,6%	29,3%	100,0%	2,3587
Cramer's V 0.166; p<0.001						

Legenda: 1: negativna; 2: uglavnom negativna; 3: uglavnom pozitivna; 4: pozitivna.

Kod Tabele 1, za distribuciju ocena bi se moglo reći da je očekivana (najviša ocena Kragujevca i najniža Novog Pazara, blaga prednost Šapca nad Užicom), ali su razlike male, osim ocene Novog Pazara u odnosu na ostale gradove. Jednofaktorska analiza varijanse ANOVA i naknadno poređenje pomoću Tukeyevog HSD testa je pokazalo da nema statističke značajne razlike u srednjim vrednostima ocena između prva tri grada, odnosno da se srednja vrednost ocene za Novi Pazar statistički značajno razlikuje u odnosu na svaki od njih (u svim slučajevima $p < 0.001$). Kod Tabele 2, dobijen je isti redosled srednjih vrednosti, ali su razlike statistički značajne između svih gradova (svuda $p < 0.001$, osim razlike između Užica i Novog Pazara, $p < 0.05$). Najveći pad srednje vrednosti sa promenom percepcije (Tabela 2 u odnosu na Tabelu 1) zabeležen je kod Užica, a najmanji kod Kragujevca.

Pazara, zastupljenost odgovora o pozitivnoj slici je najređa i u prvom i u drugom pitanju, sa značajnim padom u procentualnoj zastupljenosti kod drugog pitanja, mada sličan pad beleži i Kragujevac (Novi Pazar: sa 45,7% na 32,1%; Kragujevac sa 55,7% na 45,5%; Šabac: sa 57,3% na 55,7%; Užice 50,6% na 49,1%), ali Novi Pazar je jedini grad čiji ispitanici na drugom pitanju najčešće daju odgovor da je slika uglavnom negativna (Novi Pazar: 26,6%; Kragujevac: 5,9%; Šabac: 8,5%; Užice 11,9%).

Tabela 2: Imajući u vidu društveno-ekonomske promene i stanje u Srbiji danas, kako biste ocenili Vaš grad:

Grad	Percepcija uspešnosti grada				Bez proc.	Uk.	Sr. vred.
	4	3	2	1			
KG	9,6%	59,1%	18,2%	1,3%	11,8%	100,0%	2,8702
ŠA	1,5%	44,3%	46,9%	5,6%	1,8%	100,0%	2,4216
UE	1,0%	9,2%	53,6%	29,4%	6,8%	100,0%	1,9541
NP	3,3%	32,9%	45,6%	12,1%	6,1%	100,0%	1,8085
Cramer's V 0.361 p<0.001							

Legenda: 4: jedan od najuspešnijih; 3: u grupi uspešnijih; 2: u grupi manje uspešnih; 1: jedan od najmanje uspešnih;

| Perspektiva intervjuisanih aktera

Odgovori dobijeni intervjuima u potpunosti odgovaraju uočenim razlikama na osnovu ankete. Sagovornici u Kragujevcu, Šapcu i Užicu na dobar način ilustruju razliku između percepcije drugih i samopercepcije, dominantno ukazujući da njihovi gradovi možda jesu prošli bolje, ali da je referentni okvir stanja u Srbiji nepovoljan, te insistiraju na relativnosti pojma uspešnosti u takvom kontekstu:

„Kada nam dođu kolege iz drugih gradova i zemalja, oni nam kažu – Blago vama, ovde se vidi da se grad razvija, da raste, ovde se toliko toga promenilo – Ako pitate mene, koja živim ovde, ja možda te promene toliko ne primećujem, ja bih rekla da je jako teško i da nije baš idealno, ali očigledno da smo u očima drugih mnogo više napredovali nego u našim sopstvenim očima.“ (KG1).

„(...) dobro prošao, ako poredim sa mnogim gradovima, a ja živim ovde i onda to dobro prošao mi je jako diskutabilno (...). Ako je ovo dobro, kako je tamo gde je loše? Ja smatram ovo lošim, onda mogu misliti kako je onom u Surdulici, mučeniku, kako on živi (...)“ (ŠA12).

„Znači, ako pogledate da te fabrike još rade, i zapošljavaju možda po jedno hiljadu ili malo više ljudi, u odnosu na ono što se moglo desiti ili što se desilo u nekim drugim gradovima, da ne budu transformisane te firme znači, to jeste bolje, ali u odnosu na to da su zapošljavali tu 7–8,000 ljudi, onda to sve je pitanje“ (UE9).

Uspešnost Kragujevca se prevashodno vezuje za potpisivanje ugovora sa Fijatom, i podršku države, kakvu nisu imali drugu gradovi: *„(...) kao što je Niš, Kraljevo, Čačak, praktično koji su sad žrtve tranzicije, a gde mi u principu koristimo te benefite koje je država dala Fiat-u, pa je Fiat zaposlio dosta ljudi, pa se tu sad još komponentaša vezalo, pa sad to puta puno ljudi i onda da kažem, svi su u tom lancu izvukli bolji kraj“ (KG14).*

Ispitanici iz Kragujevca, u najvećoj meri vide svoj grad kao grad prosperiteta i optimizma. Saglasno oceni znetoj u strategiji grada, i u poređenju sa drugim gradovima, ispitanici pokazuju i najviše samopuzdanja u razvojnom smislu, opet zahvaljujući spoljnim podsticajima, odnosno dolasku Fijata, i geo-strateškom položaju grada, u novoj (smanjenoj) državi: *„Mi smo četvrti grad u Srbiji po broju stanovnika, međutim, (...) ono što je realno je da je Kragujevac sad perspektivniji od Niša i da je zahvaljujući Fiat-u i drugim firmama i svom geo-strateškom položaju, ja bi' rekao u Srbiji, možda već treći grad, industrijski i finansijski u Srbiji. Naravno, naš cilj je da izbijemo i na drugo mesto, (...) da bude južno od Beograda, eto, glavni grad ove naše Srbije preostale“ (KG7).*

Ispitanici iz Šapca, tranfomaciju grada vezuju za primere upešne privatizacije, mada navode i neuspešne. Uspešan period se locira u dekadu 2000–2010, nakon čega je zaustavljen ciklus novih zapošljavanja i investicija. Ipak većina ispitanika nije mnogo zabrinuta za svoj grad i sugrađane, i više no Kragujevčani referiraju na unutrašnje potencijale: *„Malo, kako bih rekao, šljafuje, ali mislim, izvući*

ćemo se. Šabac ima potencijale, Šabac ne može da propadne kao neki gradovi koji su propali, jednostavno, ne može, ima podlogu, ima osnovu, zdravu“ (ŠA1).

I u narednim odgovorima nalazimo pozitivne osnove za primenu koncepta lokalno zasnovanog razvoja. Naime, samopuzdanje Šapčana je značajno i velikim delom utemeljeno u tradiciji širenja progresivnih ideja, čemu u prilog idu i očekivani efekti skorašnje reteritorijalizacije povezane sa ponovnim dolaskom Evrope (ulaskom Hrvatske u EU) na njegove granice: „*Šabac u tom trenutku (nakon II srpskog ustanka – prim. autorke) grad na granici, najzapadniji, to mu omogućava opet da brzo dolazi do novca i do kapitala, a kad ima novca onda ima i kulture i napretka. Šabac ima tradiciju da bude nosilac svih nekih progresivnih ideja koje su dolazile iz Evrope“ (ŠA5);*

„Pa opet smo tu negde blizu kad je u pitanju EU, Šabac će biti opet među prvima iskustveno“ (ŠA10);

(...), mislim da Šabac treba da se kreće u tom smeru i da će biti pandan jednom, 'ajde da ne kažem Beogradu, ali sigurno Novom Sadu“ (ŠA7).

Dok su ispitanici u Kragujevcu i Šapcu, iako kritični prema uspešnosti transformacije njihovog grada, dominantno okrenuti ka pozitivnim promenama i potencijalima, ispitanici u Užicu su mnogo kritičniji i više prostora posvećuju manje uspešnim ili neuspešnim aspektima promena. Razlozi za manju uspešnost se definišu relaciono, čak i u odnosu na gradove koji su imali manje uspešnu privatizaciju, što ih je, po oceni sagovornika, učinilo preduzimljivijim od Užičana. To ukazuje na svest o značaju proaktivnih strategija u privlačenju investicija, ali i na slabije procene unutrašnjih potencijala: „*(...) građani Čačka uspeli nekako da se brže preorjentišu na taj privatni sektor, nekako su uspeli više investicija da privuku od Užičana (...) upravo zbog toga što (su) ovde veliki sistemi do skora dobro radili i još*

uvek rade (...) a njima je to brže propalo nego nama i onda su oni morali da se preorjentišu (...). uopšte na privlačenje investicija. I mislim, ako pogledamo koliko samo ima predstavništava stranih firmi u Čačku, što u Užicu nema (...) brže dobili te velike prodajne lance nego mi i tako“ (UE8).

Proces reteritorijalizacije države možda je i najozbiljniji aspekt promena u Užicu, a vezuje se za proces reteritorijalizacije države, koji je uslovio periferijalizaciju grada, te gubitak prihoda, kao i mnogih funkcija, odnosno smanjilo razvojne potencijale, što je potpuno drugačija ocena od one iznete u Šapcu: „Užice je bilo centar ne samo dela u Srbiji, nego je bio centar istočne Bosne, severne Crne Gore. Sav taj živalj je tada gravitirao ka Užicu, tu je bila i bolnica i škola, i fakulteti; Industrija Užica je u to vreme bila isključivo orijentisana ka Sloveniji, Hrvatskoj, Zapadu, (...) Sad već to nije moguće. Ajde da kažem, ovi veliki sistemi imaju svoju prohodnost (...), ali zato, da kažem, onaj deo malih, i preduzetnika i poljoprivrednika koji je imao svoje tržište u Bosni, to više nema, jer postoji granica, postoje problemi vezani za transport roba. (...) Ne može da se ide ni u Crnu Goru po tom osnovu, tako da je to sputalo taj deo preduzetničkog, onog što je bilo nekad u Zlatiborskom okrugu“ (UE2);

„Sad je to ne neki način sve opredeljeno da ti centri funkcionišu nešto u Kraljevu, nešto u Kragujevcu. Znae, iseljeno je iz Užica, to ostavlja jedan gorak ukus“ (UE2);

„Postavljanjem granice Užice je ostalo u pograničnom području, ima samo štete što je pogranično područje“ (UE4).

Transformacijom svog grada najmanje su zadovoljni sagovornici iz Novog Pazara. Ocene se kreću od toga da je grad prošao kao i većina drugih u Srbiji, do toga da je prošao loše ili veoma loše, te da su ljudi navikli na krizu i minimalnu egzistenciju. Takvo stanje vezuje se činje-

nicom da je i tokom socijalizma Novi Pazar imao nisko-akumulativnu industrijsku granu – tekstil i obuću, te da su fabrike pozatvarane zbog nekonkurentnosti. Ovo je jedini grad koji uspešnijim smatra period tokom 1990-ih nego nakon 2000., jer je u prvoj deceniji do izražaja došao preduzetništvo lokalnog stanovništva: „(...) *naš preduzetnički duh, država nikome ništa nije pomogla, to su se sve ljudi sami organizovali, te teksas fabričice, te radnjice ili kako god*“ (NP3).

Zamiranja tog preduzetničkog buma, koji se odvijao u zoni neformalne ekonomije tokom 1990-ih, povezuje se sa promenama uslova poslovanja, i potrebnom inovacijom: „*nisu naši privrednici naši dovoljno snage da zaposle mlade, obrazovane ljude, koji će da nastave da vode njihove firme pa su onda te firme ostale takve kakve jesu; jer, sada više ne treba hrabrost za dobar biznis, već sada treba vrlo ozbiljan pristup vođenju kompanija, vođenju svega. Nažalost, mnogo je tih firmi zatvoreno*“ (NP7).

Zbog neuspešne ekonomske transformacije, i promene u načinu finansiranja opština posebno pogađaju Novi Pazar, a činjenica da nema državnih firmi smatra se razlogom više nezaposlenosti nego u drugim gradovima, čija se uspešnost indirektno pripisuje većoj podršci države: „(...) *po sadašnjim zakonima, ono što dobijamo od centralnih vlasti je direktno zavisno od broja zaposlenih u samom gradu, da se taj deo doprinosa nama vraća, smanjenjem broja zaposlenih smo direktno ugroženi, (...) I samim tim smo mi ušli u jedan stadij koji je u nekom blagom padu ipak, u odnosu na druge gradove slične veličine (...) osim tih privatnih firmi koje su, nažalost, smanjile svoju proizvodnju, ni jedna jedina državna firma nije opstala, da bar ti ljudi ostanu zaposleni tu*“ (NP7).

U Novom Pazaru, kao i Užicu, ukazuje se na negativne efekte reteritorijalizacije, pre svega na trgovinu kao jednu od osnovih delatnosti grada: „*problem sa granicama, (...) otežan promet na granici ka Cr-*

nom Gorom, ne funkcioniše prevoz ovde na Rožaje, već mora da se ide preko Prijepolja. Znači, mi smo trgovački grad koji je zablokiran granicama u ovom novom vremenu“ (NP 12).

Kragujevac i Šabac se pokazuju kao gradovi u kojima se stepen optimizma ispitanika može smatrati dobrim razvojnim resursom, čini se da Užice u ovom pogledu dosta zaostaje, premda nešto manje nego Novi Pazar. Ova dva grada se vide kao gubitnici procesa reteritorijalizacije, koji se, nasuprot tome, u Kragujevcu i Šapcu procenjuju pozitivno. Optimizam Kragujevca dominantno ishodi iz uspeha u privlačenju krupnog stranog investitora (po osnovu dominantne poslovne infrastrukture razvijane i tokom socijalizma, uz značajne državne subvencije, i nekada i sada) i potencijalnih eksternih efekata, kao i iz povoljnog geografskog položaja. S druge strane, optimizam Šapčana, više je generisan percepcijom (novih) unutrašnjih potencijala, za koje se pretpostavlja da mogu doći do izražaja i zbog povoljnog geografskog položaja.

5.3.2. Identitet mesta – prepoznatljivost grada: profilacija razvojnih potencijala

Perspektiva anketiranih građana

Na naredna pitanja ispitanici su odgovarali u slobodnoj formi – otvoreni odgovori. Tabela 3 pokazuje najzastupljenije odgovore na pitanje po čemu je grad u kome žive poznat. Ovde se težilo saznanju da li i koje druge resurse ili delatnosti ispitanici prepoznaju u situaciji pada industrijske proizvodnje, privatizacije i očekivanog restrukturiranja, koje, naravno, ne podrazumeva da proizvodna industrija treba drastično da pada (što, videli smo nije slučaj ni u najrazvijenijim sredinama), već samo da gubi na relativnom značaju u strukturi gradske ekonomije, u nekim gradovima više, a u nekima manje.

Tabela 3: Šta mislite, po čemu je Vaš grad poznat?

	KG	ŠA	UE	NP
Ekonomija – industrija	98%	22%	30%	46%
Spomeničko nasleđe – verski objekti	91%	25%	51%	62%
Turistički objekti, atrakcije, priroda	5%	15%	41%	4%
Tradicionalna hrana – piće	0%	2%	63%	33%
Festivali	2%	91%	0%	0%
Kultura – institucije, ličnosti	42%	60%	17%	2%
Mentalitet – način života	2%	9%	10%	16%
Kriminal – nasilje	3%	9%	2%	7%
Ostalo	9%	14%	12%	2%
Cramer's V 0.327 p<0.001				

Podaci ukazuju na značajne razlike u odgovorima između ispitanika posmatranih gradova (ispitanici su mogli da navedu do tri odgovora, a u tabelama je data ukupna učestalost pojavljivanja pojedinih odgovora). Samo za ispitanike iz Kragujevca proizvodna industrija ostaje primarna za prepoznatljivost njihovog grada, a navodi je gotovo svaki ispitanik (98%). Sličnu učestalost jednog odgovora nalazimo još samo u Šapcu, gde, međutim, preko 90% ispitanika navodi festivale i slične događaje, što sugerise da se ovaj grad okreće ka drugim delatnostima, poput usluga i zabave, a u skladu je sa činjenicom da festivali postaju značajan element strategije promovisanja gradova, jer poboljšavaju imidž grada, i pomažu profilisanje njihove posebnosti, kojom privlače posetioce, što donosi i ekonomske efekte (Van Aalst & van Melik, 2012; Backović, 2012).

Pored festivalizacije gradova i turistifikacija je značajan trend u restrukturiranju gradova, a takve promene sugerisu ispitanici iz Užica, gde 63% navodi tradicionalnu hranu i piće (koji spadaju u kompleks lokalnih znanja i veština, kao začajnijih resursa profilisnja lokalne specifičnosti i privlačenja spoljnih aktera), a 41% turizam. Odgovori

ispitanika iz Novog Pazara se nalaze negde između onih iz Kragujevca i Šapca to jest Užica, sa čestim isticanjem industrije ali i tradicionalne hrane i pića, ali bez vezivanja sa turizmom. Ispitanici u Šapcu i Kragujevcu često navode i kulturne institucije i kulturu uopšte (42% i 60%, respektivno), u skladu sa značajem koji su ovi gradovi imali u istoriji Srbije (Kragujevac prva prestonica moderne srpske države nakon oslobođanja od Turaka, a Šabac kao grad koji je u isto doba prednjačio u uvođenju evropskih standarda i kulture, zbog čega je nazivan „Mali Pariz“), a u slučaju Kragujevca i da je univerzitetski centar.

Tabela 4: Da li Vaš grad ima svoj simbol?

	KG	ŠA	UE	NP
Ekonomija – industrija – proizvod	15%	1%	5%	2%
Spomeničko nasleđe – verski objekti	53%	27%	31%	83%
Turistički objekti, atrakcije, priroda	1%	6%	10%	4%
Kultura – institucije, ličnosti	4%	8%	5%	2%
Mentalitet – način života	0%	25%	0%	0%
Grb grada	5%	18%	13%	7%
Nema	31%	23%	47%	32%
Cramer's V 0.333 p<0.001				

Spomeničko nasleđe je među najznačajnijim elementima prepoznatljivosti u svim gradovima, osim u Šapcu (u Užicu i Kragujevcu je vezano prevashodno za II svetski rat, a u Novom Pazaru za islamske i pravoslavne verske objekte dužeg istorijskog trajanja), a od većine ispitanika u ova tri grada shvaćeno je i kao najizrazitiji simbol grada (Tabela 4). Da se ovo nasleđe koristi kao razvojni resurs realno bi bilo očekivati i da turizam dobije veći značaj u odgovorima ispitanika, pre svega iz Kragujevca i Novog Pazara, što nije slučaj, i upućuje da se nasleđe pre percipira kao „pasivan“ simbol grada (Tabela 4).

Značajan broj ispitanika smatra da njihov grad nema simbol (čak 47% u Užicu, gotovo svaki treći ispitanik u Kragujevcu i Novom Pazaru, i 23% ispitanika u Šapcu), što zapravo ukazuje da posmatrani gradovi i dalje ne rade aktivno na definisanju svog imidža, nečega po čemu bi bili atraktivni na tržištu kapitalnih investicija, poslovnog prostora, turizma, zabave, uslova života, te da navedeno spomeničko nasleđe, ili druge pomenute lokalne prepoznatljivosti pre predstavljaju potencijal no iskorišćeni resurs. O istome govore i zanimljiviji odgovori ispitanika u odnosu na pitanje da li njihov grad danas ima neki proizvod po kome je poznat, odnosno da li je nekada postajao proizvod po kojem je bio poznat, a danas više nije (Tabele 5 i 6), a razlike među gradovima i dalje su značajne.

Tabela 5: Da li grad ima proizvod po kojem je poznat?

	KG	ŠA	UE	NP
Nema	7%	33%	13%	8%
Industrija – fabrika (Fiat, Zorka, i sl.)	94%	28%	11%	7%
Tekstil, obuća	0%	0%	0%	78%
Hrana i piće	1%	43%	94%	42%
Ostalo	3%	5%	3%	0%
Cramer's V 0.587 p<0.001				

Tabela 6: Da li je postojao proizvod po kojem je bio poznat, a danas više nije?

	KG	ŠA	UE	NP
Nema	22%	17%	67%	66%
Industrija – fabrika (Fiat, Zorka, i sl.)	70%	68%	12%	11%
Tekstil, obuća	0%	1%	15%	25%
Hrana i piće	1%	22%	7%	0%
Ostalo	0%	12%	2%	1%
Cramer's V 0.423 p<0.001				

Danas je samo Kragujevac grad koji, prema mišljenju ispitanika i to gotovo svih (94%), ima industrijski proizvod po kome je poznat, što se uglavnom odnosi na automobilsku industriju. Samo još ispitanici iz Šapca u značajnijem broju izdvajaju neku industriju odnosno industrijski proizvod (28%), a najčešći odgovor je vezan za tradicionalnu hranu i piće (43%), dok svaki treći ispitanik misli da takvog proizvoda nema, što je odgovor koji se u drugim gradovima pojavljuje retko, odnosno znatno ređe. Gotovo svi ispitanici iz Užica (94%) navode tradicionalnu hranu i piće, dok se odgovori ispitanika iz Novog Pazara najčešće odnose na tekstil i obuću (78%), što bi se, takođe, moglo smatrati industrijskim proizvodom, ali je specifičnost usitnjena proizvodnja i zapravo dominacija trgovine ovim proizvodima, kao i tradicionalnu hranu i piće (42%). Najviše, međutim, iznenađuje podatak da ispitanici u Užicu (67%) i Novom Pazaru (66%) smatraju da njihov grad u prošlosti nije imao proizvod po kojem je bio poznat, dok su ispitanici iz Kragujevca (70%) i Šapca (68%) uglavnom navodili proizvode nekadašnjih velikih industrijskih sistema.

Dobijeni podaci se mogu sumirati na sledeći način. Period tranzije je već toliko dug da u percepciji mnogih ispitanika umanjuje svest o industrijskoj tradiciji grada, što je za Užice dosta iznenađujuće, i sasvim suprotno oceni koja se iznosi u strategiji grada Užica. Za Novi Pazar je manje čudno, jer grad ima trgovačku tradiciju. Drugim rečima, pozitivna ocena restrukturiranje industrije nakon privatizacije, koje je primetna u strategijama Kragujevca, i Šapca i Užica, nema veće refleksije u stavovima građana, osim u Kragujevcu. Prema mišljenju ispitanika, svi gradovi se, osim Kragujevca, značajno okreću ka lokalnim specifičnostima, pre svega u oblasti proizvodnje tradicionalne hrane i pića, što postaju proizvodi po kojima su prepoznatljiviji, i podrazumeva da se grad u većoj meri oslanja na svoje neposredno okruženje i generiše razvoj njegovih resursa.

Tabela 7: Ocena mogućnosti razvoja – delatnosti:
(1: nikakve – 5: izuzetno velike)

	KG	ŠA	UE	NPr
Poljoprivreda – agroindustrija	3,2466	3,6969	3,0861	2,6985
Industrija	3,8645	3,3127	3,5893	3,0719
Turizam	3,3342	3,0964	4,1746	3,8304
Trgovina i usluge	3,7983	3,8409	3,5750	4,1964
Kultura	3,3980	3,6297	3,5655	3,6964

Odgovori na pitanje kakve mogućnosti razvoja njihovog grada ispitanici vide u pojedinim delatnostima, na izvestan način sinetizuju do sada uočene razlike. Ispitanici iz Kragujevca najveće mogućnosti vide u industriji, Novog Pazara i Šapca u trgovini i uslugama, a Užica u turizmu. Posmatrano po delatnostima, ispitanici iz Novog Pazara i Užica, koji su najčešće isticali tradicionalnu hranu, vide najmanje mogućnosti za razvoj poljoprivrede (u oba grada to je i delatnost sa najmanjom srednjom vrednošću od ocenjivanih, kao i u Kragujevcu), a najveće ispitanici iz Šapca,⁹³ što je razumljivo imajući u vidu izuzetno povoljnu konfiguraciju terena i plodnost zemlje u okruženju Šapca, odnosno suprotnu konfiguraciju terena u Užicu i Novom Pazaru. S druge strane, to potvrđuje da ispitanici svih gradova, a najmanje Kragujevca, svoju prostornu perspektivu šire na prepoznavanje lokalnih specifičnosti neposrednog okruženja.

U domenu razvoja industrije sve razlike među gradovima su značajne ($p < 0.001$), očekivano, najveća je srednja vrednost u Kragujevcu a najniža u Novom Pazaru, ali je, neočekivano u odnosu na prethodne odgovore, srednja vrednost za Užice nešto viša no za Šabac. Zna-

⁹³ Kod poljoprivrede, statistički značajne razlike srednje vrednosti se ne pojavljuju između Kragujevca i Užica, a u svim ostalim kombinacijama odnosa gradova su sa značajnošću $p < 0.001$.

čajne su razlike između svih gradova ($p < 0.001$) i u pogledu razvoja turizma, najveća srednja vrednost je u Užicu, a najmanja u Šapcu, gde su ispitanici videli i najmanje mogućnost za razvoj upravo ove delatnosti, što začuđuje ako se ima u vidu visoka frekvencija navođenja da je grad poznat po festivalima. Najveće mogućnosti razvoja trgovine i usluga za svoj grad vide ispitanici iz Novog Pazara, slede Šabac i Kragujevac (između ova dva grada srednje vrednost ne pokazuju značajnu razliku, dok je u ostalim kombinacijama značajnost $p < 0.001$), a najmanje Užice. U oblasti kulture, najveće mogućnosti vide ispitanici iz Šapca, a najmanje iz Kragujevca⁹⁴, što je iznenađujuće s obzirom da su ispitanici iz Kragujevca, kao i oni iz Šapca, jedini značajnije istakli kulturu i kulturne institucije kao nešto po čemu je njihov grad prepoznatljiv.

Ukupni utisak nakon analize ovog seta pitanja jeste da ispitanici Kragujevca najmanje usmeravaju svoju pažnju na lokalno zasnovane resurse u neposrednom okruženju, verovatno usled percepcije da je grad vezan za automobilsku industriju i krupnog strateškog partnera. S druge strane, analiza odgovora u Tabeli 7 u kontekstu prethodnih odgovora ukazuje da usmeravanje pažnje ka drugim delatnostima i resursima pokazuje lutanja i nedovoljnu profilisanost, i svakako jeste povezano sa nedovoljno definisanim imidžom grada i razvojnim pravcima u strateškim dokumentima, odnosno od strane ključnih aktera. To sugeriše da se okretanje ka lokalnim resursima više javlja iz perspektive grada kao življenog prostora, odnosno kao efekat individualnih strategija snalaženja koje vremenom menjaju habitus grada, ali da i dalje ostaju bez značajnijih karaktersitika koncipiranog prostora.

⁹⁴ Zapravo, na ovoj delatnosti Ispitanici iz Kragujevca pokazuju najmanju srednju vrednosti u poređenju sa drugim gradovima, koja je statistički značajno različita u odnosu na vrednosti dobijene za Šabac i Novi Pazar ($p < 0.001$).

| Perspektiva intervjuisanih aktera

Odgovori građana i intervjuisanih aktera su veoma slični, odnosno intervjuisani akteri dopunjuju odgovore građana ukazujući na neiskorišćene mogućnosti. Tako je automobilska industrija, odnosno Fijat, najčešće navođena prepoznatljivost Kragujevca. Mnogo ispitnika, međutim, ukazuje i na činjenicu da je istorija Kragujevca, kao prve prestonice moderne srpske države neiskorišćena, te da grad treba predstaviti upravo kombinovanjem karakteristika jakog industrijskog grada i grada bogate i raznovrsne istorije (prvo pozorište, prva gimnazija, prvi Licej, prva štamparija, prva fabrika oružja, itd), jer: *„nemamo toliko gradova u Srbiji koji mogu time da se podiče i da mogu to da iskoriste“* (KG14);

„Nažalost, mi to nekako nismo umeli da nametnemo (...) baš zato verovatno, što je to bio radnički grad (...) nismo dovoljno radili na teritorijalnom marketingu, na brendiranju određenih tih istinitih priča..., prvi u ovome, prvi u onome, a nije dovoljno iskorišćeno sve to, (...)“ (KG12);

Razvoj industrije ne smatra se kompatibilnim razvoju klasičnog turizma, ali se referira na poslovni ili: *„kulturni turizam, event turizam, ono kada su manifestacije. U principu Kragujevac ima dosta, ali jako je komplikovano i skupo sad brendirati, sve to je nedovoljno da bismo živeli od turizma“* (KG15).

Naglašena je i potreba da se ojačaju institucije kulture (čiji se rad dosta kritikuje, usled čega, verovatno, i građani ne vide ovu delatnost kao značajniju, iako postoji duga tradicija): *„Kragujevac jeste sedište Srbije i trebalo bi da bude kulturno sedište Srbije, ne samo geografsko. I tu ima baš dosta potencijala, baš zbog te tradicije“* (KG9).

Iako Kragujevac obeležava visoko učešće VKV profila u obrazovnoj strukturi stanovništva, saglasno Strategiji, naglašava se nedostatak

adekvatnih znanja i veština za potrebe privrede. Tako se i razvoj industrije tesno povezuje sa neophodnošću aktiviranja saradnje sa Univerzitetom i razvojem Kragujevca kao naučno-istraživačkog centra, dakle, akcentuje se potreba da grad mora podići svoju konkurentnost u domenu humanog kapitala, da bi dalje napredovao: *„ako hoćeš dalje, da imaš ambiciju da postaneš centar inovacija, tehnološkog razvoja, moraš jače da uključiš Univerzitet; jer za novo doba ti ne možeš nego sa novim zanimanjima. Na tom nivou ekonomskog razvoja, ti grad, sve svoje funkcije moraš da postaviš na nivo da koriste najsavremenija tehnološka dostignuća, treba da se takmičiš da budeš u konkurenciji tzv. smart gradova, tehnološki naprednih gradova“* (KG12).

Za dolazak Fijata a posebno stranaca, povezuje se i razvoj trgovine i usluga (sektor koji, sudeći po podacima strategije grada, dominira u strukturi delatnosti preduzeća) što povećava atraktivnost grada, a sa ponosom se navodi da je trgovinski lanac Plaza došao u Kragujevac a ne Beograd: *„(...) famozne Plaze koja dovlači u svakom trenutku hiljadu ljudi koji tu opet dolaze zbog šopinga. (...) Čuo sam da ta Plaza nema ništa južno od Budimpešte do Kragujevca“* (KG3).

Konstatuje se i da je poljoprivreda zapostavljena, iako ima resursa: *„Šumadija je zaista neiskorišćena i u tom smislu (...) tu je nažalost potrebno jako puno investirati, u te neke savremene načine bavljenja i poljoprivredom i savremene načine voćarstva“* (KG5).

Iako se industrija smatra važnom delatnošću za sigurnost grada, u Šapcu se češće nego u Kragujevcu ističe model malih i srednjih preduzeća, koji u Šapcu ima tradiciju, i koji se smatra sigurnijim za ekonomiju grada. Više se poklanja pažnje i razvoju onih industrija za koje lokalni resursi imaju potencijal: *„(...) vraćam se na to, na taj zanatlijski duh Šapčana, ta mala i srednja preduzeća razvijati što je moguće više, jer sa „Zorkom“ pokazalo se jednostavno da te velike*

industrije su velika kocka, mogu da Vam donesu dosta novca u određenom trenutku, ali ako ona propadne ceo grad je u riziku“ (ŠA11);

„Ja ovde ne vidim da mi treba da revitalizujemo cinkaru, meni je to potpuno smešno (...). Znači, treba da ulažemo u zdrave i energetske čiste poslove“ (ŠA10).

Dosta se govori o industrijskoj tradiciji grada, ali i kritikuje činjenica da se ona nastavlja bez prepoznatljivog proizvođača i proizvoda, kojih je nekada bilo mnogo i obeležavali su razvoj grada (na šta su ukazali i anketirani građani): *„Ekselencija“, to je jedna fantastična rakija, koju je nekad proizvodila „Šapčanka“. Nažalost, ta firma ne postoji, ne postoji ništa ni na tom mestu (...) nekada je pravila hranu za diplomatski kor Jugoslavije (...) (ŠA12).*

Primetno manji značaj dat turizmu od strane građana, pored nagrađene festivalizacije grada, povezuje se sa ocenom da su resursi za razvoj turizma neiskorišćeni (reka Sava, planina Cer, i sl.), kao i za razvoj poljoprivrede (plodna zemlja i termalne vode), kojom bi se proizvođači mogli dobro pozicionirati na širim tržištima: *„Ovde ima nekih podzemnih, toplih voda, mogli bi da pravimo cveća kao Holandija“ (ŠA1).*

Za okretanje ovim lokalno zasnovanim delatnostima, pozitivnim se ocenjuje i propadanje hemijske industrije odnosno efekti po životnu sredinu: *„Zorka‘ je hranila ovaj grad, jer su tu bile hiljade i hiljade i hiljade ljudi zaposleno, kada je propala definitivno, onda su ljudi ostali bez hleba, ali su ponovo počeli da dišu. Svako zlo ima svoje dobro“ (ŠA1).*

Saglasno građanima, dominira mišljenje da je Šabac poznat po izuzetno bogatoj kulturnoj istoriji i tradiciji i da bi to trebalo da bude njegov najveći brend: *„(...) posle II srpskog ustanka, za gradonačelnika Šapca dolazi Jevrem Obrenović koji udara temelje i standardi-*

zuje grad po nekom evropskom nivou. To je prvi grad koji ima svoje raskrsnice, koji je u tom nekom smislu uređen, pa prva apoteka, prva bolnica, pa prva stajaća vojska, prvi klavir i mnogo toga prvog je prvo stiglo u Šabac, pa se onda uslovno rečeno širilo po Srbiji (...) tako da mislim da bi prošlost grada mogla da bude njegov najbolji brend.“ (ŠA5).

Većina sagovornika, poput anketiranih građana, smatra da su kulturna baština, mnogobrojne manifestacije, umetnička scena, boemski život, i tradicionalni i savremeni brend Šapca: *„Prve konjičke trke, zvanične, su održane u Šapcu i ta tradicija je sačuvana do današnjeg dana (...) šabački Vašar kao važna tačka po meni nematerijalnog kulturnog nasleđa u gradu, koja se proteže od srednjeg veka do danas, oko koga bi opet mogla da se pravi priča da eventualno to bude neki srpski Oktobar fest (...)“ (ŠA5);*

„Šabac je jedan od retkih gradova koje ima preko tridesetak dobro organizovanih i atraktivnih manifestacija tokom godine. To su normalno manifestacije vezane za kulturu, za turizam, za tu neku nadgradnju“ (ŠA9);

Manifestacije se najtešnje povezuju sa „duhom mesta“, otvorenošću Šapčana i specifičnim „humor(om), najčešće na tuđ ali i na svoj račun, a taj čivijaški, je pre svega upućen protiv autoriteta, ali autoriteta koji nije utemeljen (...)“ (ŠA5).

Za festivalizaciju grada koja doprinosi njegovoj reteritorijalizaciji bitno je da se festivali povezuju sa lokalnom kulturom, da aktivno koriste lokalne resurse i afirmišu njihova značenja, te doprinose oživljavanju tradicije kroz savremene interpretacije (Kociatiekwicz 2011). Šabac bi se u ovom pogledu, na osnovu dobijenih odgovora, mogao oceniti povoljno, ne samo po afirmaciji specifičnog čivijaškog duha već i oživljavanjem prostora, tvrđave na Savi ili renoviranjem starih zdanja u pešačkoj zoni, koja postaje muzej na otvorenom: *„Kada*

pomislim na Šabac, to svakako jeste ovo što smo radili poslednjih godina, zgrade u našoj glavnoj ulici, Gospodar Jevremova koja je pre nekoliko godina proglašena najlepšom ulicom u Srbiji” (ŠA2).

Kao i građani, i intervjuisani sagovornici iz Užica, najčešće smatraju da je grad poznat po užičkom kajmaku, siru, užičkoj pršuti, te se veliki značaj daje razvoju prerađivačke industrije, zasnovane na lokalnim resursima i kreativnoj upotrebi tradicije: *„Najveći potencijal, finalizacija poljoprivrednih proizvoda od voća, mleka, mesa (...) zasnovane na tradicionalnim proizvodima”* (UE8).

Međutim, ističe se i problem standardizacije proizvoda radi njihovog plasmana na šira tržišta, što potvrđuje odsustvo strateški osmišljenog razvojnog koncepta: *„(...), nažalost, ne postoji standardizacija, ono što je urađeno u Francuskoj da vi imate jasno sir je takav i takav, i postoje jasna pravila kako izgleda sir, kako izgleda rakija. Teško da iko u Srbiji može da proizvede sir koji će uvek biti isti i rakiju koja će uvek biti ista. Dakle, da bi nešto bilo potpuno poznato i da bi se čulo nadalje, daleko, mora da se nekakva standardizacija (uradi). To je najveći problem”* (UE7).

Kada je reč o razvoju turizma, takođe, ima dosta skeptičnih izjava, koje, s jedne strane, reflektuju stanje prostornih i privrednih resursa u društvu uopšte, kao što su ilegalna gradnja ili propadanje turističkih objekata nakon vlasničke transformacije, *„(...) imate grad koji je u poslednjem vremenu potpuno devastiran u urbanističkom smislu, arhitektonskom (...) ko će da plati da dođe u grad da šeta ulicom koja izgleda tako (...) jedan vizuelni šund”* (UE7); *„(...) da krenemo od hotela (...) privatizovan je i nije ništa ulagano u njega, tako da je propao i mi u gradu sada nemamo uopšte hotel* (UE9).

S druge strane, kritikuje se sama ideja zasnivanja grada na razvoju turizma ili drugih delatnosti, odnosno razna eksperimentisanja,

kojima se zapostavlja industrijska tradicija grada, te veliki sistemi na kojima je grad doživeo ekspanziju: „*Mi sad da razvijamo neki turizam, ovo, ono, da nešto novo izmišljamo pa pogrešimo. Bolje je da se vratimo da ovo proživi što radi, a to su ti veliki sistemi, a tu je mnogo manje potrebno da se razvije nego nešto novo*“ (UE16).

Kada je reč o razvoju visokog školstva, ono se eksplicitno ne dovodi u vezu sa industrijom, kao u Kragujevcu, već sa idejom o Užicu kao o malom univerzitetskom centru; „*(...), da se profiliše, da to bude neki Univerzitet nalik onim malim univerzitetima, a čuvenim u malim gradovima u Evropi*“ (UE15); ili sa potrebama kliničkog centra: „*Trebalo bi da se preorjentiše na medicinske škole, na fakultet medicinskih nauka, jer je Zdravstveni centar naš, najvećeg kapaciteta po broju postelja u celoj Srbiji*“ (UE1).

Gotovo svi sagovornici ističu užički humor kao tipično obeležje grada, čak, govore o njemu kao tipičnom proizvodu ili brendu, ne samo grada već i šire teritorije, ali se to ne vezuje za određene manifestacije kao u Šapcu, odnosno konkretnije načine njegovog predstavljanja kao brenda: „*Mislim da UNESCO čak ima ono „nematerijalno nasleđe“ koje može da se registruje kao tipičan proizvod duhovnog nasleđa (...) Užica, odnosno Zapadne Srbije, odnosno Zlatiborskog okruga*“ (UE4).

Iz navedenih odgovora nameće se utisak veće neodređenosti i lutanja u profilaciji grada, nego kod ispitanika iz Kragujevca i Šapca. Takav utisak potvrđuju i ocene o fizičkom identitetu Užica, koji se smatra izuzetnom slabošću ovog grada: „*Dok su drugi gradovi težili da se razvijaju i da sačuvaju svoju istoriju i da idu napred, Užice je gledalo da uništi sve otprilike što imamo. Onda je uništilo industriju, uništilo je industrijske znamenitosti. Skinuli smo Tita sa Trga, koji je bio onako simbol tog Trga, odliče ovog grada, (...) Užice je bilo poznato po puno čemu*“ (UE1);

„Mislim da je šteta što je taj spomenik sklonjen sa Trga, jer moglo se Užice konzervirati u nekakav gradić komunizma i da postane neka-kva turistička atrakcija. Nažalost, sad smo nigde. (...) Ono čime sam ja u ovom trenutku najviše pogođen, to je što je ubijen taj identitet grada, vizuelni identitet grada“ (UE7);

„(..) grad je izgubio identitet (...). Vidim tu sad se malo radi na tu-rizmu, ne znam, stara centrala (misli se na hidrocentralu, koja je urađena po Teslinom principu, prva u Evropi, druga u svetu – prim. autorke), ali mislim da smo izgubili korak. Užice, nekako mi se čini, više nije vest, nema nešto da se čuje baš“ (UE6).

Sagovornici iz Novog Pazara, poput građana, najčešće navode kultur-no-istorijske spomenike (i s tim povezanu multikulturalnost) kao simbol grada, povezujući ih sa potencijalnim razvojem turizma, a grad se sma-tra prepoznatljivim i po proizvodnji tradicionalne hrane (ćevapa i man-tija). Otuda se razvojni potencijal vidi i u poljoprivredi, uz skepsu da se u dogledno vreme ona može pokrenuti, odnosno aktivirati zapostavljeni kapaciteti: *„Sad u nesreći sreće pa da imamo nezagađene vode, ima-mo čist vazduh, imamo zdravu hranu i onda, gledajući trendove EU i tu zdravu hranu, mislim da tu možemo da idemo napred“ (NP13);*

„nešto što mi stalno zapostavljamo u planovima razvoja je da se taj jedan gigant koji je nekad bio, a to je Zemljoradnička zadruga „Vojin Popić“, sa najvećim ribnjakom kalifornijske pastrmke u Evropi, to je nešto što decenijama ne živi a može da doprinosi gradu“ (NP9);

„Ako vi sada hoćete da pokrenete fabriku sokova, džemova, itd., vi trebate novac za to, a mi smo već našu akumulaciju potrošili na fa-brike tekstila, obuće, nameštaja i ljudi nisu više investiciono sposob-ni (...)(NP12).

Razvoj proizvodnje u privatnom sektoru nadovezuje se na indu-strijske strukture razvijane tokom socijalizma ali se konstatuje pad

proizvodnje u sve tri oblasti (tekstil, obuća, nameštaj) i gubitak konkurentnosti, čak i u oblastima za koje se proizvodni sektor u Novom Pazaru najviše vezuje – proizvodnja tekstila: *„U Pazaru je bio veliki tekstilni kombinat koji je godinama urušen te je odatle izašla radna snaga, odatle se ljudi bave konfekcijom. S druge strane, bila je velika fabrika „Dežvo“ koja se bavila nameštajem, društvena, koja je takođe umrla, pa iz tog razloga sad imamo privatni sektor koji je vrlo jak tu. I obuću, čuvena obuća „Ras“ koja je bila nekad u ono vreme (...), koja je takođe bankrotirala i iz tog razloga imamo obuću“* (NP13);

Znači, nijedan jedini pokazatelj nema da kažemo da smo mi uspešni u bilo čemu, firma u Leskovcu gde je došao investitor iz Turske, zapošljava više nego sve firme u Novom Pazaru, koje rade obradu tekstila. Više ne možemo ni da se pohvalimo time da smo uspešni u toj oblasti“ (NP11).

Za modernizaciju ili efikasniji razvoj ovih delatnosti, kao i otvaranje novih, nema adekvatno obrazovnih profila, i pored postojanja nekoliko fakulteta i mnogobrojne mlade populacije, usled čega se Novi Pazar prepoznaje kao neuspešan univerzitetski centar: *„Pa na primer, kod nas na Univerzitetu ćete naći ekonomiste, pravnike, i druge, pa u redu. Zašto? Zato što smo mi Univerzitet koji je privatni i takva je situacija, nama je najlakše da organizujemo nastavu u onim delovima koji su relativno jeftini za organizaciju. Međutim, greška je što sa druge strane, imamo Državni univerzitet u NP, koji raspolaže budžetskim sredstvima, koji npr. nije pokrenuo elektrotehniku, mašinstvo, jer kakva je to proizvodnja koja nema inženjera. Šta ćete vi sada da radite bez inženjera?!“* (NP12)

Kao i za građane, trgovina se ističe kao najizrazitiji simbol grada, delatnost koja je, kao što je već napomenuto, otežana novouspostavljenim granicama: *„od njegovog osnivanja, on je bio raskrsnica*

puteva, (...) gde je uglavnom bila razvijena trgovina, do pre nekoliko godina je bila pravi simbol grada“ (NP10).

Ilustrovani materijal potvrđuje osnovne razlike među gradovima na koje su ukazali i građani, posebno u domenu proizvoda po kojima su gradovi poznati ili su bili poznati, simbola grada, pa i u domenu delatnosti u kojima se vide razvojni potencijali. Takođe, uočava se i da i akteri koji se neposrednije bave razvojnim pitanjima govore prilično apstraktno o potencijalima grada i na njima zasnovanim novim razvojnim strategijama, usled čega i nema temeljnije razvojne profilacije ni jednog grada. Ipak, Šabac se pokazuje kao grad koji najviše inklinira strategiji lokalno zasnovanog razvoja, po kombinaciji delatnosti (industrijska osnova uz prepoznate kapacitete u turizmu, trgovini, zabavi, poljoprivredi odnosno prerađivačkoj industriji), akcentovanju malih i srednjih preduzeća i lokalno ukorenjenog preduzetništva kao značajnog aspekta humanog kapitala, te po inventivnoj afirmaciji tradicije. Kragujevac se profiliše kao tipičan grad lokalizovanog razvoja (stranog investitora po osnovu dominantne poslovne infrastrukture) u odnosu na koji se procenjuju ostali kapaciteti. Ovde je potencijalu lokalno zasnovanog razvoja najbliža percepcija razvoja naučno-istraživačkog centra, iako se trenutni resursi u ovom pogledu ne procenjuju dobro (sedimentirana nepovoljna umeća radne snage i profilacija obrazovnog procesa). Užice, kao što je već naglašeno, luta između industrijske prošlosti i nesporno velikih potencijala u okruženju, a Novi Pazar se pokazuje kao grad u kojem se istorijski profilisane i ukorenjene veštine i potencijalni lokalni razvojni resursi vide sa najmanje šansi da se produktivno udruže. Šta i u kojoj meri ograničava proaktivne strategije gradova u realizaciji sagledanih potencijala, tema je narednog odeljka.

5.3.3. Prepreke i podsticaji razvoja: meke vs. tvrde dimenzije, endogeni vs. egzogeni akteri

U ovom odeljku pažnja se najpre usmerava ka pitanju da li ispitanici prepoznaju meke dimenzije teritorijalnog kapitala svog grada kao važne, i u kojoj meri, te kojim dimenzijama (tvdim ili mekim) daju veći težinu. Imajući u vidu dugogodišnju devastaciju infrastrukture u Srbiji (u svim dimenzijama: saobraćajna, komunalna, socijalna, poslovna), odnosno gubitak koraka sa razvojem u ovoj oblasti (posebno puteva, i poslovne infrastrukture), savim je moguće da se ovim dimenzijama daje veća težina, i da se time umanju značaj drugih dimenzija, pa čak i dovede u pitanje mogućnost ostvarivanja bilo kakvog razvoja, a posebno razvoja po osnovu unutrašnjih potencijala. Naime, infrastrukturni resursi, koji su u istraživanju uzeti kao indikacija tvrde dimenzije teritorijalnog kapitala, bitna su pretpostavka konverzije lokalnih resursa (na koje ispitanici referiraju i o kojima razmišljaju), u razvojni potencijal. Ta činjenica može reprodukovati visoka očekivanja od spoljnjih aktera (države – da reši primarni razvojni problem). S druge strane, i pored realno ozbiljnih infrastrukturnih problema, koji se ne mogu rešavati samostalno na lokalnom nivou, koncept lokalno zasnovanog razvoja podrazumeva da se dovoljno pažnje usmeri na lokalni akterski aspekt, odnosno da meke dimenzije treba da dobiju jednak, ako ne i veći značaj (tamo gde infrastruktura nije tako veliki problem). Za građane je moguće pretpostaviti da izraziti infrastrukturni problemi smanjuju kritičnost prema mekim dimenzijama lokalnog teritorijalnog kapitala, dok među akterima koji se neposredno bave razvojem grada to ne bi trebalo da bude slučaj.

Perspektiva anketiranih građana

U Kragujevcu, Šapcu i Užicu dominira stav ispitanika da infrastruktura predstavlja osrednju prepreku, dok je ocena u Novom Pazaru znatno nepovoljnija, sintezno i na svim dimenzijama (Tabela 8). Statistički značajne razlike među prva tri grada se javljaju na nekim infrastrukturnim dimenzijama, pri čemu Kragujevac ni na jednoj nije grad sa najnižim ocenama, odnosno najbolje pozicioniran grad.⁹⁵ Tako je Užice ocenjeno najpovoljnije na socijalnoj, a Šabac na komunalnoj infrastrukturi,⁹⁶ dok u domenu poslovne infrastrukture nema većih razlika među ova tri grada.

⁹⁵ Na saobraćajnoj, srednja vrednost ocene za Užice je nešto viša nego za Kragujevac i Šabac (značajnost razlike $p < 0.001$ u odnosu na oba grada, dok između Kragujevca i Šapca nema značajne razlike), ali je niža od vrednosti za Novi Pazar ($p < 0.001$) sa kojim ima i najveću razliku u apsolutnoj vrednosti. U oblasti komunalne infrastrukture, nema statistički značajne razlike između Kragujevca i Užica, dok srednja vrednost za Šabac (inače najviša) u odnosu na Kragujevac ($p < 0.01$) i Užice ($p < 0.05$) jeste značajna ali ne i velika u apsolutnom iznosu, dok je u odnosu na Novi Pazar izrazita ($p < 0.001$). U domenu socijalne infrastrukture, nema značajne razlike u srednjim vrednostima ocene između Kragujevca i Šapca, dok Užice, sa najnižom srednjom vrednošću, pokazuje najveće odstupanje od Novog Pazara ($p < 0.001$), a potom mnogo manje i od Kragujevca ($p \leq 0.001$) i Šapca ($p < 0.05$). U oceni razvijenosti poslovne infrastrukture nema značajne razlike između Kragujevca i Užica, odnosno Kragujevca i Šapca, dok je razlika između ovih gradova značajna ($p < 0.01$) ali u apsolutnom iznosu mala, a razlika sva tri grada prema Novom Pazaru je značajna i velika ($p < 0.001$).

⁹⁶ Reč je o oceni stanovništva u gradskom naselju, dok se problem povezanosti domaćinstva na javne komunalne sisteme vodosnabdevanja i kanalizacije tiče prigradskih naselja.

**Tabela 8: Ocena infrastrukturnih prepreka razvoju grada
(1: nikakva – 5: izuzetno velika)**

	KG	ŠA	UE	NP
Saobraćajna infrastruktura	2,7063	2,5193	2,9894	3,9604
Komunalna opremljenost	2,6665	2,4198	2,6120	4,0627
Socijalna infrastruktura	2,6461	2,5776	2,3987	3,3368
Poslovna infrastruktura	2,8236	2,9234	2,6765	3,3494
Sintezno	2,7985	2,6757	2,6597	3,8483

Procena ispitanika da li i u kojoj meri neki oblici (neadekvatnog) po-
našanja lokalne vlasti predstavljaju prepreke razvoju njihovog gra-
da, uzete su kao indikacija mekih dimenzija teritorijalnog kapitala.
Na osnovu podataka u Tabeli 9, ispitanici iz Novog Pazara su iskazali
niži nivo kritičnosti na svim ocenjivanim dimenzijama od ispitanika
iz ostalih gradova (uz statistički značajne razlike – $p < 0.001$). Izme-
đu Kragujevca, Šapca i Užica, čak i kada postoje statistički značajne
razlike one su male u apsolutnom iznosu, osim kod procene nedo-
statka znanja da se pokrene ekonomija, gde se ispitanici iz Užica
izdvajaju po najvišim, odnosno nešto višim, a ispitanici iz Šapca po
nižim ocenama od ispitanika u Kragujevcu.⁹⁷ Na osnovu sintetskog
pokazatelja, ispitanici iz Užica najčešće smatraju meke dimenzije
teritorijalnog kapitala velikim preprekama,⁹⁸ slede ispitanici iz Kra-
gujevca i Šapca (sa gotovo ujednačenim srednjim vrednostima) a
na začelju su ispitanici iz Novog Pazara, čije se srednje vrednosti
značajno razlikuju u odnosu na svaki od posmatranih gradova ($p < 0.001$).

⁹⁷ Statistički značaj razlika srednje vrednosti Užice – Kragujevac: $p < 0.01$; a Šabac – Kragujevac: $p < 0.02$.

⁹⁸ Srednje vrednosti sa značajnim razlikama u odnosu na sve gradove (značajne ali manje u odnosu na Kragujevac, $p < 0.01$ i Šabac, $p < 0.01$, i značajne i velike u odnosu na Novi Pazar $p < 0.001$).

**Tabela 9: Ocena rada LS kao prepreka razvoja grada
(1: nikakva – 5: izuzetno velika)**

	KG	ŠA	UE	NP
Nedostatak znanja da se pokrene ekonomija	3,6640	3,4228	3,9399	3,1085
Sporost u radu	4,0674	4,1022	4,2117	3,4861
Nedovoljna saradnja sa privatnim sektorom	3,6925	3,7516	3,7834	3,4832
Neodgovorna i nesposobna lokalna vlast	3,8451	3,9921	4,0386	3,4191
Sintezno	3,7810	3,7566	4,0370	3,2375

Poređenje dva sintetska pokazatelja za tvrde i meke dimenzije teritorijalnog kapitala (tabele 8 i 9), ukazuje na značajan nalaz: samo ispitanici iz Novog Pazara daju veću srednju ocenu infrastrukturnim preprekama, dok u ostalim gradovima, ispitanici vide veće prepreke u ocenjivanim mekim dimenzijama teritorijalnog kapitala. Dakle, samo u Novom Pazaru se pokazuje da problemi u domenu infrastrukture potiskuju značaj mekih dimenzija, pretpostavljano zbog objektivno većih infrastrukturnih problema u ovom gradu.

Tabela 10: Ocena prepreka razvoja grada (1: nikakva – 5: izuzetno velika)

	KG	ŠA	UE	NP
Nedovoljno podsticaja lokalnom i regionalnom razvoju od države	3,9598	4,0407	4,1686	3,9972
Sporost pridruživanja EU, nedostupnost EU fondova	3,4013	3,4385	3,3823	3,9570

U Tabeli 10 predstavljena je distribucija odgovora na pitanje u kojoj meri ispitanici vide prepreke razvoju grada u nedovoljnim podsticajima lokalnom i regionalnom razvoju od strane države, odnosno u sporom pridruživanju EU i nedostupnosti EU fondova. Obe dimenzije su ocenjene kao velike prepreke, pri čemu na prvoj (podsticaji od države) nema značajnih razlika među gradovima, dok na drugoj

(nedostupnost EU fondova) ispitanici iz Novog Pazara daju više ocene (srednje vrednosti drugih gradova se ne razlikuju međusobno, ali se razlikuju u odnosu na Novi Pazar, $p < 0.001$). Takođe, uzimajući u obzir sve ocenjivane prepreke (poređenje sa sinteznim pokazateljima u tabelama 8 i 9), uočava se da je za ispitanike iz svih gradova zapravo najveća prepreka u nedostatku podsticaja od strane države, a za ispitanike iz Novog Pazara to se jednako odnosi i na podsticaje od države i EU. Imajući u vidu manji značaj dat infrastrukturnim preprekama u Kragujevcu, Šapcu i Užicu, dobijeni nalaz bi mogao više da ukazuje na inerciju velikih očekivanja od spoljnih aktera, nego u slučaju Novog Pazara, gde realne potrebe podižu očekivanja.

Sledeće pitanje pokazuje od kojih aktera, unutrašnjih ili spoljašnjih, ispitanici očekuju veće podsticaje razvoju grada. Podsećamo da koncept lokalno zasnovanog razvoja podrazumeva smanjenje očekivanja od jednog aktera (države) i mobilizaciju različitih aktera javnog, privatnog (profitnog) i civilnog sektora kroz mreže relativno stabilnih i trajnih odnosa saradnje, kao i saradnju lokalnih aktera sa akterima na različitim teritorijalnim nivoima (pored odnosa sa državnim akterima na nacionalnom nivou pretpostavljaju se i sve direktniji odnosi sa regionalnim i transnacionalnim akterima, ovde sa EU). Imajući u vidu sporost integracija u globalne tokove i približavanja EU, za gradove u Srbiji je najrelevantnije pitanje promene percepcije u odnosu na očekivanja sa centralnog –nacionalnog nivoaa.

Tabela 11: Očekivani podsticaj razvoju grada od (1: nikakav – 5: veoma veliki)

	KG	ŠA	UE	NP
Države	4,3805	3,7575	4,0281	3,4005
Regionalne kancelarije	3,9483	3,4232	3,8427	3,3219
Lokalne vlasti	4,3523	3,5933	4,1594	3,3848
Privatne sektor – lokalne firme	3,8552	3,4701	3,6247	3,3359
NVO	3,2393	2,9008	3,0865	3,0171
EU	3,4739	3,2016	3,1026	3,1000
Građani – preduzimljivost	3,9277	3,4319	3,6174	3,3239
Zbirno – spoljašnji akteri	4,1094	3,5469	3,8485	3,3216
Zbirno – unutrašnji akteri	4,0158	3,4653	3,7651	3,2796

Podaci u Tabeli 11 ukazuju da ispitanici u svim gradovima i dalje najviše očekuju od države, odnosno javnog sektora, kako sa centralnog tako i lokalnog nivoa, a ne zaostaju ni očekivanja od novouspostavljenih regionalnih razvojnih agencija.⁹⁹ S obzirom da rad ovih agencija nije adekvatno funkcionalno profilisan, realno je pretpostaviti da građani ka regionalnom nivou zapravo inertno usmeravaju svoja očekivanja od države. U poređenju sa drugim gradovima, očekivanja Ispitanika iz Novog Pazara su generalno niža bez obzira o kom akteru je reč, a oni pokazuju i najmanje varijacija u stepenu očekivanja prema različitim akterima (u čemu su im najsličniji ispitanici iz Šapca).

⁹⁹ U odnosu na očekivanja od države (centralni nivo), razlike u srednjim vrednostima su statističke značajne u svim gradovima (izuzev između Užica i Šapca – $p < 0.01$, sve ostale razlike su $p < 0.001$). U odnosu na očekivanje od lokalne vlasti, razlike nisu značajne između Kragujevca i Užica, odnosno Šapca i Novog Pazara, u ostalim kombinacijama $p < 0.001$. Kao i na prethodne dve dimenzije, očekivanja od regionalnih agencija su najviša u Kragujevcu i Užicu, a srednje vrednosti između ovih gradova, kao ni između Šapca i Novog Pazara se značajno ne razlikuju (u ostalim kombinacija razlike su značajne, $p < 0.001$).

Radi boljeg uočavanja značaja koji se daje endogenim odnosno egzogenim akterima, urađene su sintetske srednje vrednosti za po dva endogena (lokalna vlast i privatne firme) i dva egzogena aktera (država i regionalne agencije) (Tabela 11), koje pokazuju da ispitanici u svojim očekivanjima zapravo ne prave razlike među njima ni u jednom gradu. Relativno balansirani nivo očekivanja od države, lokalne vlasti i građana, takođe, mogao bi se oceniti kao dobra osnova lokalno zasnovanog razvoja. Posebno bi mogao biti ohrabrujući pokazatelj relativno visokog očekivanja od građana u sferi ekonomskog preduzetništva, naročito u Kragujevcu a potom i Užicu,¹⁰⁰ (gde u prethodnim odgovorima ovaj aspekt nije istican, za razliku od Šapca i Novog Pazara). Međutim, moguće je da se relativno visoka očekivanja od građana zasnivaju na iskustvu rasprostranjenih individualnih strategija snalaženja¹⁰¹ u dugoj i tegobnoj transformaciji društva u Srbiji i zatvaranja velikih proizvodnih sistema. Svest da su takve strategije, fragmentovane i atomizovane, osnova samo pukog preživljavanja svakako podiže očekivanja od državih aktera na svim nivoima, jer bez institucionalnog utemeljenja i strateškog okvira ne mogu ni dobiti na inventivnosti i potrebnom preduzetništvu. Iako raširene, naročito u sektoru neformalne ekonomije, one su neodrživa opcija sa stanovišta efekta po razvoj lokalne zajednice (gubitak poreza i doprinosa).

Pored toga, imajući u vidu ocene unutrašnjih prepreka razvoju, kao i podatke u Tabeli 12, može se zaključiti da ispitanici imaju značajnu dozu sumnje u lokalne aktere, jer se u priličnoj meri slažu sa sta-

¹⁰⁰ Razlika srednje vrednosti u Kragujevcu je statistički značajna u odnosu na sve gradove, $p < 0.001$, a značajne su i razlike između Užica i Novog Pazara, $p < 0.01$.

¹⁰¹ Srednje vrednosti slaganja (1: potpuno neslaganje – 5: potpuno slaganje) sa stavom: „Ljudi u mom gradu su preduzimljivi, imaju ideje i znaju da se snađu“: KG-3,3822; ŠA-3,357; UE-3,2793; NP-3,4891. Razlike su male i značajne samo između Užica i Novog Pazara ($p < 0.02$).

vom: „Ekonomska situacija u ovom gradu je teška, a svi očekuju da će je rešiti neko ili nešto spolja“. Najmanje slaganja sa navedenim stavom je u Kragujevcu, a najviše u Novom Pazaru,¹⁰² što je, imajući u vidu prethodne odgovore, manje povezano sa razlikama u očekivanju od egzogenih aktera, a više reflektuje (ne)uspešnost lokalnih aktera u komunikaciji sa akterima na centralnom nivou upravljanja, o čemu će kasnije biti više reči.

Tabela 12: Srednja vrednost ocena stava: (1: potpuno neslaganje – 5: potpuno slaganje)

	KG	ŠA	UE	NP
Ekonomska situacija u ovom gradu je teška, a svi očekuju da će je rešiti neko ili nešto spolja	3,5176	3,6005	3,7656	3,8039

Niža očekivanja od privatnih firmi,¹⁰³ ne znače da ispitanici nisu svesni da je nedostatak ulaganja ključna prepreka razvoju (ova dimenzija je dobila najveću srednju vrednost pri oceni prepreka razvoju u svim gradovima, bez značajnih razlika – u rasponu 4,5–4,6) već ih, kao što će kasnija analiza kvalitativnih podataka pokazati, treba povezati sa nepovoljnim uslovima za ulaganje, odnosno sa ocenom niskih investicionih mogućnosti lokalnih firmi (mala i srednja preduzeća).

U svim gradovima, najmanja su očekivanja (i najmanje razlike u srednjoj vrednosti)¹⁰⁴ od NVO kao aktera civilnog sektora, što reflektuje ne samo nizak građanski aktivizam već i nepoverenje prema profesiji.

¹⁰² Razlike u srednjim vrednostima ocena su pokazale istu statističku značajnost između Kragujevca i Novog Pazara i Kragujevca i Užica ($p \leq 0.001$), dok u ostalim kombinacijama nema značajnih razlika.

¹⁰³ Razlike nisu značajne između Šapca i Užica, i Šapca i Novog Pazara (KG-UE: $p < 0.01$; KG-ŠA: $p < 0.001$; KG-NP: $p < 0.001$; UE-NP: $p \leq 0.001$).

¹⁰⁴ Statističke značajne razlike su samo između Kragujevca i Šapca, $p < 0.001$.

onalizaciji NVO u postsocijalističkom periodu u Srbiji (Petrović 2012; 2012b; Vesković & Petrović, 2012; Petrović & Vukelić, 2013). Slede relativno niska očekivanja od EU (gde su ispitanici iz Kragujevca sa relativno najvećim očekivanjem),¹⁰⁵ što može da reflektuje činjenicu da stanovništvo i dalje ne oseća značajne efekte povezivanja sa EU na nivou svakodnevnog života, ali i šire ambivalentnosti prema EU u društvu Srbije. Na to upućuje nesaglasje niskih očekivanja od EU, i prethodno iznete ocene da sporost pridruživanja odnosno nepristupačnost EU fondova predstavlja značajnu prepreku razvoju grada (Tabela 10). Niska očekivanja, pak, potvrđuju i odgovori prikazani u Tabeli 13. Naime, u svim gradovima, osim u Novom Pazaru, većina ispitanika ne očekuje ništa od približavanja EU u domenu razvoja svog grada. Ispitanici koji imaju očekivanja dominantno se opredeljuju za porast stranih ulaganja, a ređe za efekte po unapređenje znanja za pokretanje lokalnog razvoja, a u redosledu ovih opcija nema razlike među posmatranim gradovima.

Tabela 13: Očekivanja u pogledu razvoja grada od približavanja EU

	KG	ŠA	UE	NP
Porast stranih ulaganja i oživljavanje privrede	33,6%	32,1%	30,5%	52,2%
Unapređenje znanja za pokretanje lokalnog razvoja	19,4%	12,4%	20,4%	27,3%
Opterećenje za lokalnu privredu zbog strožih uslova poslovanja i konkurencije stranih proizvođača	4,3%	8,8%	13,8%	3,1%
Ništa	41,1%	45,9%	34,9%	16,7%
Nešto drugo	1,6%	0,9%	0,3%	0,7%
UKUPNO	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
Cramer's V 0.174 p<0.001				

¹⁰⁵ Srednja vrednost ispitanika iz Kragujevca se statistički razlikuje od srednje vrednosti ispitanika u svim ostalim gradovima (u odnosu na sve gradove $p < 0.001$), dok među njima nema značajnih razlika.

Povezano sa ispitivanjem odnosa između spoljnjih i unutrašnjih podsticaja razvoju jeste razumevanje značenja lokalno zasnovanog razvoja, kao razvoja koji teži balansiranju integracije gradova u globalne tokove i očuvanja odnosno afirmacije njegovih lokalnih specifičnosti. Kao što je u konceptualnom delu istaknuto, ključni naglasak je na simultanosti procesa *globalizacije lokalnog* i *lokalizacije globalnog*, koju, kao što smo već naveli, neki autori nazivaju glokalizacijom (Robertson, 1995; Stassoldo, 2004). Smatra se da viši nivo glokalizma olakšava kontekstualizacija inovativnih procesa koji dolaze spolja, dok je u suprotnom verovatniji gubitak nekih aspekata identiteta samog mesta, odnosno efekat deteritorijalizacije. Pomenuto izostajanje povezivanja sa EU i transnacionalnim akterima, čiji su efekti vidljivi za građane, i dalje pogoduje podvajanju lokalnog i globalnog, odnosno ne generiše značajniju glokalizaciju.

U Tabeli 14 prikazana je srednja vrednost slaganja ispitanika sa nekoliko stavova, konstruisanih tako da odraze uvažavanje lokalnih specifičnosti u doba globalizacije (stavovi 1 i 4), ali i prevazilaženja lokalne zatvorenosti (stav 3), te prepoznavanje značaja revitalizacije tradicionalnih vrednosti i veština (stav 2).¹⁰⁶

¹⁰⁶ U konstrukciji stavova korišćeno je istraživanje sa akterima angažovanim na projektima lokalnog razvoja koje je sprovedeno u Portugaliji (Roca, & Mourão, 2004), ali potpuno preuzimanje stavova, a samim tim i njihova uporedivost, nije bila moguća zbog razlika u procesu globalizacije odnosno glokalizacije kroz neposredno iskustvo.

Tabela 14: Stavovi o globalizaciji (1: potpuno neslaganje – 5: potpuno slaganje)

	KG	ŠA	UE	NP
U doba globalizacije sve manje ima smisla brinuti da neko mesto (selo/grad) bude posebno	2,8813	2,7829	2,6500	3,2359
Očuvanje tradicionalnih vrednosti i veština koči razvoj nekog mesta (sela/grad)	2,4213	2,4253	2,4103	2,5750
Posebnost nekog mesta (sela/grad) može se očuvati samo smanjivanjem uticaja koji dolaze spolja	3,0015	2,9253	2,9262	3,1850
Treba žrtvovati posebnost nekog mesta (sela/grad) ako to doprinosi njegovom napretku	3,0230	2,7202	2,8126	3,1739

Što je veći stepen neslaganja ispitanika, odnosno niža srednja ocena, veće je i razumevanje procesa globalizacije, a nalazi sugerišu da je ono relativno neprofilisano, te da je najmanje profilisano kod ispitanika iz Novog Pazara, dok među ostalim gradovima nema značajne razlike. Već na prvom stavu, srednja vrednost ocene ispitanika iz Novog Pazara pokazuje statističku značajnu razliku u odnosu na sve druge gradove ($p < 0.001$), odnosno pokazuju manje uvažavanje lokalnih specifičnosti, dok Užice ima najpovoljniji skor ali je razlika u odnosu na Kragujevac, a posebno Šabac mala.¹⁰⁷ Na drugom stavu – uvažavanje značaja tradicionalnih vrednosti i veština, među gradovima nema razlika, nivo glokalizma je kod svih bolje izražen, odnosno najbolje u poređenju sa ostalim stavovima. Iako bi se moglo pretpostaviti da je, inače relativno visok nivo autoritarnosti (kao dimenzije tradicionalnosti) ispitanika, doprineo dobijenom rezultatu, korelacije između ocena ovog stava i nivoa autoritarnosti ispitanika

¹⁰⁷ Značajno se razlikuju i srednje vrednosti ocena ispitanika iz Kragujevca i Užica ($p < 0.05$), ali su one u apsolutnom iznosu male.

su veoma male ili ih nema, bez razlika po gradovima.¹⁰⁸ Nešto manje uvažavanje globalizma kod ispitanika u Novom Pazaru vidno je i na trećem stavu – smanjivanje uticaja koji dolaze spolja,¹⁰⁹ odnosno četvrtom – spremnost da se žrtvuje posebnost mesta,¹¹⁰ dok su razlike među drugim gradovima male ili nisu značajne.

Sumarno, moguće je istaći da su nalazi ambivalentni, s tim da se Novi Pazar izdvaja kao grad sa najmanje pozitivnih indikacija za koncept lokalno zasnovanog razvoja. S jedne strane, povoljno je što u većini gradova, izuzev Novog Pazara, ispitanici vide značajne prepreke u ocenjivanim mekim dimenzijama teritorijalnog kapitala, odnosno više nego u konvencionalnim infrastrukturnim preprekama, ali i dalje su najviša očekivanja od države odnosno spoljnih stimulansa (kako sa nacionalnog tako i supranacionalnog nivoa). Na određenim pitanjima se stiče utisak da ispitanici imaju relativno balansirano očekivanje od spoljnih i unutarnjih aktera unutar nacionalnih okvira, ali se istovremeno uviđa i značajna doza sumnje u lokalne aktere. Potom, i pored relativno značajne podrške stavu da nedostupnost EU fondova predstavlja prepreku razvoju, vidno je i odsustvo očekivanja od EU, odnosno kada očekivanja i postoje, da su minorno usmerena na podizanje lokalnih kapaciteta (znanja), što uz relativno neprofilisani stav prema globalizaciji sugerise da ispita-

¹⁰⁸ Nivo autoritarnosti, koji je u ovom istraživanju meren (na osnovu skale stavova – urađen je indeks autoritarnosti), pokazuje sledeće udele ispitanika sa visokom i veoma visokom autoritarnošću: 69,9% u Novom Pazaru, 35,5% u Užicu, 48,7% u Šapcu, 43,9% u Kragujevcu. Korelacija nivoa autoritarnosti i ocene razmatranog stava je u Kragujevcu ($C\ 0,144$, $p < 0.01$) i Užicu ($C\ 0,155$, $p < 0.01$) mala i bez očekivanog smera, u Šapcu ($C - 0,147$, $p < 0.01$) iako očekivanog smera, takođe, mala, dok u Novom Pazaru nema statistički značajne korelacije.

¹⁰⁹ Razlike su značajne u odnosu na ispitanike iz Užica ($p < 0.05$) i Šapca ($p < 0.05$), a ne i Kragujevca.

¹¹⁰ Razlike su značajne ($p < 0.001$) u odnosu na Šabac i Užice, ali ne i Kragujevac. Pored ovih, značajne razlike, mada manje, su i između Kragujevca i Šapca ($p < 0.001$) i Kragujevca i Užica ($p < 0.05$).

nici prihvataju neophodnost globalizacije, posebno u Novom Pazaru, a da okretanje ka lokalnim resursima ne razumevaju dovoljno u kontekstu povezivanja sa globalnim procesima, dakle razumevaju ga više reaktivno nego aktivno.

| *Perspektiva intervjuisanih aktera*

Govoreći o preprekama realizaciji razvojnih potencijala grada, pažnja sagovornika je bila usmerena i na infrastrukturne i na institucionalne, odnosno akterske aspekte, a dobijeni odgovori omogućuju njihovo bolje razumevanje. U odnosu na obe dimenzija ispoljena je velika doza kritičnosti, što potvrđuje njihovu međuzavisnost, kompleksnost interakcije spoljašnjih i unutrašnjih faktora u razvoju grada, te složenost značaja i značenja pojedinih dimenzija teritorijalnog kapitala.

| *Infrastrukturne prepreke*

Saobraćajna nepovezanost ili neadekvatna povezanost sa autoputevima je najviše isticana infrastrukturna prepreka, koju svi smatraju ključnom pretpostavkom privlačenja investicija, plasmana robe na šira tržišta, privlačenja posetilaca, itd. To u svim gradovima, zapravo, podiže nivo očekivanja od države u čijoj je nadležnosti putna infrastruktura, a indirektno i od EU fondova za projekte ove namene.

Dakle, na probleme, i to relativno ozbiljne (iz perspektive sagovornika) ukazivali su ispitanici u svim gradovima, iako su njihove objektivne situacije razlikuju. Tako se, i pored najbolje pozicije Kragujevca u odnosu na blizinu autoputa, ukazuje na problem neizgrađene obilaznice odnosno direktne veze sa autoputem: „*Završetkom autopu-*

ta postaje još atraktivniji grad za potencijalne investitore, jer znamo da je njihova logika što jeftiniji transport, a to znači od mesta proizvodnje do mesta odredišta da jednostavno ne silaze sa autoputa“ (KG11.)

I relativno dobra pozicija Šapca se predstavlja kao nedovoljno atraktivna zbog neadekvatne povezanosti sa autoputem, što, po mišljenju ispitanika, značajno umanjuje konkurentnost grada u privlačenju investicija, i pored toga što grad raspolaže opremljenim zemljištem dovoljne veličine i za investitore poput Fijata, po čemu je poseban u Srbiji, i trebalo bi da bude veoma konkurentan: *„Znate, mnogo se više prodaje zemlja pored autoputa Beograd–Zagreb, recimo u Pećincima, ali je to zemlja koja nije infrastrukturno opremljena, tu se prodaju njive, tu se prodaju ledine, međutim, nesreća Šapca i jeste u tome što je putna infrastruktura loša (...) eto, mi mislimo da smo oštećeni u tom smislu, da bismo u odnosu na neke gradove imali mnogo više komparativnih prednosti u privlačenju investicija. Šabac ima izuzetno dobar geografski položaj, (...) blizu granice sa Republikom Srpskom, vrlo smo blizu granice sa Hrvatskom, tako da, pa i udaljenost od Beograda, od Surčina nije velika, (...). Ko god je dolazio od tih većih investitora svi su nam rekli da im je saobraćaj osnovni problem“ (ŠA2).*

Težina problema je još dramatičnije istaknuta u Užicu, a posebno u Novom Pazaru, gde se udružuje relativno nepovoljna geografska pozicioniranost (sa skorašnjom reteritorijalizacijom) i loša putna povezanost: *„Autoput je da kažem ključna priča za Užice i bez te priče, u vrlo kratkom, budućem, vremenskom periodu, Užice će biti u jednom velikom problemu (...) ako neko dolazi sa Zapada on dolazi autoputem iz pravca Zagreba, je l' tako, iz Hrvatske, ili eventualno sa severa, preko Novog Sada. Zašto bi se on zavukao u Užice? Jednostavno, nisi ni na pravcu koridora 10 (UE2).*

„Veliki problem celog ovog regiona (Novi Pazar) jeste jako loša putna infrastruktura – nama treba do Sjenice, koja je na 50 km, nama treba sat i po vremena, jer je put katastrofalan; (...) daleko smo od važnih puteva, daleko smo od aerodroma, nema železnice. Znači, ko god hoće da dođe ovde (misli se na investitora – prim. autorke), treba mu da se klamusa pet sati od Beograda do NP. Čak i ljudi koji su rođeni ovde, a napravili su neki kapital u inostranstvu, neće“ (NP3).

Gotovo u svim gradovima naveden je po neki problem vezan sa komunalnom infrastrukturom (deponije u Kragujevcu i Šapcu, problem individualnih kotlarnica u Užicu), odnosno socijalnom infrastrukturom (obdaništa). Moglo bi se reći da su građani i intervjuisani akteri u oceni infrastrukturnih prepreka razvoju imali drugačiju perspektivu. Dajući relativno ujednačene ocene infrastrukturnim preprekama u svim dimenzijama, građani su imali širi pristup – ukupnog razvoja grada (kvaliteta života), dok su intervjuisani akteri dominantno okrenuti ka preprekama u pogledu privlačenja investicija. To dobro ilustruju i iskazi u Novom Pazaru, gde je, saglasno znatno višim ocenama infrastrukturnih prepreka razvoju od strane građana, naveden veliki broj ozbiljnih problema u svim aspektima, koji kumulativno deluju kao prepreke za investitore: *„I danas, da ste vi investitor u NP, mi nemamo više šta da vam damo. Nemamo adekvatne izvore struje kao grad, nemamo prečišćivače vode... Ako bi vi sad trebalo sav taj tekstil koji uradite, ovde u Pazaru da operete, (...) to jest, da radite doradu, vrlo je verovatno da biste drugu polovinu grada ostavili bez vode (NP12).¹¹¹*

Na kraju i stav koji upozorava da velika ograničenja, pre svega saobraćajne infrastrukture, lako mogu voditi ka prostornom determi-

¹¹¹ Poslednje navedeni problem vezan je za konkretan primer investitora iz Turske, koji je hteo da otvori fabriku tekstilne proizvodnje u Novom Pazaru, ali se zbog problema sa vodom opredelio za Leskovac.

nizmu, odnosno zapostavljanju akterskog potencijala na lokalnom nivou: „Kada se uspostavi infrastruktura, autoput na prvom mestu (...) tek onda se stvara ambijent i za privlačenje stranih investicija. Do tada nemoćni su i gradonačelnik i gradske uprave“ (UE12).

■ *Prepreke u domenu mekih dimenzija teritorijalnog kapitala*

Opšte je mišljenje da ni jedan grad ne može svoje ambicije da ostvari bez, s jedne strane, decentralizacije, posebno fiskalne, ali i nekog vida finansijske podrške države, s druge strane. Otuda se ni u jednom gradu ne dovodi u pitanje značaj svih nivoa u upravljanju, kao i potreba njihove adekvatne sinhronizacije: „Ključ se svodi na sistem, mora kompletan sistem od vrha do dna da se uredi, a onda lokalna samouprava (LS) u takvom uređenom sistemu može mnogo toga da doprinese. Ako imate probleme na svakom nivou, onda su svi potezi koje radite ad hoc, nisu uređeni i nikad ne znate koja će karika u lancu da pukne“ (KG7).

U oceni realnog stanja, međutim, preovlađuju problemi. I u ovom pogledu velika je saglasnost između gradova, a problemi se dominantno vezuju za neadekvatnu zakonsku regulativu, preteranu centralizaciju i partokratiju, odnosno dominaciju politike nad strukom, to jest partija i moćnih političara nad institucijama: „Nažalost, u Srbiji je sve centralizovano, sistemi se ne reformišu ili se jako slabo reformišu. Državu i LS često vode politički prvaci i onda se slabo dolazi do određenog kvaliteta i iskustva u radu, zapošljavanje po tim nekim političkim linijama“ (ŠA11).

„(...) Dođu nam politički ljudi na vlast koji ne znaju dovoljno o nekim institucijama, ne znaju dovoljno ni o gradu, ne znaju dovoljno ni o vođenju resora za koji su zaduženi, a oni dodeljuju kolika će subvencija za nešto dati.“ (UE1).

„(...) Na tako ozbiljnim stvarima moraju raditi, pre svega, umrežene institucije, timovi stručnjaka (....) a na našu nesreću, stalno je bilo to personalizovanje, vezivanje za pojedinca, da li je to premijer, da li je predsednik države, da li je to neki tamo gradonačelnik. Znači, (...) to dokazuje do koje mere mi kao društvo nismo sazreli“ (KG12).

„Nema dovoljno stručnjaka uopšte, a kamoli na adekvatnim mestima, (...) dolaze neka druga vremena, moraju da se uče nova pravila igre, a ne – mi i dalje ovde funkcionišemo po principu burazerska politika“ (NP8).

Konkretno, kada je reč o funkciji gradonačelnika, smatra se da u Srbiji ona nije profesionalizovana, te da je daleko od uloge menadžera odnosno preduzetnog liderstva: *„Retko gde u Srbiji gradonačelnici razumeju da treba da rade, da treba da pomognu, podrže, (...) da se ponašaju inovativno, proaktivno, ali generalno više se priča no što se razume, ili ume, LS je firma za koju oni moraju da zarade, kao svi direktori – menadžeri firme, to kod nas nedostaje“ (UE9).*

U opisanim sistemskim uslovima umeće lokalnih lidera, pre svega, svodi se na veštinu političkog balansiranja u odnosima sa nosiocima vlasti na republičkom nivou, za šta najveće šanse postoje kada između ova dva nivoa upravljanja postoji bliskost političkih opcija. U oceni stavova, međutim, manje je kritike takvog stanja, ili iskazanih očekivanja da lideri treba da rade na otklanjanju prepreka menadžerskom pristupu, a više procene snalaženja lokalnih političara u postojećim okolnostima, u čemu se uočavaju značajne razlike među gradovima.

U Kragujevcu preovlađuju pozitivne ocene o gradonačelniku, jer se on i njegov tim pokazao uspešnim u veštini održavanja „uslovne samostanosti“: *„(...) Tako da morate da imate jake lidere u ovakvoj Srbiji koji su sposobni da gore imaju kontakte sa Beogradom, ne bi*

li nešto došlo u taj vaš grad. To je tako bilo i pre i još uvek je (...) najbolje je možda da ti odnosi budu dobri nezavisno od toga ko je gore na vlasti, ko je dole na vlasti, ali još uvek je tako. Kažem, Kragujevac nema tih problema, saradnja je dobra“ (KG7).

Pored dobrih političkih relacija sa republičkom vlašću, za uspešno rukovođenje gradom ističu se još dva faktora: kontinuitet jedne političke opcije u lokalnoj vlasti, i posvećenost lokalnih političara svom gradu a ne političkim karijerama kao mehanizmima pomeranja ka Beogradu. I u ovom pogledu ocene u Kragujevcu su najpozitivnije: *„Sreća je ovde bila što je postojao kontinuitet vlasti, čini mi se 15–16 godina, uvek su bili ljudi koji su sa nekakvim sličnim ili istim programskim ciljevima i to je doprinelo dosta razvoju grada“ (KG9);*

„ljudi koji su bili (na vlasti) i sada i u prethodnom periodu su ljudi koji rade za svoj grad i nisu tu da bi odskočili za Beograd i više se nikad ne vratili u Kragujevac, nego su to ljudi koji su vezani za grad i koji mnogo toga su dobrog uradili za grad“ (KG7).

I ispitanici iz Šapca uspešnost svog grada vezuju za stabilnost političke opcije u lokalnoj vlasti i posvećenost političkih lidera gradu, što je, po oceni sagovornika, omogućilo kontinuitet napredovanja. Budući da od 2012. vladajuću većinu na lokalnom nivou čine političke opcije koje nisu i u republičkoj vladajućoj većini, iskazuje se izvesna bojazan: *„Dušan Petrović (gradonačelnik prve četiri godine nakon 2000-te – prim. autorke), nakon toga je prešao u Beograd, ali znam, da je sarađivao i sa gradonačelnikom i sa ljudima koji su vodili grad i mislim da su zajedno strateški napravili neke odluke kako da se razvija grad“ (ŠA11);*

(...) vlast traje u kontinuitetu 12 godina, ljudi imaju većinu i ne razmišljaju da li će neko na nekoj sledećoj sednici da ih sruši, nego svoju energiju mogu da ulože da prave priču, dok sad nismo upali u taj

vakuum prostor da (...) i sad tu vidim da ima nekih turbulencija i možda uslovno rečeno problema (...)" (ŠA5);

Sasvim drugačiju viđenje svoje lokalne vlasti imaju ispitanici u Užicu i Novom Pazaru. U Užicu se, zapravo, loša politička konstelacija smatra osnovnim razlogom manje uspešnosti u transformaciji, generalno, a posebno u poređenju sa Kragujevcem: „*Kragujevac je u boljoj poziciji, tako mi se čini, od Užica; opet ni to nije na nivou te svesti hvatanja u koštac sa tranzicijom, jer svaka tranzicija je krizna situacija. (...) Nego su prosto oni imali sreće u nekom tom partijskom smislu, oteli su veći deo kolača i tako neke kombinacije*" (UE10).

Ključna zamerka lokalnim političarima u Užicu jeste nedostatak zainteresovanosti ili umeća lokalnih predstavnika na republičkom nivou da se lobira za grad, što pojačava utisak periferijalizacije (i društvene i prostorne) koju Užice doživljava: „*(...)centralizacija, nemate autentičnu ličnost koja zastupa interese grada. Imate predstavnike političkih stranaka, ne znam 4–5 narodnih poslanika, koji su iz Užica (...) nisam nikada stekao utisak da oni imaju neki zajednički projekat, za autoput ili, (...) neguju se poslušnici na lokalnu, mi smo nažalost provincija. Ja sebe nikada nisam doživljavao kao nekog ko živi u provinciji, do pre pet ili deset godina (...)" (UE7).*

Potom, problem se vidi u odsustvu domaćinskog odnosa lokalnih političara, što ima za posledicu diskontinuitet u razvojnim planovima sa promenom političkih garnitura, „*(...) u principu nema dugoročne politike, da definišemo tu neku svoju politiku, da bez obzira ko treba da dođe, treba da se ti ciljevi i nastave (...) svaki put počinjemo nažalost iz početka. Mi nemamo domaćina. Znači, puno laika koji vode grad, koji su tu zato što je njihova opcija pobedila*" (UE6).

I u Novom Pazaru se, kao na najveću prepreku, ukazuje na nedovoljnu zainteresovanost i sposobnost lokalne vlasti da obezbedi pod-

sticaje od države: „(...) pa čak i taj period 2000–2008, ta lokalna vlast jednostavno nije umela da traži ništa od Republike. Tek smo 2008. počeli da koristimo neke fondove koji realno postoje odavno (...) tako da nismo mi, generalno gledano, uspeli da se nešto mnogo transformišemo“(NP9).

Značajan predmet kritike su političke manipulacije u raspodeli sredstava iz državnih fondova: „(...) jer je poznato kako je investirano (...) uticali razni političari koji su bili zainteresovani da se investira u pojedinim gradovima“ (NP11); a u takvoj konstelaciji kritikuje se ne toliko mehanizam, koliko njegova neiskorišćenost, zbog iskorenjenosti političara koji su napustili grad i otišli u Beograd da se bave politikom, prestajući da lobiraju za svoj grad: „Sad veću odgovornost nosi Rasimova (Rasim Ljajić – prim. autorke) politička partija, a on lično nije mnogo zainteresovan. On je prepustio ovim njegovima, dao im je tu stranku, on se izmakao i njega ne interesuje Pazar, samo ga interesuje Beograd. Mi imamo dva ministra, mi nemamo nijednu ozbiljnu donaciju u NP“ (NP6).

Razgovor o gradonačelnicima i njihovim timovima, dominantno je usmeren na odnose utemeljene u komandnoj moći, uglavnom po vertikalnoj osi, i bez dovoljno autonomnosti i integriteta lokalnih aktera, dok se međusektorski lokalni odnosi retko pominju, odnosno unutarlokalni odnosi se iscrpljuju u međupartijskim relacijama. Takođe, gotovo potpuno izostaju stavovi koji bi ukazivali na pokušaje da se postojeće strukture dovedu u pitanje, makar u domenu unutarlokalnog prepoznavanja aktera koji bi mogli da profilisu razvojne opcije grada. Opšta ocena podređenosti struke politici inhibira lokalne aktere. Tek postavljanjem direktnih pitanja o odnosima aktera na lokalnom nivou se otvara ova tema, a budući da do uspostavljanja tih odnosa uglavnom dolazi kroz konkretne projekte, ovaj segment će biti obrađen u posebnom odeljku. Sada je dovoljno konstatovati da je praktični koncept gradonačelnika i uprave gradom daleko od

koncepta modernog liderstva i strateškog pristupa, koji podrazumeva saradnju aktera po svim pravcima, a koji se smatra potpuno zapostavljenim: „Jednostavno, nedostaje jasna strategija, nedostaje, kao i mnoge stvari, generalno strateško planiranje u Srbiji je jedan potpuno apstraktna stvar. Čak i ako imate neke jasne strateške planove nemate tu konsenzus oko plana, u smislu da nešto mora da se radi, da je nešto prioritet bez obzira ko dođe na vlast, to ne postoji. Mislim da je to kulturološka stvar i nešto što nas užasno udaljava od nekog sveta koji sve zasniva na planovima“ (UE7).

Podsticaj za prevazilaženje takvog stanja dominantno se očekuje od približavanja, odnosno priključenja Srbije EU, kroz prihvatanje evropskih standarda organizacije i upravljanja na svim nivoima, te prevazilaženja postojeće situacije „političkog nameštanja kadrova“ (ŠA11), odnosno odsustva saradnje lokalnih aktera: „negde ćemo biti primorani da sa primenom standarda više sarađujemo međusobno“ (UE8). Dakle, moglo bi se reći da, u postojećoj konstelaciji odnosa moći, ispitanici najveća očekivanja imaju od države, odnosno od sposobnosti lokalnih aktera da privuku državne subvencije, dok, za sistemsku promenu takvog stanja i kritikovanih ograničenja osnovno očekivanje ide u pravcu podrške od EU (što, na izvestan način odgovara percepciji građana).

Drugi pravac očekivanja od EU odnosi se na otvaranja tržišta, privlačenje stranih investicija ali i umrežavanje i jačanje kapaciteta domaćih privrednika. U ovoj temi, od ispitanika se tražio stav o značaju stranih i domaćih investicija, sa ciljem da se ispita potencijalni balans između stavova o neminovnosti stranih ulaganja, s jedne strane, i o ignorantskom odnosu koji globalni kapital ima prema lokalnim resursima i potencijalima, i težnji da izvlači profit i eksploatiše jeftinu radnu snagu, s druge strane, odnosno razmišljanja o globalizacijskim pristupima, kojima se takvi negativni efekti ublažuju ili otklanjaju. Budući da se gradovi razlikuju po iskustvu u pogledu dolaska

stranih investitora, u čemu Kragujevac prednjači, a sledi Šabac, dok je u Užice strani kapital došao samo kroz privatizaciju a u Novi Pazar ni po tom osnovu, očekivane su i razlike u odgovorima, u smislu da veće iskustvo doprinosi razvoju svesti o potrebnjoj globalizaciji.

U svim gradovima je prisutna kritika „zaslepljenosti“ koju državna politika ima prema stranom kapitalu (davanja subvencija stranim investitorima – 10 000 evra po radnom mestu), i ističe potreba da se investitori (i strani i domaći) stave u isti položaj, što bi, ukazuje se, značilo mnogo i lokalnom razvoju, zbog veće ukorenjenosti domaćeg kapitala: *„Koliko oni pomažu strane investitore, da pomažu 30% do toga domaće, mislim da bi bila bolja situacija, jer profit stranog investitora odlazi na neko drugo mesto, ne ostaje kod nas“* (KG13).

Međutim, neminovnost privlačenja stranog kapitala najviše se povezuje sa činjenicom da domaćeg kapitala nema dovoljno, kako u državi, tako i na lokalnom nivou, te da se mala i srednja preduzeća dobro razvijaju samo uz velike sisteme, koje (sada) može da pokrene samo strani kapital. Ukazuje se da su to normalni obrasci u globalnom svetu, te da strani kapital ima veću moć pokretanja investicija, što upućuje na velika očekivanja od stranih investicija u svim gradovima. Ilustrativan je iskaz iz Šapca, grada koji su ispitanici najčešće povezivali sa razvojem malih i srednjih preduzeća: *„Kod nas domaćeg kapitala ima malo i nedovoljno je za ozbiljne, velike projekte. Za velike projekte neophodan je strani kapital, danas je svet globalno selo i tako ga treba i posmatrati“* (ŠA1).

Takođe, specifičan je i iskaz iz Novog Pazara, grada koji je imao bum malih i srednjih preduzeća, gde se procenjuje da su kapaciteti lokalnih investora potpuno iscrpljeni: *„(...) nemamo mi jakih privrednika koji mogu da ulažu tolike pare da bi one bivše socijalističke državne fabrike ponovo vratili u život. Svi naši privrednici koji rade i koji se bave nekim svojim poslom, svi već imaju svoje proizvodne pogone,*

u granicama što oni mogu. Nama direktno treba strani ulagač“ (NP7).

U Novom Pazaru, zbog ozbiljnih infrastrukturnih prepreka, a i ocene o zapostavljenom položaju od strane države, dosta se očekuje od dijaspore, koja je relativno brojnija no u drugim gradovima, na čijem bi privlačenju grad morao više da radi: *„Grad bi trebalo malo bolje kroz neke ekonomske forume sa dijasporom da privuče te investitore – jer je dosta teško ubediti bilo kog stranca, oni (dijaspore) imaju malo više razumevanja“ (NP4).*

Najviše neposrednog iskustva sa velikim stranim investitorom imaju ispitanici iz Kragujevca koji ne razmišljaju samo o pozitivnim efektima dolaska Fijata, već i o pitanjima u kojoj meri se Fijat samo prolazno locira u Kragujevcu, bez afirmacije lokalnih specifičnosti, kao u bilo kom globalnom „ne-mestu“: *„Fiat ima tu neku reklamu na You Tube-u, koju emituju, za američko tržište, al’ se nigde ne pominje da se pravi u Kragujevcu (...) ne pominje se ni da se pravi u Srbiji, nego ga prosto pominju kao eto, svoj novi auto“ (KG10).*

Ispitanici se pitaju i u kojoj meri je lokalna atraktivnost Kragujevca u odnosu na Fijat, zasnovana na jeftinoj, premda adaptabilnoj radnoj snazi: *„(...) oni su doveli puno Italijana, (...) to je ogromna korporacija koja je došla tu zato što smo mi jeftina radna snaga“ (KG13); „(...) dovoljno obrazovana da brzo uči ali nepripremljena na uslove koje očekuju strani investitori, te se u tom smislu mora dokvalifikovati, da se uklapa u EU standarde“ (KG4).*

U tom smislu, poredi se situacija sa nekadašnjom Zastavom, kada je Kragujevac posedovao, odnosno razvijao tehnologiju, te se ističe potreba da se grad u tom pravcu usmeri (naučno-tehnološki centar) kako bi se razvojna šansa sa dolaskom Fijata zaista lokalizovala: *„Znači, mi smo imali kao Zastava koncept da mi sve radimo. Znači,*

mi razvijali tehnologije, mi smo kupovali licence, mi smo te fabrike pravili po celoj Jugoslaviji, (...). jedno razvojno iskustvo koje se sad to ne koristi. Fijat je kad je došao, on ima svoj koncept razvoja. Niko neće da vam da razvoj (....) Fijat nije rešenje, Fijat je samo šansa (KG4).

Problemi sa nedovoljnim domaćim kapitalom i svođenjem lokalne atraktivnosti samo na jeftinu radnu snagu, najeskplicitnije su iskazani u Novom Pazaru, gde ispitanici i ovom prilikom pokazuju najveći pesimizam u odnosu na realnost globalizacijskog pristupa: „(...) Znači, ako vi hoćete da krenete ovde u proizvodnju, vi treba da nađete stručni kadar sa strane, da donesete novac sa strane, pa onda tek ovde da obučite radnike. Zanimljivo je da postoje stvari kod nas koje mogu da se rade zbog jeftine radne snage, a to je najgora prednost koju jedan region može da ima – jeftina radna snaga. Mi trenutno, dugu prednost osim toga, iskreno nemamo“ (NP12).

Jedna od pretpostavki razvijanja lokalnih resursa nije samo obrazovana radna snaga već i opšta sklonost ka preduzetništvu, a intervjuisani akteri su u ovom pogledu više kritički nastrojeni nego građani (ako je suditi po ispoljenom nivou očekivanja od građana). Po ovom pitanju, potvrđuju se razlike koje su uočene već na temi o osobenostima gradova, gde su Kragujevac i Užice predstavljeni kao gradovi sa manje, a Šabac i Novi Pazar, kao gradovi sa više preduzetničkog „duha.“ I ovom prilikom, preduzetnička kultura u Kragujevcu nije dobro ocenjena, jer se u skladu sa „ekološkim paradoksom“ ukazuje na tradiciju rada u Zastavi, odnosno državnom sektoru zbog čega postoji: „... neka vrsta blagog otpora i straha naravno, nesigurnosti ljudi da se upuste u neki sopstveni posao“ (KG10).

Slične ocene dominiraju i u Užicu, gde ispitanici ukazuju da i pored određene doze preduzetništva postoji manjak inventivnosti i naklonosti za radikalnije pomake: „(...) nedostatak spremnosti unutrašnje

za tim promenama, Užice ne pravi bumove neke, ne pravi ni neke teške padove,(...) do tog mentaliteta ljudi koji žele da to tako bude stabilno. Teže malo prihvataju nove stvari (...)” (UE15).

Ispitanici u Šapcu, s druge strane, u većoj meri smatraju da postoji duh preduzetništva koji datira još iz 19. veka: *„Šabac je poznat po tome da se ljudi nikad ne bave samo jednom vrstom posla, već nekoliko, i nikad ljudi koji su radili u fabrikama, ne napuštaju svoja domaćinstva i okućnice” (ŠA10); „a ono što je krasilo Šabac i što je ostalo je preduzetništvo, znači, isto od XIX veka razvijaju preduzetništvo i taj način rada” (ŠA11).*

Najveći akcenat na preduzetništvu ljudi, u smislu spremnosti na rizik i pokretanje posla, kao posebnim prednosti grada nalazimo u Novom Pazaru, preduzetnost se vezuje i sa relativno razvijenim vezujućim i premošćujućim socijalnim kapitalom (u mestu i preko dijaspore), koji, međutim, uglavnom omogućuje strategije održavanja ali ne i napredovanja, možda i zbog već konstatovane naviknutosti na krizu i minimalnu egzistenciju, što preduzetništvo vezuje za rizik, ali ne i inovaciju. Tako se opisuje i fenomen nastanka a potom i gašenja mnogobrojnih radnji: *„Prednost NP je u preduzimljivosti, u riziku. Ovde su ljudi spremni, da ništa nema, on će da uđe u neki posao i zna da će da uspe – on je dosadan koliko i uporan. I svako ima nekog ko će da ga pomogne, malo iz Nemačke, malo iz Turske, malo ovde i baviće se nečim. Kad dođe na tvrdo, na neki neuspešan potez, on pobegne, ugasi se i propadne. Nismo osposobljeni za duge staze” (NP6).*

Perspektiva intervjuisanih aktera potvrdila je ne samo visoka očekivanja od države već i veliku podređenost lokalnih aktera centralizovanom modelu upravljanja, odnosno pojasnila iskazanu sumnju građana u lokalne aktere, čak i ako se od njih načelno dosta očekuje. Razlike među gradovima utemeljuju se na pasivnim faktorima:

infrastrukturna opremljenost, položaj – periferijalizacija, odnosno reaktivnom pristupu: manjoj ili većoj uspešnosti snalaženja u partokratskom modelu, koji institucije lokalnog razvoja zapravo čini disfunkcionalnim. Takvo stanje kritikuje se sa pozicija EU modela i standarda, u čijoj primeni se vidi mogućnost postepenih promena, o čemu će biti više reči kroz iskustva stečena u radu na projektima. U pogledu lokalizacije stranih investicija, ispitanici u pojedinim gradovima se razlikuju u iskazanim idejama odnosno prepoznatim resursima. Naime, u Kragujevcu se u razvoju tehnologije vidi potencijal da se iskoristi šansa dolaska Fijata (već pomenuta ideja ulaganja u humalni kapital i odgovarajuću infrastrukturu), u Šapcu se, takođe, pored već navođenih ideja i resursa, potencira preduzetnički duh, dok su stavovi u Užicu po ovim pitanjima najmanje ubedljivi, a u Novom Pazaru se eksplicitno iskazuje pesimizam u pogledu ostvarljivosti globalizacijskih strategija, uprkos naglasku na preduzetničkoj inklinaciji humanog kapitala. Kada je o poslednjem reč, u Kragujevcu, a potom i u Užicu, ukazano je na inerciju efekata paternalizma države i klijentilizma lokalnih aktera odnosno pasivnosti građana, a u Novom Pazaru na osujećenosti individualnog preduzetništva bez adekvatne institucionalne podrške.

5.3.4. Vezanost za mesto: gradovi i regioni

Koncept teritorijalnog kapitala, podsetimo, smatra da mobilizacija lokalne socijalne strukture, kao jedan od ključnih faktora koji neko mesto-grad-region čini delatnim agentom, upravo ishodi iz osećaja lokalne vezanosti i identiteta. I uspešnost strategija reteritorijalizacije ili globalizacije razvojnih procesa u gradovima postavlja se u direktan odnos sa karakteristikama teritorijalnog identiteta lokalnih aktera: što je on otvoreniji, uspešnija je kontekstualizacija inovativnih procesa koji dolaze spolja, dok je u suprotnom verovatniji gubi-

tak nekih aspekata identiteta samog mesta, odnosno efekat deterritorijalizacije.

Ovaj odeljak se bavi identitetskom dimenzijom teritorijalnog kapitala, koja se odnosi na pretpostavljenu vezanost društvenih aktera za grad, prepoznavanje zajedničkih interesa u gradu i profilisanje grada kao specifičnog kolektiviteta. Osnovna ideja je da vezanost za mesto ishodi iz habitusa (grada), konkretnih prostornih praksi i življenog prostora grada, te da povećava socijalnu koheziju i socijalni kapital, odnosno pojačava zainteresovanost za ono što se događa u gradu, spremnost da se spreče neželjeni oblici promene, odnosno podrže oni za koje se veruje da poboljšavaju kvalitet života u gradu, te uverenje da aktivizam lokalnih aktera ima efekta i smisla, i da вреди preuzeti odgovornost za zajedničku sudbinu (Kearns & Forrest, 2000; Roca & Mourão, 2004; Devine-Wright, 2009; Kendall, Woodward & Skrbic, 2009).

Vezanost za mesto neposredno se dovodi u vezi su osećajem pripadanja, familijarnosti, prijatnosti, sigurnosti. U ovom smislu, važan je kontekst zajednice – ljudi su vezaniji ako osećaju da su i drugi ljudi vezani, kada im tu živi porodica, prijatelji, kada su uključeni u lokalne organizacije, što vezanost za mesto čini i prediktorom socijalnog kapitala. Druga dimenzija vezanosti za mesto odnosi se na mogućnost dobrog funkcionisanja u mestu, koja se obično naziva i „zavisnošću“ od mesta, u smislu mogućnosti ostvarivanja svojih potreba i ciljeva, u skladu sa čime se procenjuje i utilitarna vrednost mesta u odnosu na druga mesta. Reč je o kompleksnom procesu valorizacije mesta, koji uključuje kategorije poput socijalnosti, kvaliteta i stila života, do estetskog užitka, a u kojem se lični individualitet dovodi u vezu ne samo sa značajnim drugim, nego i sa stvarima-objektima, to jest prostorima-mestom (Proshansky et al., 1983: 57). Otuda bi se moglo reći da se akteri određuju prema svim dimenzijama teritorijalnog kapitala, odnosno da se na takvoj percepciji identiteta mesta

razvija njihov osećaj vezanosti za mesto. Na sličan način, vezanosti za mesto se izvodi iz osećaja ukorenjenosti (rootedness) – koja se razvija dužinom boravka, posedovanjem nekretnina u vlasništvu, i sl.; i osećaja povezanosti (bondness) – pripadanje, socijalna povezanost (Hay, 1998). U svakom slučaju, između osećaja pripadanja i zavisnosti, odnosno ukorenjenosti i povezanosti bi trebalo da postoji pozitivna korelacija, ali je moguće i da ove dimenzije postoje separatno, odnosno da je vezanost više zasnovana na emotivnoj i socijalnoj identifikaciji (Odrastao sam ovde, moja porodica ovde živi decenijama) nego na identifikaciji vrednosti mesta (Živim ovde jer vrednujem) (Jaššo & Finka, 2010). Na intenzitet vezanosti za mesto utiču i lična obeležja ispitanika, a dosadašnja istraživanja pokazuju i uočene pravilnosti: obrazovanje – veća kritičnost i manja vezanost obrazovanijih; starost – veća vezanost starijih; pol – veća vezanost žena; dužina boravka – veća vezanost sa dužim boravkom; uključenost u zajednicu – veća vezanost što je aktivnost i informisanost o zajednici veća (Livingston, Bailey & Kearns, 2008).

| Perspektiva anketiranih građana

U Tabeli 15 date su ocene ispitanika u pogledu lične vezanosti za mesto, ali i nekih od relevantnih dimenzija identiteta mesta koje su bitne za njegovo formiranje. Na skali kohezivnosti,¹¹² najviše su ocene

¹¹² Sve skale predstavljene u Tabeli 15 prošle su test pouzdanosti (skala kohezivnosti i vezanosti imaju vrednost Kronbahove alfe 0.685 i 0.692, a skale vitalnosti i bezbednosti, zbog relativno male vrednosti Kronbahove alfe (ispod 0,5) proverene su preko srednje vrednosti međusobnih korelacija stavki, koje su 0,4 i 0,2, respektivno. Skala kohezivnosti dobijena je na osnovu ocene slaganja sa sledećim stavovima: „Ljudi u ovom mestu imaju poverenje jedni u druge“; „Među ljudima nema solidarnosti, svako brine samo za sebe“; „Ljudi vole svoj grad i spremni su zajednički da rade na poboljšanju uslova života“; „Ljudi se sve više dele na bogate i siromašne i među njima je sve manje zajedničkih vrednosti“.

ispitanika iz Novog Pazara, sa statistički značajnom razlikom u odnosu na sve gradove,¹¹³ a najniže iz Šapca, mada razlike između Šapca, Kragujevca i Užica nisu značajne. Prema oceni bezbednosti,¹¹⁴ ispitanici u Užicu a potom Kragujevcu doživljavaju svoje gradove znatno bezbednijim nego ispitanici u Novom Pazaru odnosno Šapcu, a to je ujedno dimenzija sa najvećim razlikama u ocenama između gradova.¹¹⁵ Sledi skala vitalnosti grada,¹¹⁶ na kojoj su dobijene niže srednje ocene u svim gradovima, s tim da su najniže u Užicu, koje se značajno razlikuje od svakog grada,¹¹⁷ dok razlike između drugih gradova nisu značajne, što u relativnom smislu ukazuje na smanjenu kritičnost ispitanika u Novom Pazaru.

Tabela 15: Ocena vezanosti za mesto i drugih dimenzija identiteta mesta

	Kohezivnost	Vitalnost	Bezbednost	Ostvarljivost ciljeva	Vezanost
KG	3,1606	3,0440	3,5801	2,8548	3,1093
ŠA	3,0855	2,8561	2,6893	2,5997	3,0566
UE	3,2268	2,5741	3,8150	2,4902	3,1401
NP	3,4752	2,9653	2,8600	2,4776	3,4698

¹¹³ Razlika u odnosu na Kragujevac $p \leq 0.01$, Šabac $p < 0.001$, Užice $p < 0.01$

¹¹⁴ Bezbednost grada merena je na osnovu dva stava, jedan vezan za lični osećaj a drugi na stanje u gradu: „U ovom gradu se ne osećam bezbedno“; „U ovom gradu ljudi su zabrinuti zbog čestih krađa, nasilja, narkomanije“.

¹¹⁵ Razlike u ocenama nisu značajne samo između Novog Pazara i Šapca, a sve ostale su statistički značajne (na nivou $p < 0.001$, osim između Kragujevca i Užica gde je $p < 0.01$).

¹¹⁶ Skala je izvedena na osnovu slaganja ispitanika sa sledećim stavovima: „Nezaposlenost i siromaštvo su učinili ljude bezvoljnim a grad sivim“; „Ako mladi ljudi žele bolju budućnost treba da se odsele iz ovog grada“; „Ovaj grad sada pruža odlične uslove za život“.

¹¹⁷ Razlike u odnosu na Kragujevac i Novi Pazar $p < 0.001$, a na Šabac $p < 0.01$.

Najniže srednje vrednosti ocena dobijene su za mogućnost ostvarivanja ciljeva,¹¹⁸ merene preko stava: „U ovom gradu ne mogu da ostvarim neke od važnih ciljeva u svom životu“. Najviša srednja vrednost ispitanika iz Kragujevca je značajno različita u odnosu na svaki drugi grad, između kojih, s druge strane, nema značajnih razlika.¹¹⁹ Napokon dolazimo i do neposrednog osećaja vezanosti za mesto, a ocene dobijene na izvedenoj skali¹²⁰ su gotovo iste kao i na skali kohezivnosti, kako u pogledu apsolutnih vrednosti tako i uočenih razlika, i to su dve skale sa najboljim ocenama. Kada je reč o kohezivnosti, koja je preduslov zajedništva, ocene, ipak, nisu visoke i ukazuju na relativno nizak nivo opšteg poverenja i solidarnosti, budući da se kreću oko srednje vrednosti (tri), sa izuzetkom Novog Pazara gde je ocena 3,5 (u skladu sa istaknutim povezanošću u domenu preduzetničkog potencijala). Kada je reč o vezanosti za mesto, moglo bi se reći da se i ona nalazi na relativno niskom, bazičnom nivou, što je svakako povezano i sa relativno niskim ocenama identiteta mesta po posmatranim dimenzijama. Tome doprinosi i odsustvo ozbiljnijeg strateškog određivanja gradova u pogledu svojih razvojnih specifičnosti (koncepta šta se i na koji način planira, sa čim, itd.), a posebno njihove ozbiljnije realizacije, te se i uočene razlike u percepciji ispitanika u domenu prethodno

¹¹⁸ Merenje ostvarljivosti potreba u gradovima, pokazalo se pod velikim uticajem lokacije grada, odnosno blizine velikih gradova. Naime, prema nivou razvijenosti realno očekivanje bi bilo da je ona najmanja u Novom Pazaru a najveća u Kragujevcu, međutim, na pitanje da li postoji potreba zbog koje često odlaze u neki drugi grad, najčešće su potvrdno odgovarali ispitanici iz Šapca (42%), zbog blizine Beograda i Novog Sada (kako će potvrditi i intervjuisani ispitanici kasnije u tekstu), a najređe iz Novog Pazara (15,2%), koji ima lošu saobraćajnu povezanost sa drugim gradovima (u Kragujevcu 22,3%, a u Užicu 32,4%).

¹¹⁹ Statistička značajnost razlike srednje ocene za Kragujevac u odnosu na Novi Pazar i Užice, je $p < 0.001$, a u odnosu na Šabac, a $p < 0.01$

¹²⁰ Skala osećaja vezanosti je zasnovana na nekoliko stavova: „Kada se nekom predstavljam, važno mi je da naglasim da sam iz ovog grada“; „Kad nisam u ovom gradu jedva čekam da se vratim“; „Ne bi mi bilo teško kada bih morao/la da se odselim iz ovog grada“; „Želeo/la bih da i moja dece žive u ovom gradu“.

razmatranih dimenzija identiteta grada (uspešnost u transformaciji, i potencijali lokalnog razvoja), ne reflektuje i na ovde posmatrane dimenzije, u odnosu na koje su razlike među gradovima male.

Na osnovu analiziranih dimenzija identiteta mesta, moglo bi se pretpostaviti da je vezanost za mesto više utemeljena na socijalnoj povezanosti i ukorenjenosti (dužina boravka) no na vrednovanju kvaliteta mesta, te da je izraženija i što je prostorna izolovanost grada veća, kao u slučaju Novog Pazara. Povezanost pojedinih dimenzija identiteta mesta sa osećajem vezanosti za mesto pokazana je u Tabeli 16, gde su prikazane korelacija (Spirmanov koeficijent) vezanosti za mesto sa ocenama kohezivnosti i bezbednosti grada (uzete kao indikacije vezanosti po socijalnom osnovu), kao i vitalnosti grada odnosno ostvarljivosti ciljeva u gradu (uzetih kao indikacije vrednovanja kvaliteta mesta). U svim gradovima, vezanost za mesto pokazuje pozitivne korelacije istog nivoa značajnosti ($p < 0.01$) sa svim varijablama, osim sa ocenom bezbednosti u Užicu i Novom Pazaru (gde korelacije nisu značajne). Jačine korelacija su, pretežno, male.

U Kragujevcu, vezanost za mesto ima najjaču povezanost sa ocenom vitalnosti grada, dakle po osnovu kvaliteta mesta, koja dostiže srednju jačinu (0.331), i najviša je u odnosu na vrednosti korelacije ove dve varijable u drugim gradovima. Sledi, međutim, jačina veze sa ocenom kohezivnosti grada (vezanost po socijalnoj osnovi), takođe, srednje jačine (0.306) i najizraženija u odnosu na druge gradove. U Šapcu, vezanost za mesto pokazuje srednju jačinu povezanosti (0.324) sa procenom ostvarljivosti ciljeva (kvalitet mesta), korelacija koja je u ovom gradu najizraženija, kao i u poređenju sa drugim gradovima, a sledeća po značaju je korelacija sa ocenom vitalnosti (u kategoriji niske jačine, ali u gornjem delu, 0.250), što pokazuje da je vezanost za mesto ovde jače povezana sa kvalitetom mesta nego sa socijalnom povezanošću.

Tabela 16: Korelacije: vezanost za mesto sa dimenzijama identiteta mesta

	Vezanost	Kohezivnost	Bezbednost	Vitalnost	Ostvarljivost ciljeva
KG	1,000	,306** ,000	,155** ,004	,331** ,000	,258** ,000
ŠA	1,000	,202** ,000	,210** ,000	,250** ,000	,324** ,000
UE	1,000	,180** ,003	,093 ,118	,287** ,000	,135* ,020
NP	1,000	,208** ,001	,044 ,493	,252** ,000	,188** ,002

“značajnost $p < 0.01$; ’ značajnost $p < 0.05$

Do sličnog zaključka moglo bi se doći na osnovu pregleda korelacija zabeleženih u Užicu i Novom Pazaru. U svakom slučaju, podaci u Tabeli 16 pokazuju da na osećaj vezanosti za mesto u posmatranim gradovima podjednako utiču posmatrani aspekti i socijalne i kvalitativne dimezije identiteta mesta, ali, imajući u vidu intenzitet korelacija, i da na proces vezivanja deluje mnogo faktora.

Odnos vezanosti za mesto sa ličnim obeležjima ispitanika prikazan je u Tabeli 17. Posmatrane su veze sa starošću (pretpostavljeno pozitivna korelacija), polom¹²¹ (pretpostavljeno veća vezanost žena), obrazovanjem (pretpostavljeno negativna povezanost), dužinom boravka¹²² (pretpostavljeno veća što je boravak duži) i namerom da se ode iz grada¹²³ (odseli u drugo mesto – pretpostavljeno negativna, odnosno niža što je želja odnosno spremnost da se ode veća).

¹²¹ Varijabla pol: 1 – ženski; 2 – muški.

¹²² Varijabla pokazuje da li je ispitanik 5: u gradu od rođenja, 4: doselio pre svoje 7 godine, 3: tokom osnovne škole, 2: tokom srednje škole, 1: posle svoje 20 godine.

¹²³ Ova varijabla izvedena je iz nekoliko pitanja: nameravani odlazak zbog posla, želja da se živi u drugom gradu, i planirano preseljenje u budućnosti. Ispitanici

U velikom broju posmatranih odnosa očekivana povezanost izostaje, odnosno pojavljuje se u nekim gradovima a u nekim ne, a veze koje imaju statističku značajnost su slabe, iako uglavnom očekivanog pravca. Izuzetak je pol, jer se u oba grada u kojima ima značajnu povezanost (Šabac i Užice), mimo očekivanja pokazuje veća vezanost za mesto kod muškaraca. Jedina varijabla koja ima statističku značajnu povezanost u svim gradovima je želja za odlaskom, što je veća vezanost je manja, a najjača veza je u Šapcu (iako i dalje u kategoriji slabe: 0.239, to je ujedno i najjača korelacija od svih predstavljenih u Tabeli 17). Realno je pretpostaviti da na odsustvo diferencijacije u povezanosti posmatranih dimenzija utiče već pomenuta nedovoljna konceptualizacija razvojnih opcija mesta, koja bi ne samo diferencirala gradove po pitanjima ko su, i šta žele da budu, već bi i jasnije opredelila i pojedine kategorije stanovništva odnosno stimulisala vezanost za mesto.

Tabela 17: Korelacije: vezanost za mesto i socio-demografska obeležja

	Vezanost	Starost	Pol	Obrazov.	Dužina boravka	Odlazak
KG	1,000	,203** ,000	,082 ,127	-,108* ,045	,022 ,687	-,197** ,000
ŠA	1,000	,215** ,000	,118* ,033	-,043 ,440	-,043 ,436	-,239** ,000
UE	1,000	,120* ,038	,144* ,012	-,095 ,098	,172** ,003	-,143* ,013
NP	1,000	,062 ,306	,020 ,737	-,153* ,011	,215** ,000	-,147* ,018

“značajnost $p < 0.01$; ’ značajnost $p < 0.05$

su podeljeni u kategorije: 1: bez namere odlaska, 2: slaba, 3: umerena i 4: jaka namera da se ode. Interesantno je da između kategorija na ovoj varijabli i socio-demografskih obeležja: starost, pol, obrazovanje i materijalni položaj nema značajnih korelacija ni u jednom gradu.

U Tabeli 18 pokazani su različiti aspekti razmišljanja ispitanika o odlasku iz gradova u kojima žive. Značajan segment ispitanika razmišlja o odlasku, što svakako treba imati u vidu kada se razmatra i jačina vezanosti za mesto, a posebno kada se ova varijabla posmatra kao razvojni resurs. U svim gradovima, gotovo da bi svaki drugi ispitanik bio spreman na odlazak zbog zaposlenja i bolje zarade, a svaki peti, u Šapcu čak svaki četvrti, smatra da bi bio zadovoljniji da živi negde drugde. Iako manji deo ispitanika i planira da se preseli (najviše u Užicu – 18%), blizu polovine ispitanika u Užicu i Šapcu, a čak 68,5% u Novom Pazaru spremno je da navede razloge za promene mesta stanovanja.

Tabela 18: Aspekti razmišljanja o odlasku

	KG	ŠA	UE	NP
Zbog zaposlenja ili bolje zarade	Cramer's V 0.112 p<0.001			
Da	49,6%	48,0%	48,8%	47,9%
Ne	50,4%	52,0%	51,2%	52,1%
Zadovoljniji i ako bi živeli negde drugde	Cramer's V 0.047 p<0.406			
Da	21,0%	25,3%	21,9%	20,1%
Ne	79,0%	74,7%	78,1%	79,9%
Planira da promeni mesto stanovanja	Cramer's V 0.117 p<0.001			
Da	10,2%	8,5%	18,1%	9,9%
Ne	89,8%	91,5%	81,9%	90,1%
Navodi razloge moguće promene mesta stanovanja	Cramer's V 0.222 p<0.001			
Da	38,1%	44,9%	46,7%	68,5%
Ne	61,9%	55,1%	53,3%	31,5%

Na kraju ovog seta pitanja o vezanosti za mesto, u Tabeli 19 su prikazane vrednosti korelacija između vezanosti za mesto i informisanosti¹²⁴ ispitanika o razvojnim planovima grada i razvojnim projektima

¹²⁴ Informisanost je izvedena varijabla na osnovu dva pitanja: Kako biste procenili svoju informisanost o razvojnim planovima Vašeg grada?, i Da li ste upoznati sa

koji se odvijaju u gradu, kao i njihovim aktivnostima¹²⁵ na ovom planu. Ove varijable ni u jednom gradu nisu značajno povezane, izuzevak je Šabac u pogledu informisanosti (jačina korelacija je mala, a pravac očekivan: što je veća vezanost veća je i informisanost). Pored toga, varijacije unutar gradova između ispitanika različitih socio-demografskih obeležja su izuzetno male, odnosno samo kod obrazovanja se pojavljuju korelacije sa statističkom značajnošću, uglavnom niskog intenziteta.¹²⁶

Tabela 19: Korelacije: vezanost za mesto, informisanost, aktivnost

	Vezanost	Informisanost	Aktivnost
KG	1,000	,062	-,017
	.	,248	,744
ŠA	1,000	,141*	,071
	.	,011	,198
UE	1,000	-,005	,003
	.	,935	,956
NP	1,000	,076	,067
	.	,210	,272

* značajnost $p < 0.01$; ' značajnost $p < 0.05$

nekim programom EU ili drugih stranih donatora koji se sprovodio (u poslednjih 5 godina) ili trenutno sprovodi u Vašem gradu?

¹²⁵ Aktivnost je izvedena varijabla na osnovu dva pitanja: Da li ste učestvovali u javnim raspravama o strateškim dokumentima i projektima u Vašem gradu?, Da li ste učestvovali u nekoj aktivnosti koju su građani preduzimali ili preduzimaju da bi unapredili kvalitet života u Vašem gradu (novo susedstva, delova grada, celi grad)?

¹²⁶ Urađena je korelacija između varijable informisanosti i pola, starosti, obrazovanja i materijalnog položaja (takođe, izveden indeks na osnovu niza indikatora u oblasti dohotka, posedujućih resursa i potrošnje). Pozitivna korelacija između informisanosti i obrazovanja u Kragujevcu je srednjeg intenziteta $C\ 0.310$ $p < 0,01$, a u ostalim gradovima niskog, u Šapcu $C\ 0.158$ $p < 0,01$, u Užicu $C\ 0.214$ $p < 0,01$, i u Novom Pazaru $C\ 0.202$ $p < 0,01$.

Iako je informisanost ispitanika u svim posmatranim aspektima (Tabela 20) generalno niska, Šabac je grad sa najboljim vrednostima. U svim gradovima, informisanost je nešto bolja kada su u pitanju razvojni planovi grada, oko 20%, dok o programima EU, javnim raspravama o strateškim dokumentima i projektima, samo u Šapcu udeo informisanih ispitanika ostaje na istom nivou, a u Novom Pazaru, gde su su ispitanici i inače najmanje informisani na svim stavkama, pada ispod 10%. Informisanost o aktivnosti građana gotovo da ne postoji ni u jednom gradu (ispod 2%). Dok se za nisku informisanost o aktivnostima građana može reći da ishodi iz objektivne retkosti takvih događanja, kod ostalih aspekata informisanosti pre je reč o neuključivanju građana u događanja koja se svakako odvijaju u gradu, sa umnožavanjem izrade starteških dokumenata i prisustva programa stranih donatora, što ih u velikoj meri čini nevidljivim za ispitanike. Podaci u Tabeli 20 dokumentuju gotovo nepostojeće učešće građana u građanskim aktivnostima odnosno javnim raspravama.

U narednom delu teksta vezanost za mesto kao obeležje teritorijalnog identiteta posmatra se kroz simultanost procesa grupne identifikacije i društvene kategorizacije, odnosno kroz dinamični proces selektivnog povezivanja različitih teritorijalnih nivoa prema kojima pojedinci i grupe osećaju manju ili veću vezanost odnosno lojalnost. U meri u kojoj različiti teritorijalni nivoi ne postavljaju konflikte zahteve, stepen vezanosti za pojedine nivoe trebalo bi da bude intenzivniji što je prostor iskustveno neposredniji (življeni prostor), odnosno što je proces kategorizacija više praćen grupnom identifikacijom (na nivou imaginarnih zajednica) (Antonsich 2010). Koncept novog lokalizma odnosno regionalizma, te lokalno zasnovanog razvoja upravo pretpostavljaju takvu gradaciju „višestruke lojalnosti“ (Strassoldo 2004). U istraživanju se pošlo od pretpostavljene „višestruke lojalnosti“ ispitanika, te je od njih traženo da rangiraju

stepen vezanosti za: mesto u kome žive, region u kome žive, Srbiju i Evropu.¹²⁷

Tabela 20: Informisanost o razvojnim planovima i projektima i aktivnost ispitanika

	KG	ŠA	UE	NP
INFORMISANOST O				
Razvojnim planovima grada	Cramer's V 0.083 p<0.027			
Da	21,6%	24,6%	19,1%	15,3%
Ne	78,4%	75,4%	80,9%	84,7%
Programima EU u gradu	Cramer's V 0.175 p<0.001			
Da	7,2%	21,1%	9,7%	8,5%
Ne	92,8%	78,9%	90,3%	91,5%
Aktivnostima građana	Cramer's V 0.166 p<0.001			
Da	10,7%	23,1%	13,2%	7,8%
Ne	89,3%	76,9%	86,8%	92,2%
Javnim raspravama i strateškim dokumentima	Cramer's V 0.172 p<0.001			
Da	15,0%	23,5%	12,5%	6,2%
Ne	85,0%	76,5%	87,5%	93,8%
AKTIVNOST				
U javnim raspravama o razvojnim planovima	Cramer's V 0.043 p<0.491			
Da	,8%	1,5%	1,3%	,3%
Ne	99,2%	98,5%	98,7%	99,7%
U aktivnostima građana	Cramer's V 0.065 p<0.127			
Da	3,2%	4,7%	3,8%	1,4%
Ne	96,8%	95,3%	96,2%	98,6%

Podaci u Tabeli 21 pokazuju da su ispitanici u svim gradovima najviše vezani za svoj grad, sledi vezanost za region u kome žive, potom

¹²⁷ U sličnim istraživanjima, primenjuje se i pristup koji testira hipotezu o višestrukoj lojalnosti, kada se ispitanicima postavlja pitanje da li se i koliko osećaju vezano za navedene teritorijalne nivoe (Petrović 2014).

vezanost za Srbiju, a najmanja je vezanost za Evropu. Kod vezanosti za grad, srednje vrednosti su prilično ujednačene, ipak najniža je vezanost ispitanika iz Kragujevca,¹²⁸ slično je i kod vezanosti za region, a ovde se izdvaja Užice sa nešto višom vezanošću.¹²⁹ Razlike među gradovima su nešto razudnije u pogledu vezanosti za Srbiju, najviša vrednost srednje ocene je kod ispitanika iz Kragujevca, a najniža kod ispitanika iz Novog Pazara, dok značajna razlika nije zabeležena samo između Šapca i Užica.¹³⁰ Najviša je vezanost za Evropu među ispitanicima iz Novog Pazara, slede ispitanici iz Šapca, a najniža kod ispitanika iz Užica i Kragujevca (bez značajne razlike jedino između ova dva grada).¹³¹

Tabela 21: Ocena vezanosti za pojedine teritorijalne nivoe

	KG	ŠA	UE	NP
Evropu	1,1838	1,3776	1,1128	1,5467
Srbiju	2,5240	2,1875	2,3056	1,9563
Region u kome žive	2,7129	2,7031	2,9274	2,7649
Grad u kome žive	3,5818	3,7343	3,6542	3,7411

Činjenica da je Srbija i dalje veoma centralizovana država moguće da generiše neku vrstu otpora i pojačava vezanost za mesto stanovanja, odnosno region u kome se živi, iako je, s obzirom na dugogodišnji period fokusiranja na nacionalna pitanja, iznenađujuće da se vezanost za Srbiju ne pojavljuje na drugom mestu, budući da je regionalizacija relativno skorašnji fenomen. Iako bi se moglo pretpo-

¹²⁸ Značajne su razlike samo između Kragujevca i Šapca ($p < 0,02$) i Kragujevca i Novog Pazara ($p < 0,02$).

¹²⁹ Samo su razlike između Užica i drugih gradova značajne: Kragujevac i šabac – $p < 0,001$; Novi Pazar – $p < 0,02$).

¹³⁰ Značajnost svih razlika je $p < 0,001$.

¹³¹ Značajnost razlike srednje vrednosti između Šapca i Kragujevca je $p < 0,01$, a Šapca i Novog Pazara $p < 0,03$, ostale su $p < 0,001$.

staviti da su vrednosti vezane za naciju od uticaja na iskazane osećaje teritorijalne vezanosti, korelacije između vrednosti ispitanika na skali nacionalizma i vezanosti za bilo koji teritorijalni nivo izostaju, izuzev veoma malih pozitivnih vrednosti kod vezanosti za region (u svim gradovima osim u Kragujevcu) odnosno negativnih vrednosti kod vezanosti za Srbiju, samo u Novom Pazaru.¹³² Stav velike većine ispitanika prema Beogradu je negativan u svim gradovima,¹³³ čak 73,9% u Novom Pazaru, 64,6% u Užicu, 63,3% u Kragujevcu i 49,7% u Šapcu, međutim samo kod ispitanika iz Novog Pazara postoji pozitivna korelacija između stava prema Beogradu i osećaja vezanosti za Srbiju (što je stav pozitivniji, veća je vezanost). No, to je samo jedna i očigledno nedovoljna indikacija negativnih efekata centralizacije u Srbiji (o kojoj više govore intervjuisani ispitanici u daljem tekstu), koja bi se mogla dovesti u vezu sa manjim osećajem vezanosti ispitanika za ovaj teritorijalni nivo. Vezanost za Evropu je očekivano veoma niska, jer je za građane Srbije ona još daleko od statusa

¹³² Skala nacionalizma izvedena je iz nekoliko stavova na osnovu čega je izračunat indeks, na kojem su ispitanici u svim gradovima relativno ravnomerno raspoređeni na srednjoj vrednosti, odnosno na niskim i visokim vrednostima, izuzetak je Novi Pazar gde je najviše ispitanika sa srednjom vrednošću (49,9%) a a 21% sa visokom. Respektivno u drugim gradovima na ovim pozicijama ima: KG 27% i 31,6%; ŠA: 31,4%, 26,2%; UE: 26,4% i 32,5%. Uočene korelacije male jačine između vrednosti na skali nacionalizma sa osećajem vezanosti za region su u Šapcu $C 0.117$ $p < 0,05$; u Užicu $C 0.168$, $p < 0,01$; u Novom Pazaru $C 0.158$ $p < 0,01$, gde je zabeležena i negativna povezanost vrednosti na skali nacionalizma i osećaja vezanosti za Srbiju: $C -0.131$ $p < 0,01$.

¹³³ Podatak je dobijen na osnovu skale koja je obuhvatala ocenu sledećih stavova: Beograd se razvija i raste na štetu drugih gradova u Srbiji; Beograd treba sporije da se razvija i raste da bi se omogućio razvoj drugih gradova i regiona u Srbiji; Rast i razvoj Beograda direktno doprinosi unapređenju drugih gradova i regiona u Srbiji; Beograd nije odgovarajući predstavnik ostatka Srbije. Na konstruisanoj skali (čija je pouzdanost odgovarajuća, Kronbahov alfa = 0.719) definisane su kategorije stava; veoma negativan, negativan, ni pozitivan ni negativan, pozitivan i veoma pozitivan. U tekstu su dati procenti dobijeni zbrajanjem kategorija veoma negativan i negativan.

imaginarnе zajednice, tim pre što se često doživljava u konfliktom odnosu sa državnim nivoom.¹³⁴ U pogledu vezanosti za region, relativno jaka vezanost bi mogla da upućuje na pretpostavku da ispitanici dominantno interpretiraju region kao prostor življenog iskustva a ne administrativnu kategoriju. Na osnovu podataka u Tabeli 22, međutim, to je slučaj samo kod ispitanika iz Novog Pazara (koji i inače imaju najviše primedbi na postojeće administrativne podele, o čemu više u analizi intervjuja).

Tabela 22: Određenje regina: prostorno i imenovanjem

	KG	ŠA	UE	NP
PROSTORNO	Cramer's V 0.344 p<0.001			
Ukupno	100%	100%	100%	100%
Šira geografska oblast – Zapadna Srbija, Centralna Srbija	45,9%	23,3%	34,8%	8,2%
Okrug	41,0%	33,4%	29,4%	,9%
Uža geografska oblast od okruga – Sandžak, Tara	,0%	19,7%	8,5%	21,5%
Neposredno geografsko okruženje	10,3%	21,6%	27,3%	68,7%
Ostalo	2,8%	2,0%	,0%	,9%
NAZIVANJE	Cramer's V 0.435 p<0.001			
Ukupno	100%	100%	100%	100%
Šira geografska oblast – Zapadna Srbija, Centralna Srbija	,6%	2,0%	10,8%	,0%
Okrug	98,0%	77,3%	78,8%	16,3%
Uža geografska oblast od okruga – Sandžak, Tara	,0%	20,3%	10,1%	81,7%
Ostalo	1,4%	,3%	,3%	2,1%

¹³⁴ Perspektiva ulaska Srbije u EU uvodi u identitetski okvir ispitanika i ovu kategoriju, ali skorašnje kolektivno iskustvo ugroženosti od ključnih zemalja EU (NATO bombardovanje) kao i pitanje Kosova, te sporost procesa pristupanja i višestruka uslovljavanja otežavaju njeno šire identitetsko utemeljenje.

Podaci prikazani u Tabeli 22, dakle, pokazuju da ispitanici u svim gradovima, osim u Novom Pazaru, određuju prostor regiona u kome žive i imenuju ga u skladu sa postojećim administrativnim celinama, pre svega okruzima, što bi moglo da sugerise da su okruzi definisani u skladu sa življenim prostorom, ili da su već dobili karakteristike imaginarne zajednice.

Tabela 23: Po čemu je region poseban, smatraju li se ljudi koji u njemu žive pripadnicima posebne zajednice

	KG	ŠA	UE	NP
Šta region čini jedinstvenim	Cramer's V 0.246 p<0.001			
Ništa	68,1%	57,2%	55,4%	74,1%
Mentalni sklop	14,7%	13,3%	15,8%	,7%
Navike, običaji	4,4%	14,5%	14,9%	,7%
Govor	1,9%	2,1%	,6%	13,3%
Vera	3,0%	6,5%	1,9%	4,2%
Ostalo	7,9%	6,4%	6,9%	8,2%
Ukupno	100%	100%	100%	100%
Da li je posebna zajednica	Cramer's V 0.053 p<0.299			
Da	8,5%	10,2%	8,2%	12,2%
Ne	91,5%	89,8%	91,8%	87,8%
Ukupno	100%	100%	100%	100%

Podaci u Tabeli 23, međutim, pokazuju da se regioni kao iskustveni prostor najviše vezuju za administrativne nadležnosti (regionalni sudovi, komore, razvojne agencije, zdravstveni centri, zavodi za zaštitu spomenika kulture, itd.). Potom, najveći broj ispitanika u svim gradovima ne navodi ni jednu posebnost regiona u kome živi, niti smatra da se ljudi koji u njemu žive smatraju pripadnicima jedne posebne zajednice. Interesantno je da ispitanici iz Novog Pazara, koji najmanje definišu region na osnovu administrativnih kategorija, čak, najčešće smatraju da region u kome žive nije ni po čemu

poseban, verovatno reflektujući stanje nerazvijenosti, dok najviše posebnosti definišu ispitanici iz Užica i Šapca. U pogledu neprepoznavanja regiona kao posebne zajednice, međutim, nema značajnih razlika među gradovima. Sve to govori da je iskazana vezanost za region više efekat kategorizacije no identifikacije. Dakle, regionalizam kao identifikacijski proces je tek u začetku, što nije u skladu sa pretpostavkama lokalno zasnovanog razvoja, jer je to jedan od generatora prepoznavanja zajedničkih interesa, umrežavanja i stvaranja razvojnih klastera.

Tabela 24: Stavovi o regionalizaciji

	KG	ŠA	UE	NP
Jačanje ekonomske i druge saradnje između LS	36,2%	27,1%	38,9%	44,4%
Bolji odgovor vlasti na svakodnevne potrebe građana	25,1%	22,1%	25,9%	38,9%
Još jedan nivo vlasti sa ciljem upošljavanja političara	24,5%	41,7%	28,2%	12,7%
Jačanje separatizma	7,1%	8,7%	6,6%	3,6%
Nešto drugo	7,1%	,3%	,3%	,4%
Ukupno	100%	100%	100%	100%
Cramer's V 0.246 p<0.001				

Na kraju, u Tabeli 24 date su frekvencije odabira stavova o regionalizaciji, na osnovu opcija koje su ispitanicima bile ponuđene. Stavovi koji povezuju regionalizaciju sa jačanjem separatizma veoma su retko birani. Ipak, značajan broj ispitanika, pre svega u Šapcu (41,7%), a potom i u Užicu (28,2%) i Kragujevcu (24,5%) ima kritički stav, odnosno bira opciju koja ukazuje da se regionalizacija svodi na uvođenje još jednog nivoa vlasti radi upošljavanja političara, što je jedna od najizraženijih kritičkih opservacija makro regulacione analize. S druge strane, u svim gradovima, osim u Šapcu, preovlađuju pozitivne opcije, najizrazitije u Novom Pazaru (83,3%). Pored toga, između dve pozitivne opcije, u svim gradovima nešto više ispitanika bira opciju koja se direktnije odnosi na ekonomske aspekte odnosno

moгуćnosti ekonomske saradnje, u odnosu na decentralizaciju u domenu efikasnijeg pružanja usluga od javnog interesa građanima. Imajući u vidu visoka očekivanja građana u Srbiji od države upravo u domenu redistribucije (Cvejić 2010), ovaj nalaz se može smatrati dobrim, a povoljan je i sa stanovišta relativno uravnoteženog izbora obe pozitivne opcije, jer ih pristup lokalno zasnovanog razvoja zapravo smatra jednako važnim (Barca 2009). Iako bi se moglo očekivati da ispitanici sa ekonomski liberalnijim vrednostima više biraju prvu opciju odnosno imaju pozitivniji stav prema regionalizaciji, korelacija se pokazuje značajnom samo u Kragujevcu, ali je malog intenziteta ($C\ 0.167$, $p<0,01$), što, imajući u vidu i niske korelacije vezanosti za region sa vrednostima vezanim za nacionalizam, ukazuje na vrednosnu inkonzistenciju ispitanika u domenu razumevanja regionalizacije. Isto se može zaključiti i u pogledu povezanosti vrednosti na skali glocalizma¹³⁵ i shvatanja regionalizacije, jer bi u skladu sa pretpostavkama lokalno zasnovanog razvoja trebalo očekivati porast vrednosti glocalizma sa porastom identifikacije sa regionom. Povezanost ovih varijabli, međutim, nije značajna ni u jednom gradu, osim u Novom Pazaru ($C\ 0.211$, $p<0,05$).

Na kraju, izdvaja se nekoliko osnovnih nalaza. Novi Pazar obeležava nešto viša vezanost za mesto u odnosu na ostale gradove, kao i kohezivnost, ali to je ujedno grad, podsetimo, sa najnižim nivoom glocalizma, informisanosti i aktivnosti građana o razvojnim planovima grada, kao i grad u kome se ukazuje na manjkavosti preduzet-

¹³⁵ Skala je izvedena iz stavova o glocalizaciji, koji su predstavljeni ranije u tekstu. Na dobijenoj skali definisano je pet kategorija; veoma nizak, nizak, srednji, visok, veoma visok nivo glocalizma. Užice i Šabac imaju najviše ispitanika u kategorijama visokog i vrlo visokog glocalizma (52% odnosno 48,4%), sledi Kragujevac (35,9%) a najmanje ispitanika u ovim kategorijama ima Novi Pazar (18,7%). S druge strane, gradovi se ne razlikuju mnogo po udelu ispitanika sa niskim i veoma niskim glocalizmom, već po učešću srednje kategorije (u Novom Pazaru čak 43,2%, u Kragujevcu 32,4%, u Šapcu 24,9%, u Užicu 22,3%).

ništva, u vezi sa čim je indikativan iskaz o manjkavosti sredine koja ima visok vezujući socijalni kapital ali ne i adekvatan institucionalni kapital: „*Rad po učinku je lako definisati – učiniš ti danas meni, sutra ja učinim tebi*“ (NP6).

U ostalim identitetskim dimenzijama, koje su bitne za osećaj vezanosti, Kragujevac se izdvaja po nešto boljem rangu u mogućnosti ostvarivanja ciljeva, a Užice u domenu bezbednosti, međutim, Užice je ujedno grad sa nešto većim učešćem ispitanika sa realnim planovima da odu iz Užica. I dok se Šabac ne izdvaja ni po jednoj dimenziji, to je jedini grad u kojem je vezanost za mesto značajnije povezana sa informisanošću ispitanika, kao i grad sa najboljim podacima u ovom domenu. Ni u jednom gradu ispitanici ne ukazuju da su regioni u kojem žive identitetske celine, već se neposredno okruženje (za koje je vezanost ispitanika druga po redosledu, iza vezanosti za mesto) pokazuje kao administrativna kategorija. U Šapcu je ispoljeno najviše rezerve prema procesu regionalizacije, dok je stav u ostalim gradovima većinski pozitivan, i konzistentno potvrđuje da je taj posredni nivo upravljanja za građane važan, da u odnosu na njega imaju očekivanja, iako, kako je u četvrtom poglavlju pokazano, on još nije dovoljno institucionalno profilisan. Ova, kao i druge identitetske dimenzije se pokazuju kao neiskorišćeni resurs od strane pretpostavljenih nosilaca strateškog pristupa lokalnom razvoju, čija je interakcija neophodna i za povratno jačanje posvećenosti lokalnih aktera zajedničkim ciljevima.

| Perspektiva intervjuisanih aktera

U pogledu vezanosti za mesto, intervjuisani ispitanici, kao visoko-obrazovane osobe sa većim mogućnostima izbora mesta življenja, mogli bi imati kritičniji odnos prema mestu u kome žive, i po tom

osnovu nešto manju vezanost. S druge strane, budući da su to ljudi koji svojim poslom treba da budu posvećeni razvoju (određenog aspekta života) grada, vezanost za mesto trebalo bi da bude značajna motivacija njihovog rada. Dobijene informacije sugerišu značajan stepen vezanosti ispitanika za mesto u svim gradovima, ali i izvesne razlike u interpretaciji. One se ne ispoljavaju u emotivnoj vezanosti i socijalnoj identifikaciji, koju navodi većina ispitanika u svim gradovima, već u dimenzijama kvaliteta mesta koje se naglašavaju, kao i u tome da li se motivacija za posvećenost radu u mestu izvodi iz socijalne identifikacije ili specifičnih karakteristika i vrednosti samog grada. U osnovi, uočene razlike reflektuju distinkcije gradova istaknute u analizi odgovora o tome šta pojedine gradove čini posebnim.

U Kragujevcu, u skladu sa dobrom ocenom građana o ostvarljivosti ciljeva, referira se na mogućnost zadovoljenja svih potreba, na ekspanziju privrede ali i visokog školstva, na kompletan razvoja grada koji se vidi kao budući centar Srbije, a češće nego u drugim gradovima, iz kvaliteta mesta se izvodi i motivacija za rad na njegovom razvoju: „(...) biti rođen u gradu ne znači da si vezan za grad. (...) Ako ja grad Kragujevac prepoznajem kao neki budući centar u kome treba da živim, onda sam ja Kragujevčanin (...). jesam zainteresovan i zbog toga ulažem sada u ovim zrelim godinama sebe (...)“ (KG4).

U Šapcu, takođe, dosta ispitanika svoju vezanost izvodi i iz kvaliteta mesta, s tim da se ovde nešto više referira na specifičnost grada po osnovu tradicije (druga varoš Srbije u 19. veku), kulture ili mentaliteta stanovništva, te blizine Beograda i Novog Sada, koji nadomešćuju mane malog grada u domenu ostvarivanja nekih potreba i ciljeva: „Šabac je specifičan grad, da ne kažem, privilegovan u odnosu na ove ostale, manje gradove. (...) u svojoj istoriji tzv. druga varoš Srbije, tako da ne postoji taj provincijalni mentalitet, taj kompleks provincije. Ja sam tu za sat vremena u centru Beograda, za 40 minuta u centru Novog Sada (...)“ (ŠA1).

Nešto češće nego u ostalim gradovima, u Kragujevcu i u Šapcu se nailazi na iskaze koji posvećenost gradu stavljaju ispred vezanosti, što bi se moglo smatrati „ekspertskim“ stavom: *„ja lično bih mogla da živim i u nekom drugom gradu, nema tu sad nekog, da kažem, emotivnog vezivanja, ali sada dok sam ovde i dok živim ovde jesam vezana za grad i stalo mi je da se grad razvija“* (ŠA2).

U Užicu, kvalitet mesta uglavnom se izvodi iz uobičajenih prednosti malog grada ili uopšteno lepote i živosti grada, a više nego u drugim gradovima ima i stavova koji emotivni osećaj vezanosti suprotstavljaju odsustvu kvaliteta mesta: *„(...) veoma dugo sam Užičanka. Znači, malo više od sto godina: pradede, dede, babe, itd. Naravno, volim svoj grad. I vezala me sudbina. Objektivno, ako bih birala, nisam sigurna da bi Užice bilo grad u kome bih izabrala da živim i porodično i bilo kako“* (UE9).

U skladu sa najvišom vrednošću kohezije kao dimenzije identiteta mesta kod građana, i intervjuisani akteri u Novom Pazaru ukazuju na socijalnu koheziju kao ključnu dimenziju kvaliteta mesta, iz koje izvode i ličnu posvećenost gradu: *„..... eto, posvećen sam nekom razvoju grada (...) Često dođem u situaciju i pomislim da bi možda bilo bolje da živim na nekom drugom mestu, (...) s druge strane, kad odeš negde (...) nekako ti nedostaju ljudi. Odnosi u Pazaru su jako specifični, pa ti nekako nedostaje ta toplina“* (NP4).

Intervjuisani akteri pitani su, kao i građani, da definišu region u kome žive. Njihovi odgovori, budući da se oni u poslu koriste administrativnim kategorijama, uglavnom su se koncentrisali na stepen saglasnosti regionalizacije odozgo ili društvene kategorizacije regiona i regionalizma kao procesa grupne identifikacije odozdo sa određenim prostorima kao regionima. Najveći stepen odstupanja ova dva procesa, bilo da je reč o okruzima ili regionu Šumadije i Zapadne Srbije (NUTS2) nalazimo kod ispitanika u Novom Pazaru,

mada je to i u drugim gradovima dominantna perspektiva (u skladu sa iskazima građana).

U Kragujevcu se, ipak, uočava manji stepen kritičnosti ovog odstupanja, što je razumljivo jer NUTS2 region prepoznaje Šumadiju, prostor od koga Kragujevčani polaze razmišljajući i o regionalizaciji i o regionalizmu. Većina ispitanika u svim gradovima smatra da podela na okruge nema dovoljno utemeljenja u identitetskim procesima, a za područja koja definišu kao identitetske celine dominantno nalaze sličnosti u mentalitetu, govoru, zajedničkoj tradiciji, i/ili sličnosti reļjefa, i po tom osnovu i uslova života, ključnih delatnosti, i sl.

U Kragujevcu se kao identitetska celina najčešće navodi Šumadija, u smislu područja koja gradu „organski“ gravitiraju. Pored područja Šumadijskog okruga, ispitanici najčešće navode i neka područja Pomoravskog (ka Jagodini i okolini), neretko i Moravičkog okruga (ka Čačku i okolini), a ponekad i područja Raškog (ka Kraljevu i okolini) i Rasinskog okruga (ka Kruševcu i okolini). Otuda smatraju da je region Šumadija i Zapadna Srbija prevelik, te područja Zlatiborskog i Mačvanskog okruga smatraju, u identitetskom smislu, nelogično pripojenim. Kod ispitanika iz Šapca uočljive su dve tendencije. Prva, uže definisanje regiona na područje Mačve, i druga, šire definisanje, kojim se obuhvata područje Zapadne Srbije (u kom slučaju se osim područja Mačvanskog navode i područja Kolubarskog – Valjevo i okolina, i Zlatiborskog okruga – Užice i okolina), ali i područje Srema, a ponekad i područja preko državne granice: Semberije (Republika Srpska) odnosno Slavonije (Hrvatska). Ispitanici iz Užica, najčešće smatraju da se administrativna kategorizacija Zlatiborskog okruga podudara sa identifikacijskom dimenzijom regiona. Kod ispitanika koji odstupaju od ovog gledišta, takođe, primetne su dve tendencije. Prva, da region obuhvata samo deo Zlatiborskog okruga, odnosno isključuje područje ka Crnoj Gori: Novu Varoš, Prijepolje, Priboj. Druga, za region koristi pojam Zapadna Srbija, koji, takođe,

isključuje prethodno pomenute gradove, ali uključuje područja oko Šapca i Valjeva (područja Mačvanskog i Kolubarskog okruga), što odgovara i perspektivi uočenoj u Šapcu. Za ovu opciju, međutim, napominje se da nema puta koji omogućio dobru komunikaciju. Ni u Šapcu, a posebno ne u Užicu, ne vidi se nikakva osnova da budu u istom regionu sa Kragujevcem, u čemu im se, pridružuju i ispitanici iz Novog Pazara. Za ispitanike iz Novog Pazara je podela i po okruzima i po NUTS2 regionima potpuno u suprotnosti sa celinama koje su „prirodne“, za koje, po njihovim iskazima, ljudi imaju osećaj vezanosti. Takav osećaj vezanosti u Novom Pazaru podrazumeva region Sandžaka (ili Raško-Limsku dolinu), koji ispitanici definišu na dva načina: unutar granica Srbije, odnosno uključujući i teritorije u Crnoj Gori (Berane, Rožaje, Pljevlja, Plav). U prvom i u drugom slučaju, region obuhvata područja koja se trenutno nalaze u dva okruga: Zlatiborskom: Nova Varoš, Prijepolje, Priboj, Sjenica (koja su i ispitanici iz Užica naveli kao upitne za svoj region), i Raškom: Raška i Tutin. I u ovom gradu, kao i u Užicu, ispitanici napominju da su prirodne celine razdvojene ne samo regionalizacijom već i nepostojanjem putne infrastrukture.

Nešto ekstenzivniji prikaz definisanja regiona dat je kao dobra ilustracija da sagovornici iz svih gradova zapravo prepoznaju, manje ili više, iste identitetske celine, koje, očigledno, proces regionalizacije i administrativnog uređenja teritorije po okruzima ne uvažava. To je i razlog što ispitanici vide regionalizaciju kao politički motivisan proces, neutemeljen na prepoznavanju realnih veza i odnosa, i koji, tako implementiran, nije faktor integracija i procesa saradnje. U tom smislu ističe se da, u postojećoj formi, regionalizacija doprinosi povećanju birokratije, a njena politizacija pre dovodi do recentralizacije nego do smanjenja prostornih nejednakosti: *„Ono kako mi pričamo, ne znači ništa, jer dok mi ne budemo prestali da posmatramo naše da kažem manje gradove na način na koji nas posma-*

tra Beograd, dobićemo samo malo više centralizovanih sistema (...) samo se bojim da ćemo dobiti više birokratije“ (UE12).

Nasuprot kritičnosti prema primenjenom načinu regionalizacije, većina ispitanika ima načelno pozitivan stav prema ideji o regionalizaciji kao razvojnoj pogodnosti za grad (a svaki se vidi kao nosilac razvoja u svom regionu) i kao pretpostavci ravnomernijeg prostornog razvoja u Srbiji. Tako se u regionalizacija vidi instrument da se prevladaju monopolske pozicije Beograda i Vojvodine, odnosno centralizovano odlučivanje i sektorske strategije koje zanemaruje lokalne specifičnosti: „(...) *Zapravo, da se posmatraju baš upravo te osobenosti, potrebe i neka stremljenja tog regiona, znači, nezavisno od centrale, da se gleda ono, sama suština regiona, (...) da se ne prihvata zdravo za gotovo, neke direktive iz Beograda ili već odakle (...) jer ne može se sve isto primeniti u različitim krajevima Srbije“ (ŠA6).*

Regionalizacija se vidi i kao mehanizam koji omogućuje udruživanje sličnih područja i time podstiče identitetsku zajednicu odozdo, koja tako jača i postaje politički vidljivija: „*umrežavanje gradova sa sličnim problemima, sa zajedničkim interesima, i to umrežavanje nas čini jačim, to je nešto što mi kao niži ili najniži nivo vlasti, prema toj centralnoj vlasti dobijamo malo na značaju, dobijamo na snazi, pa nas malo u Beogradu jače čuju. Kad smo sami, baš nas nešto i ne čuju“ (NP13).*

U meri u kojoj iskazuju oprez zbog povezanosti regionalizma i separatizma, ispitanici pre govore o procesu decentralizacije, iako mnogi i tada govore o značaju povezivanja po osnovu komparativnih prednosti i o saradnji više gradova, dakle, govore o idejama novog regionalizma, koji regione posmatra kao otvorene sisteme u simultanom procesu de/reteritorijalizacije, bez obzira da li je reč o povezivanju po osnovu proizvodnih aktivnosti ili pružanja usluga od javnog in-

teresa: „*Iskreno da kažem, ja bih govorio o decentralizaciji. Ukoliko jedna usluga koja košta, bilo bi necelishodno da je formira i Aranđelovac i Batočina i Topola, onda na regionalnom nivou može se jednim sporazumom regulisati da se formira u Kragujevcu ili Topoli, u Aranđelovcu, a da koriste svi korisnici, znači da bude u interesu korisnika sa tog okruga ili regiona. (...) ali opet to treba da počne, rekao bih iz baze, odnosno gradovi kažu evo ovo trebamo napraviti da nam bude zajedničko i zajednički da finansiramo da ne dupliramo (...)*“ (KG2).

Takođe, podrazumeva se da regionu kao posredni nivo upravljanja između centralne i lokalnih uprava, treba da imaju adekvatne institucionalne mehanizme, što sada nije slučaj, upravo da bi mogli da ostvaruju cilj efikasnijeg upravljanja razvojnim procesima zasnovanim na lokalnim potrebama i resursima: „*(...) znači, direktno je (regionalizacija – prim. autorke) povezano i sa decentralizacijom, (...) što znači da imaju svoje fondove, da imaju neka svoja politička tela (...) neke svoje budžete, jer ljudi koji jednostavno žive u ovom regionu najbolje znaju šta treba, u kom razvojnom pravcu da ide, i onda im treba i s te strane dati neke poluge moći (...)*“ (KG15).

Razlike u stavovima između gradova u odnosu na prethodno izneta zapažanja su male. U Užicu i Novom Pazaru više nego u Kragujevcu i Šapcu, ima stavova koji ukazuju na negativne efekte postojeće regionalizacije, koja je više u interesu razvijenih regiona jer ih je državna politika favorizovala: „*Mislim da je dobro za jake regione, koji mogu da ostvare zaradu tako da pokriju sve svoje potrebe, za njih je dobro, ali imamo slabe regione koji su slabi ne zbog toga što su oni takvi, nego što prosto se sve tako nešto izdešavalo zadnjih godina*“ (UE5).

Pri tome se u Užicu, pre svega, misli na gubitak atributa centralnosti koji grad doživljava sa skorašnjim procesima reteritorijalizacije drža-

ve. U oba grada ispitanici se zalažu za neki vid pozitivne diskriminacije, što su stavovi koje ne nalazimo u Kragujevcu i Šapcu. To potvrđuje i da je proces alokacije sredstava odnosno model distribucije bitan u generisanju identiteta.

Sledeća dva iskaza dobra su ilustracija razlike u shvatanju ciljeva uravnoteženog prostornog razvoja ispitanika iz Kragujevca (po principu zaštite od socijalnog pada – social safety net, a ne kreiranja jednakih polaznih mogućni) i Novog Pazara (drugo gledište), i ujedno odražavaju dilemu da li redistributivni mehanizmi treba da budu integralni deo koncepta lokalno zasnovanog razvoja, o čemu je bilo reči u raspravi o teritorijalnoj agendi EU(Barca 2009):

„Ali, pazite po meni je sasvim normalno to da regioni nisu podjednako razvijeni. To je to, svaki region treba pustiti da se razvija onako kako može, uloga države jeste utoliko što se ne sme dopustiti da neko propadne. To se ne sme dopustiti da neko bude toliko zapušten (...) tu mora da država obezbedi neki minimum pristojnog života svuda“ (KG3).

„Da im se startne pozicije ujednače, (...) mora da podrazumeva pozitivnu diskriminaciju, prvo prema regionima koji su tradicionalno bili zapostavljeni, tipa jugozapadna Srbija, tipa jugoistočna Srbija, pa kad se dovedemo negde i u infrastrukturnom razvoju povežemo sa državom, kad budemo imali taj gas koji je jeftiniji energent od mazuta (...). Po meni, ravnomerni razvoj u ovoj fazi treba da bude ulaganje u nerazvijene“ (NP9).

Poseban naglasak koncepta lokalno zasnovanog razvoja i novog regionalizma jeste na preokretanju konkurencije (i potencijalnih antagonizama) između gradova i regiona u saradnju, razmenu iskustva i znanja radi postizanja uravnoteženog ekonomskog razvoja i teritorijalne kohezije. Dakle, povezivanje (umrežavanje) predstavlja ključ povećane konkurentnosti na tržištu, što bi u postsocijalističkom kon-

tekstu podrazumevalo prevazilaženje (socijalističke) ideje bratskog povezivanja gradova bez ikakvog praktičnog i ekonomskog rezona, povezivanjem koje se zasniva na funkcionalnim i kulturno-ekonomskim razlozima i interesima. To uključuje udruživanje kako gradova unutar granica nacionalnih država, ali i izvan njih. U tom pogledu se razlikuju strategije specijalizacije gradova u nekom domenu (poput festivalskih gradova) gde veze najčešće nisu ograničene fizičkom blizinom, i strateško udruživanje prostorno bliskih gradova koji razvijaju zajednički indentitet i interese, što takođe, može uključiti i prekogranične gradove (Hočevlar 2005). Dosadašnja istraživanja su pokazala da u postsocijalističkim gradovima ne nedostaje inicijative ali da saradnja gradova ipak izostaje, jer se, zbog velikog oslanjanja na javno finansiranje gradovi doživljavaju kao konkurencija, da iniciranje saradnje uglavnom dolazi spolja, kroz međunarodne projekte, ali da se i tada gradovi koncentrišu na inicijative koje čuvaju postojeće resurse a ne koriste nove solucije i nova tržišta (Colleti, 2012).

Nalazi istraživanja potvrđuju prethodne tvrdnje. O saradnji generalno, ispitanici imaju veoma pozitivan stav, a i konkurenciju uglavnom shvataju na pozitivan način, odnosno kompatibilno sa saradnjom: *„Uvek je konkurencija po meni dobra stvar, znate, ali zdrava konkurencija, jer vi uvek onda stremite što pre nečem boljem“* (KG6), dok u tradicionalnim rivalitetima između gradova (na primer Šabac – Valjevo, Užice – Čačak) najčešće ne vide realnu osnovu: *„to je više onako kao neka legenda urbana“* (UE5).

U percepciji gradova, međutim, dominira i neka vrsta borbe za teritorijalizovanu moć, čak i kada se govori o liderstvu gradova u pogledu distribucije znanja, resursa. Tako se Kragujevac predstavlja kao grad sa liderskom pozicijom na polju razvojnih programa povezanim sa efektima koje dolazak Fijata ima na druge gradove u Šumadiji, u kojima se otvaraju preduzeća koja proizvode za potrebe Fijata: *„Kragujevac je kao grad dao šansu nekim drugim gradovima u okru-*

ženju oko nas i to je ono što treba i da se odvija u svim regionima naše zemlje, sa dolaskom Fiat-a, da su se pojedine fabrike otvorile, u Jagodini i još mnogim drugim gradovima Srbije, oko 150 preduzeća sarađuje sa Fiat-om, što je jako dobro i nisu svi oni pozicionirani u Kragujevcu“ (KG11).

U Kragujevcu se ističe i da ima otvorenu kancelariju u Briselu, iako nema pominjanja posebnih efekata rada te kancelarije, niti ciljeva koji se njenim otvaranjem žele postići. Potom, ističe se činjenica da su Kragujevcu konkurenti odnosno ravnopravni partneri veliki gradovi: *„Možda je Kragujevcu interesantnije da nešto napravi po čemu bi bio ispred Niša ili Novog Sada recimo, nego nekog od ovih manjih gradova koji su tu sasvim okolo“ (KG3).*

U Šapcu i Užicu se posebno nailazi na stavove koji reflektuju razumevanje konkurencije kao borbe za teritorijalnu koncentraciju moći: *„To je neka konkurencija u smislu, da njegov grad bude neki teritorijalni centar moći, gravitacioni centar, Šabac je centar Mačvanskog okruga, Loznica podnosi inicijativu da se formira novi okrug Podrinjski, (...) u Valjevu ima Trgovinski sud, a u Šapcu ima mnogo više privrednih subjekata i preduzetnika i ovaj privrednih društava (...) da se grad održi ili transformiše kao taj neki gravitacioni centar, centar moći u tom nekom okrugu, teritoriji kojoj pripada“ (ŠA3).*

U ovom odeljku, pokazalo se da ispitanici uviđaju značaj regionalizacije i neophodnost da se ona uskladi sa koliko toliko razvijenim regionalizmom, upravo da bi se ideja lokalnih specifičnosti razvoja mogla realizovati. S druge strane, izneta je bojazan od regionalizacije kao procesa koji produkuje inflaciju institucija. U ovom pogledu nameće se utisak da regionalna razvojna agencija, koja postoji u svim ispitivanim gradovima, osim u Šapcu, nije često pominjan akter koji inicira projekte saradnje, što bi trebalo da bude funkcija ove institucije. I pored afirmativnih iskaza o kompatibilnosti konku-

rencije i saradnje, ispitanici priznaju da zapravo u ovom polju ima malo realnog ikustva: *„čak nismo ni imali neke zajedničke projekte sa ovim gradovima koji su ovde u blizini (...) a to kod nas još uvek nije zaživelo, još uvek se kao gradovi onako, držimo odvojeno“* (ŠA2).

To ukazuje da, i pored prihvatanja diskursa saradnje i povezivanja, takvih prostornih praksi ima malo, što implicira nisku teritorijalnu koheziju širih prostornih celina, za koje ispitanici iskazuju da su vezani, ili da se o njima može govoriti kao o „prirodnim regionima“. Otuda se može reći da su fagmentacija i nepovezanost sedimentirani u ovim prostorima, usled čega se i dobijaju amivalentni podaci, visoke vezanosti za prostore bez prepoznavanja njihove posebnosti, pre svega, kod građana.

Inicijativa za konkretnijom saradnjom dolazi spolja – kroz projekte, te se diskursi saradnje i umrežavanja pojavljuje kao nešto na čemu insistira EU, a od skora sve više i država: *„Sada već i država prihvata taj evropski koncept povezivanja, međuopštinskog povezivanja, pa kad daju neki javni poziv za podnošenje aplikacija, čak i oni sad kažu biće izbodovano sa više poena ukoliko se to radi u partnerstvu sa susednom opštinom, EU već isključivo na tome insistira“* (KG12).

Naredni odeljka bavi se iskustvom rada na takvim projektima, uspostavljanjem saradnje između različitih aktera i postignutim efektima.

5.3.5. Iskustvo na projektima: multiskalarni i multisektorski odnosi

Od ispitanika je traženo da odaberu dva projekta međunarodnih donatora na kojima su radili, jedan za koji smatraju da je bio uspešan i jedan sa suprotnom procenom. Za svaki projekat navodlili su aktere koji su bili uključeni (iz kog sektora, sa kog nivoa), ko je definisao

ciljeve i aktivnosti, u kojoj meri je program odgovarao lokalnim potrebama, kako je tekla saradnja, da li je bilo značajnijih problema u odnosima među akterima i kojih, kako procenjuju efekte projekta. Cilj je bio da se relacije aktera različitih sektora na lokalnom nivou konkretnije ispituju, kao i njihove relacije sa spoljnim akterima, uključujući i transnacionalne, pre svega po pitanju mogućnosti da lokalne probleme, pitanja, resurse unapređuju odnosno promovišu kroz programe.

Najpre, a u skladu sa očekivanjima koja ispitanici imaju od EU, prevladava stav da su projekti značajan mehanizam da se stvari pomiču napred, ka uvođenju standarda pravne države i demokratskih institucija, ka upoznavanju aktera različitih sektora i nivoa upravljanja na zajedničkim zadacima, te gradnje poverenja kroz konkretnu saradnju, podizanje refleksivnosti i osvedočenje aktera o prednostima zajedničkog delanja. Zapravo, iz materijala saznajemo da do saradnje aktera različitih sektora na lokalnom nivou, dolazi samo u okviru projekata, odnosno ako se to javlja kao jedan od zahteva donatora, ali i da tada izbor konkretnih partnera zavisi od odnosa različitih političkih opcija, i personalnih veza. Imajući u vidu da su projekti u Srbiji prisutni već više od 10 godina, to ukazuje na odsustvo suštinske političke volje da se iskustvo i znanja stečena na projektima primenjuju na način koji omogućuje kumulativnu odnosno kvalitativnu promenu na nivou grada.

Dakle, procenjeni efekti su veoma skromni, a razlozi se, poput začaranog kruga, navode u otporima promeni, inerciji i odsustvu motivacije, kapaciteta za saradnju, pre svega javnog sektora, u diskontinuitetu u javnim upravama zbog premoći politike nad strukom, koja direktno otežava odnosno onemogućava izgradnju institucija i reprodukuje atomizaciju i fragmentaciju društva. Retko, razlozi se vide i u ponašanju donatora, pre svega u smislu njihove nedoslednosti u evaluaciji implementacije projekata i nameravanih efekata, na šta

su ukazala mnoga istraživanja i u drugim zemljama (pogledati treće poglavlje). Ipak, i zbog složenosti problema, i zbog činjenice da se promene događaju u malim koracima, nijedan ispitanik ne potceňuje postignute efekte, naprotiv ističe se: *„Svaki efekat je dobar, sad ako se priča pomeri bar malo za jedan milimetar, to je dobro. Može to više (...) da se puno više gura napred, ali kad (...) ne ide, šta da se radi. Tako da svi ti podsticajni projekti imaju smisla“* (ŠA12); *„Mislim da svaki projekat pogodi strelom bar nekog. Ja ne mogu da nabrojim i mislim da ne postoji neki projekat koji bih ja ocenila kao potpuni promašaj ili kao neuspeo“* (NP2).

Za temu ovog rukopisa posebno je značajno da je navedeno veoma malo projekata za koje se može reći da su lokalno specifični, u smislu kreativnog promišljanja potencijala lokalnih resursa i njihovog povezivanja sa spoljnim akterima. To je dobrim delom uslovljeno i tipom dostupnih programa stranih donatora, ali i odsustvom pokušaja da se unutar postojećih programa osmisle projekti koji bi se zasnivali na konceptu lokalno zasnovanog razvoja, što je realno teško postići bez povezivanja nosilaca različitih resursa, a čemu ne pogoduje ni nalaz relativno niske globalizacije. Imajući u vidu veličinu i značaj prepreka za primenu ovog koncepta, kako u tvrdim tako i mekim dimenzijama teritorijalnog kapitala, ne čudi da je većina projekata uklopljena u programe donatora na relativno inertan i standardizovan način, te se projekti odnose ili na poboljšanje infrastrukture ili na poboljšanje kapaciteta rada lokalnih institucija, iako je ovaj aspekt prisutan i u infrastrukturnim projektima, koji pred uključene aktere postavljaju zadatak poštovanja određenih procedura i standarda.

Najviše kritike usmereno je na predstavnike LS, koji imaju daleko više afiniteta prema infrastrukturnim projektima, jer daju vidljive rezultate, dok za projekte usmerene ka „mekim“ institucionalnim dimenzijama nemaju dovoljno razumevanja. Smatra se da LS više vrednuju infrastrukturne projekte, jer ih je moguće realizovati to-

kom izbornog mandata od 4 godine: „LS uglavnom radi projekte koji su vezani za infrastrukturu, pošto to oni doživljavaju kao projekte. Ako nema velike infrastrukture, kao da nije urađeno ništa, jer to je opipljivo i to je ono što donosi birače nove. Mislim da je jedini interes koji prepoznaje LS, birači na ponovljenim izborima i to je to“ (UE7).

Zapostavljanje „mekih“ projekata povlači i manju spremnost za saradnju sa organizacijama civilnog društva, koje se na takvim projektima javljaju kao ključni lokalni partneri u edukaciji.

Odnos LS prema civilnom sektoru opisuje se kao ignorantski: „civilni sektor ne doživljavaju ozbiljno, tek su poslednjih godinu dana shvatili da ćemo i u budućnosti postojati (...) misleći – „To su strani plaćenici, čim prođe ova tranzicija, oni će da nestanu.“ Treba da prođe vreme da nas nove lokalne vlasti prepoznaju“ (UE8); ili kao nešto od čega LS zazire: „(...) zaziru od nevladinog sektora, videći ga ili kao nekog ko kritikuje, ili kao nekoga ko će da radi neku stvar za koju oni misle da su ekskluzivno nadležni, ponekad to liči na neku veštački izazvanu konkurenciju“ (UE15).

Takav odnos LS prema civilnom sektoru i čini NVO relativno nepoznatim akterom u razvoju grada za anketirane građane. Poseban je problem ne samo nevoljnog uključivanja NVO, već i njihova profesionalizacija, zatvaranje formiranih mreža na projektima prema krajnjim korisnicima, odnosno građanima: „(...) više je tu nekog pojedinačnog, pojedinačne neke koristi, nego što je bilo baš ono što je namenjeno za ciljne grupe (...), mislim da te ciljne grupe nisu osetile ni »p« od projekta, (...). Većina projekata se završavala na nekim ličnim interesima“ (UE1). To doprinosi nedvidljivosti čitavih projekata, što se i reflektovalo u ocenama građana.

Problematičnim se prikazuje i odnos LS sa privatnim sektorom, kao reketaški, posebno u Novom Pazaru: „reketiranje od strane pojedini-

nih partija, političara kada je u pitanju biznis sektor, bukvalno preživljavaju“ (NP8); odnosno bez neophodnog poverenja, što devalvira opcije poput socijalno odgovornog preduzetništva: „(...) sutra dan će se neko već pojaviti ko kaže: »Aha, ovi (privatno preduzeće – prim. autorke) su u ušli u politiku, oni sigurno imaju neki interes, ovi će da im nameste neki posao«. To izbegavamo jer odmah će se tražiti kontra usluga sa ove druge strane“ (KG14).

Opisani odnosi smatraju se refleksijom sistemske manjkavosti u administrativnoj kulturi i komandnom modelu upravljanja, koji je dominantan svuda u Srbiji, zbog neadekvatnih kapaciteta LS, što, takođe, inhibira i njenu motivisanost na kooperativni model upravljanja, a što su ustanovila i istraživanja u drugim gradovima Srbije (Petrović 2012, 2012a; Vujović 2012a). Iako se u ovom pravcu radi na stvaranju boljih uslova, ocena je da to ide teško, zbog diskontinuiteta u lokalnoj administraciji koji diktira politika: *„Naravno, capacity building su rađeni, ali ja ne vidim da ti ljudi u lokalnim upravama nešto znaju, da pišu projekte i nešto ne vidim mnogo tragova. Veliki je problem što je kod nas do pre nekoliko godina jedna stranka bila na vlasti i oni su isključivo gurali svoje ljude u edukacije, tih ljudi više nema na vlasti i ako je neko stvarno edukovan i zna nešto, on je sklonjen i sve tako, počinjemo iz početka, itd“ (NP3).*

Drugi razlog je inflacija institucija, koje se ne stavljaju u funkciju razvoja, da olakšaju koordinaciju lokalnih aktera i generišu adaptivnu efikasnost: *„sada imamo u gradu, saveta raznih – Savet za razvoj grada, Privredni savet, imamo lokalni Savet za zapošljavanje, to su odlične forme koje bi trebalo da pomognu tome ko vodi grad da to radi na neki bolji način, to postoji tako ali ne funkcioniše“ (UE6).*

Posebno se ističe i da javni sektor ne uviđa prednosti saradnje u domenu podela odgovornosti: *„(...) Pre svega, loše je za javni sektor jer nosi odgovornost 100% onda. Znači, u toj želji da dominira u odlučiva-*

nju, navlači sve negativne efekte, a ukoliko bi ti neki modeli partnerstva bili razvijeni, onda bi svako poneo deo odgovornosti“ (UE4).

Kada je reč o odnosu lokalnih i spoljnih aktera, takođe, ima ozbiljnih kritičkih opaski. U odnosu na centralni nivo države, ukazuje se na zloupotrebu monopolskog položaja republičkih institucija u procesu suiranju projekata, što ih čini manje dostupnim na lokalnom nivou: *„(...) sve projekte su dobile agencije gde su oni (ministarstva) glavni partneri, to je pomalo simptomatično, nije baš da mi ne umemo da pišemo, zato što implementiramo projekte koji su evropskog nivoa“ (UE2).*

Iako su po pravilu veći kapaciteti koncentrisani na državnom vrhu, ima i slučajeva da je lokalni nivo ponekad efikasniji zahvaljujući podizanju kapaciteta kroz transnacionalne projekte koji su sprovedeni na lokalnom nivou, koji postavljaju nove zahteve državnom nivou i otkrivaju nedostatak sinergije: *„i onda, kroz te projekte, koji ne zahtevaju i ne traže dozvolu neku sa centralnog nivoa, mi smo učili, brzo skapirali šta i kako treba povezati da bi se došlo do određenih konkretnih rezultata. I onda vi to sve postavite, uradite, ali ipak u nekom momentu ne možete bez države. Mislim, kad uđete u pojedina ministarstva i vidite koliko ljudi tamo radi, (...) al' tu ništa nije povezano“ (KG12).*

Kritike prema transnacionalnim akterima – donatorima odnose se na nedoslednosti u principima za koje se zalažu, što ukazuje na manipulaciju moći: *„(...) došlo je do promene predsednika opština, (...). I ako vi radite demokratsku akciju sa lokalnom zajednicom, vi odjednom dobijate zabranu kao implementator da nastavite saradnju sa, recimo, opštinom gde je predsednik opštine radikal ili socijalista. To se javno ne objavljuje. (...) S druge strane, to vam otvori oči. Znači, (...) ja moram da razumem u kojim uslovima mogu da radim (...) vrhovna politika je uvek ta koja počinje i završava“ (UE9).*

Potom, kod donatora se prepoznaje odsustvo dovoljne zainteresovanosti za implementaciju i efekte projektata, kao i naklonost ka infrastrukturnim projektima, iz ličnog interesa: *„Delegacija EU ima potpuno hladan stav u odnosu na to da li su realizovali. Njima je bitan izveštaj, napucan izveštaj, a da li se to realizovalo, to je potpuno nebitno. (...) Mislim da je to velika greška međunarodnih doanatora, što insistiraju na prvim (infrastrukturnim – prim. autorke), jer su i za njih oni vidljivi, mogu da ih vide i svi mogu da im aplaudiraju, tapšu ih po ramenima i oni to mogu lakše da pravdaju svojim centralama. Dok su ovi koji se tiču promene svesti nevidljivi, to ne možete da merite“* (NP3).

Na kraju, ali ne najmanje važna zamerka donatorima jeste i nedovoljno uvažavanje lokalnih potreba, što može biti i posledica neadekvatnog kapaciteta lokalnih aktera da definišu svoje ciljeve i potrebe, u odsustvu strateškog pristupa: *„(...)uglavnom im je namevano mišljenje tih stranih konsultanata koji su bili angažovani, koji su imali tu neku viziju, sopstvenu, a nisu se duže upuštali u suštinu problema koje imamo“* (UE12); ili insistiranja na administrativnim celinama koje, kao što je već bilo reči, ispitanici ne vide kao prirodne celine: *„Znate šta, projekti koji su rađeni u poslednje vreme i od USAID-a i od švajcarskih organizacija (...) ipak na neki način nameću jedan veštački pristup“* (UE2).

U dosadašnjim dimenzijama analize rada na projektima, značajnije razlike među gradovima se ne mogu uočiti. U osnovi moglo bi se reći da su ispitanici iz Kragujevca nešto zadovoljniji a ispitanici iz Novog Pazara najmanje zadovoljni dostupnošću i efektima projekata, dok je, u opštim ocenama rada na projektima, nešto veća kritičnost ispitanika iz Užica i Novog Pazara.

Kragujevac se razlikuje po tome što nedovoljnu dostupnost EU programa ispitanici manje povezuju sa neadekvatnim kapacitetima za

pisanja projekata, a nešto više sa sporim pridruživanjem Srbije EU (što je u drugim gradovima zapostavljeni aspekt): *„Nakon ovoliko godina, koliko je i EU i USAID i države EU, koliko su ulagali u taj capacity building i u more, hiljade sati edukacije činovnika lokalne samouprave, svih nas po institucijama, ljudi na Univerzitetu, da pišemo projekte (...) Znači, to nije tačno. Ljudi su prošli te edukacije, nego nema fondova, a nema fondova zato što država nije dobila datum za pregovore“* (KG12).

U Novom Pazaru, ispitanici smatraju i da se gradovi razlikuju po stečenim kapacitetima za pisanje projekata zbog različite dinamike ulaska donatora u pojedine gradove. To, indirektno, govori u prilog tvrdnje da su promene kapaciteta i stepena saradnje lokalnih aktera u pozitivnoj korelaciji sa zastupljenošću donatorskih programa u Srbiji (Mijačić 2012), a da je Novi Pazar i u ovom domenu zapostavljen: *„(...) mi jesmo malo u zaostatku za većinom države u toj neakvoj generalnoj promeni u društvu, tako da možda smo sad ovde na nivou da nam trebaju projekti koji su sprovedeni u Kragujevcu ili Novom Sadu 2005/6. To je »kvaka 22«, vi morate da znate da napišete projekat da biste dobili pare od tog projekta, da te on nauči kako da pišeš projekat“* (NP9).

Kada je reč o konkretnim efektima na projektima, oni se, očekivano, najviše odnose na infrastrukturne projekte. No, i ovde ima dosta kritičkih primedbi. Vidni su, na primer, propusti u planiranju i strateškom razmišljanju. Iako je Kragujevac verovatno grad koji je u ovoj dimenziji najviše dobio, zbog priprema uslova za dolazak Fijata, navedeni su i propusti; *„Cilj nije definisan, niti je urađen, greška grada oko obilaznice (...) iako je bilo novca, zbog nesaglasja oko lokacije. Fiata boli čošće vući će kamione kroz grad, sada je već izgrađen park dobavljača (...). odsutvo strateškog razmišljanja, što više vreme prolazi sve će biti teže i skuplje“* (KG4).

Slično, u Šapcu se govori o nekritičkom valorizovanju postojećih resursa, te razvoju novih a zapostavljanju starih industrijskih zona, za koje se ocenjuje da su bile dobro planirane (misli se na pristupne puteve): „(...) napravimo obilaznicu i put za industrijsku zonu, to je po kategorizaciji put za putnička vozila i ulica, u tom smislu ja kažem da nam nije dobro planiranje (...). Ako je neko mogao 1950. da isplanira industrijsku zonu i stavi pet kolosjeka i do svake fabrike i preduzeća da ima, a to nam sad služi za otpade i smeće, a pravimo novu industrijsku zonu, nešto nije u redu, to je zapostavljeno i pravimo drugu industrijsku zonu“ (ŠA8).

U Novom Pazaru su najmanje zadovoljni infrastrukturnim projektima, uz ocenu da su svedeni na kozmetičku fasadu izostanka mnogo potrebnijih promena u kreiranju poslovnog ambijenta: „Recimo, do nedavno nismo imali Trga, nismo imali šetalište, sad imamo (...), asfaltirano je preko 90 ulica (...). Ali, šta je ključno, asfaltirana ulica ne donosi radno mesto (...) Ono što treba da se radi je na stvaranju tog poslovnog ambijenta (...), tu nije nikakav pomak postignut“ (NP8).

Najviše pozitivnih rezultata, u svim gradovima, vezuje se za projekte u oblasti socijalne zaštite. Tu se najčešće govori o postepenim i održivim promenama, odnosno efikasnoj institucionalizaciji usluga koje su prvobitno projektno finansirane i obavljane od organizacija civilnog društva, da bi potom, a u skladu sa projektnim ciljevima definisanim od strane donatora, bile preuzete od strane grada uvođenjem budžetske linije za finansiranje nove usluge i nastavljanjem saradnje sa civilnim sektorom u njihovoj realizaciji. Slede oblasti kulture i turizma, najčešće u vidu udruživanja više aktera ili gradova u organizaciji pojedinih kulturnih događanja. Najmanje pozitivnih efekata je u oblasti upotrebe poslovne infrastrukture, koja ne samo da zahteva složene i sistemske promene, već i promene stavova i vrednosti ka podizanju preduzetničkog delanja, dakle nemoguće ih je odvojiti od promena „mekih“ dimenzija. Ilustrativne su ocene

obuke studenata za preduzetništvo u Kragujevcu, odsustvo dovoljno preduzetničke inklinacije među udruženim proizvođačima tekstila u Novom Pazaru, kao i način upotrebe biznis inkubatora u Užicu:

„Saradnja dok je bilo edukacija je bila izuzetna, ali većinu ljudi koje sam upoznala tokom tih predavanja (...) Ali definitivno mislim da ljudi nisu bili dovoljno uporni i da nisu istrajali u svojim namerama da ostvare sopstveni biznis“ (KG13).

„Pa glavni problem je da bi vi prodavali robu negde na strani, nismo izgradili svoje ime, itd. Udruženje ASTEKS, nismo uspeli da klaster ima svoj proizvod, zato što ljudi ne veruju u taj deo klastera, kažu: „Možda ja sutra ne budem prodavao sa vama, šta ću onda?“ (NP12).

„Biznis inkubator bi dobio svoju ulogu tek u okviru šire priče sa nekim tehnološkim centrom i tako nešto. Trenutno se sveo na izdavanje prostora preduzetnicima koji nemaju para da zakupe prostor. Nije to funkcija biznis inkubatora“ (UE2)

Najpozitivniji i primer najbliži ideji lokalno zasnovanog razvoja izneli su ispitanici iz Šapca (što ne znači da sličnih ideja nema u drugim gradovima, ali su više kritikovane zbog manjkavosti u realizaciji, na primer, u Novom Pazaru ideja sa poljoprivrednim zadrugama na Pešteru je opterećena malverzacijama i proneverama). Reč je o festivalu cveća koji se tradicionalno organizuje, i dobro ilustruje da strategija festivalizacije može biti u funkciji glokalizacije razvoja, povezivanja aktera na lokalnom nivou (iz različitih sektora i delatnosti) sa transnacionalnim akterima:

„Festival cveća 'Ruže Lipolista' (...) u okviru IPA programa prekogranične saradnje sa Hrvatskom, tako da je veoma uspela manifestacija i selo Lipolist i sam festival, dobili su i deo infrastrukture koji je nedostajao, znači, već 19 godina se ta manifestacija organizuje.

Bio je uključen Grad Šabac, Udruženje ružara iz Lipolista, Direkcija za poljoprivredu Šabac, Srednja poljoprivredna škola iz Šapca i ista poljoprivredna škola iz Slavonskog Broda i Razvojna agencija iz Slavonskog Broda. To su bili neki partneri koji su radili na tom projektu. (...) Efekti su osnov za dalje povezivanje i projekte (...) selo Lipolist se povezalo sa Lotumom u Holandiji, koji isto ima festival cveća, i potpisan je ugovor, više ugovora je potpisano o toj nekoj saradnji (...)“ (ŠA9).

Najviše strateške saradnje među gradovima u neposrednom okruženju, koje ispitanici nazivaju „prirodnim“ celinama, inicirano je upravo kroz međunarodne projekte ili projekte finansirane iz programa NIPa. To su po pravilu projekti vezani za goruće komunalne probleme – deponije otpada, zajedničke sisteme vodosnabdevanja, i sl., ili turističku ponudu. Dolazi i do šireg transnacionalnog umrežavanja, koje, kao što je ilustrovano i na prethodnom primeru iz Šapca, generiše saradnju i sa gradovima na teritoriji bivše SFRJ. Interesantno je da se, bez razlike, i za saradnju sa gradovima neposrednog okruženja u Srbiji, i sa gradovima van granica Srbije, sa istim entuzijazmom ukazuje na šansu da se kroz projekte prepoznaju akteri, da se upoznaju i formiraju mreže za dalji zajednički nastup na budućim projektima. To opet govori o autističnom ponašanju i gradova koji nesporedno dele lokalne resurse, na osnovu kojih bi trebalo da se udružuju i sarađuju. Još jedanput se, dakle, pokazuje da veoma izraženi osećaj vezanosti za region – šira neposredna područja gradova, ostaje na nivou imaginarnih zajednica (u meri u kojoj su generisane institucijama nadležnim za određena područja), iako ima potencijal neposrednijeg življenog prostora odnosno utemeljenja u prostorne prakse. To je, dakle, i dalje neiskorišćena pretpostavka da se definišu njihove komparativne prednosti i pojača kapacitet za inovacije i učenja, odnosno da se resursi konvertuju u teritorijalni kapital.

5.4. Zaključak

Isticanje diferencijacije razvojnih obrazaca i trajektorija gradova ne znači da gradovi nemaju različitu prošlost i razvojne posebnosti, koje ih i čine specifičnim habitusima. Upravo ta činjenica i jeste pokretač ideje lokalno zasnovanog razvoja u polju praktične politike, koja dolazi nakon perioda od nekoliko decenija ubrzane industrijalizacije i modernizacije društva, kada su mehanizmi socijalne države (i u kapitalističkom i u socijalističkom sistemu) prednost davali standardizovanim pristupima socio-prostornog razvoja, pa time i razvoja gradova. Kao što je pokazano u prvom i drugom poglavlju, makro logika (kapitala) se menja i nalaže nova rešenja, koja nanovo afirmišu lokalne resurse manje ili više zapostavljene u prehodnom periodu (standardizovane urbanizacije), uključujući i porast značaja lokalne uprave u komunikaciji sa svim drugim nivoima upravljanja: nacionalnim i transnacionalnim.

Savremena tehnologija ne omogućava samo novu iskoristljivost zapostavljenih ili nedovoljno upotrebljenih resursa već i nove oblike upravljanja, koji, bar načelno, pružaju mogućnost da se razvojne opcije diverzifikuju ne samo u odnosu na raspoložive resurse, nego i potrebe i želje lokalnog stanovništva. Rasprava u drugom poglavlju pokazala je ograničenja koja takvom pristupu postavlja neoliberalizam, kao i delovanje „ekološkog“ paradoksa, odnosno jakih strukturnih ograničenja u strateškim izborima. U postsocijalističkim kontekstima, pored značajne podrazvijenosti infrastrukturnih kapaciteta i tehnološkog zaostajanja (uključujući i karakteristike rada), naglasak je na sistemskim ograničenjima koja ishode iz tzv. fenomena dvostruke slabosti (slabih država i slabih društava), odnosno na slabosti institucionalnog i relacionog kapitala, čime se reprodukuju disfunkcionalnost institucija i komandni model upravljanja, jer elita nema kapaciteta, pa ni motiva, za promene ka kooperativnom

modelu. Sporo se postižu i potencijalno pozitivni efekti saradnje sa transnacionalnim akterima, koji bi trebalo da otvaraju nove političke mogućnosti (direktne veze gradova sa Briselom, na primer) i formiraju epistemološke zajednice kroz koje se lokalni akteri socijalizuju na, pretpostavljeno, kooperativne relacije. Istovremeno, gradovi se suočavaju sa velikim izazovima vlasničke transformacije, restrukturiranja preduzeća i čitave gradske ekonomije, reregulacije funkcija i ukupne organizacije urbanih sistema. Ovi procesi uključuju i aspekte reteritorijalizacije, drugačijeg vrednovanja lokalnih resursa u odnosu na spoljnje okruženje, drugačijeg profilisanja identiteta mesta. Ti aspekti dodatno su podstaknuti administrativnim restrukturiranjem teritorija, promenom relativnog značaja gradova i regiona usled širih procesa reteritorijalizacije (priključivanje EU, redefinisane nacionalnih granica i sl.).

U meri u kojoj se čitav proces transformacije odvija sporo i tegobno, kao u Srbiji, ni centralizacija države (statizam) ne podrazumeva značajnije spoljne podsticaje, te gradovi uglavnom bivaju prepušteni strategijama preživljavanja. Lokalni akteri se spontano okreću ka sebi dostupnim lokalnim resursima, ali na atomizovan način, bez sinergijskog umeća, pa i snage za strateško povezivanje. Time se donekle generišu habitusi koji doprinose lokalnoj različitosti, ali ne na način koji je potreban za uspešnu produkciju društvenog prostora, a koji podrazumeva interakciju odnosno sinergiju između koncipiranog, zamišljenog i življenog prostora. To je ujedno i opšti okvir u kome se mogu tumačiti nalazi predstavljenog istraživanja studija slučaja gradova u Srbiji.

Polazeći od postavljenih istraživačkih pitanja moguće je navesti nekoliko sintetskih nalaza. Najpre u pogledu profilisanja razlika po pitanju redefinisane razvojnih mogućnosti i identiteta u postsocijalističkoj transformaciji. S obzirom na stepen ispoljenog optimizma (i samopuzdanja kao specifičnog razvojnog resursa), uočava se dis-

tinkcija između Kragujevca i Šapca, čiji građani vide svoj grad među dobitnicima tranzicije u Srbiji, i Užica i Novog Pazara, sa suprotnom ocenom. Kragujevac i Šabac povezuje i značajna tradicija gradova u razvoju moderne srpske države, a samim tim i u razvoju mnogih delatnosti i gradskih institucija, što je decidno istaknuto i doprinosi ispoljenom samopouzdanju. Potom, i efekti teritorijalizacije se procenjuju pozitivno, jer centralna pozicija Kragujevca u Srbiji dobija na značaju (a prepoznaje se i u novim administrativnim podelama), a Šabac ponovo zadobija poziciju pograničnog grada prema Evropi (EU), koja se tradicionalno smatra povoljnom po grad.

Međutim, između Kragujevca i Šapca ima i razlika. Kragujevac se dolaskom Fijata, uz značajnu podršku države, spontano profilise kao grad lokalizovanog razvoja, koji se manje oslanja na svoje neposredno okruženje, mimo uticaja koji na njega ima dolazak Fijata. To zapravo znači da se razvoj i dalje oslanja na strukturne (fabrike) i akterske (radna snaga) aspekte teritorijalnog kapitala koji su razvijani u prethodnom peridu, odnosno da se ne okreće neiskorišćenim razvojnim potencijalima inherentnim mestu (uključujući i reaktiviranje tradicije grada). U tom pogledu Kragujevac se razlikuje u odnosu na sve posmatrane gradove. Kontinuirani značaj države u razvoju Kragujevca reprodukuje visoka očekivanja, odnosno klijentelizam lokalnih aktera. Po tome Kragujevac nije specifičan. Međutim, po uspešnosti lokalnih lidera u političkom balansiranju sa nosiocima vlasti na republičkom nivou, na šta je, u postojećim okolnostima, sveden kriterijum uspešnosti lokalne uprave, Kragujevac se pokazuje kao najuspešniji, kako u percepciji svojih sugrađana, tako i ispitanika iz ostalih gradova.

U istoj dimenziji i Šabac je ocenjen kao uspešan grad. Šabac se, međutim, prikazuje kao grad koji najviše inklinira kreativnoj upotrebi svog teritorijalnog kapitala, kako već korišćenih resursa (industrijska osnova) tako i vizijom reaktiviranja drugih u sferi turizma, usluga, prerade poljoprivrednih proizvoda, uz akcentovanje lokalno ukore-

njenog preduzetništva i inventivnu afirmaciju tradicije. Iako je Šabac grad koji pokazuje najbolje rezultate u pogledu informisanosti građana o razvojnim projektima (mada su i ovde veoma skromni), i u kome nailazimo na najuspešnije primere lokalno zasnovanih razvojnih projekata, nedostatak strateškog pristupa (koji obeležava sve gradove), ipak, ograničava uspeh u razvojnom profilisanju i ovog grada.

Užice je grad u kome se više naglašavaju tranzicijski gubici, od efekata reteritorijalizacije, koji prostorno periferijalizuju grad i administrativno ga provincijalizuju, do gubitka identiteta industrijskog grada, i značajnog lutanja u redefinisaju novog, po osnovu lokalnih resursa. Neuspešnost grada se prvenstveno dovodi u vezi sa nesposobnošću političkih aktera da lobiraju za potrebe grada na republičkom nivou, i to pre svega za sredstva koja bi omogućila saobraćajno povezivanje Užica sa ključnim koridorima. Iako građani veći naglasak stavljaju na prepreke u mekim dimenzijama lokalnog teritorijalnog kapitala (što je jedna od pozitivnih indikacija za senzibilnost ka modelu lokalno zasnovanog razvoja), kao i u Kragujevcu i Šapcu, ozbiljnost saobraćajne nepovezanosti u nekim iskazima dobija obeležja prostornog redukcionizma. U Užicu, kao i u Kragujevcu, nisu povoljne ocene preduzetničkih inklinacija, što je refleksija dugogodišnje naviknutosti stanovništva na rad u velikim državnim preduzećima. Užice beleži i najlošiju ocenu građana u pogledu vitalnosti, i veći postotak građana koji planiraju odlazak iz grada (uključujući i Novi Pazar).

Novi Pazar je ocenjen kao najmanje uspešan, zbog loše političke konjunktore (nemotivisanosti ili nesposobnosti lokalnih lidera u komunikaciji i pribavljanju resursa sa centralnog nivoa) i neadekvatnoj politici države (u procesu privatizacije, te distribucije sredstava za ravnomerni regionalni razvoj), što dodatno pogoršava negativne efekte reteritorijalizacije. To je ujedno i jedini grad, čiji građani daju veću ocenu infrastrukturnim u odnosu na relaciono-akterske pre-

preke, što ga identitetski više vezuje za pitanja distribucije državih sredstava, u čemu je blizak sa Užicom (zbog saobraćajne infrastrukture). Međutim, u širem identitetskom smislu se čini da Novi Pazar ima manje lutanja no Užice. Ispitanici ukazuju na tradiciju trgovine i preduzetničke inklinacije stanovništva, te kontinuiteta proizvodnih usmerenja (tekstil, obuća, nameštaj), uprkos tome što su državne fabrike u ovim delatnostima potpuno propale. Utoliko je ovaj grad posebno izazovan za istraživanja kako da se ojača institucionalni i relacijski kapital ove lokalne zajednice, koja ima preduzetni i koheziivni potencijal.

U pogledu odstupanja od pretpostavki lokalno zasnovanog razvoja (u odnosu na ocenu prepreka razvojnim potencijalima i očekivanih podsticaja), na osnovu anketnog istraživanja, koje omogućava izvesnu kvantifikaciju, generalno se može reći da su razlike među gradovima male, odnosno da se uglavnom definišu između Novog Pazara, s jedne strane, i ostalih gradova, s druge strane. Ipak, i anketni, a posebno materijal intervju ukazuje na diverzifikacije, koje zahtevaju dodatna istraživanja u različitim dimenzijama, a svakako potvrđuje neadekvatnost rangiranja gradova po ograničenom broju kriterijuma, a posebno po jednom (nivo BDP u odnosu na republički prosek), jer to čini nevidljivim razlike između gradova unutar istih, odnosno sličnosti među gradovima različitih rangova. S druge strane, pak, odsustvo konceptualnog profilisanja razvojnih specifičnosti i kvaliteta mesta u svim gradovima ostavlja neiskorišćenim identitetske potencijale (koji bi mogli generisati i veću posvećenost lokalnih aktera unutaršnjim potencijalima), što umanjuje i ukupne distinkcije među gradovima.

Razlike među gradovima se utemeljuju na „tvrdim“ faktorima: infrastrukturna opremljenost; spoljašnjim sistemskim promenama: privatizacija, reteritorijalizacija – periferijalizacija; odnosno reaktivnom pristupu: manjoj ili većoj uspešnosti snalaženja u partokrat-

skom modelu. Posledično, ispitanici iz svih gradova vide Kragujevac kao najuspešniji grad, i pored kritike države da favorizuje strani kapital. Otuda najviše pažnje usmeravaju na razloge zbog kojih njihovi gradovi nisu konkurenti za takvu podršku države odnosno za privlačenje velikih stranih investitora kao što je Fijat. Osnovni je stav ispitanika, zapravo da sistemski uslovi onemogućuju proaktivni pristup lokalno zasnovanog razvoja. Takav stav, očigledno inhibira lokalne aktere i umanjuje energiju koju bi mogli usmeriti ka unutrašnjim kapacitetima, te o nekim konkretnijim, situacionim, odnosno lokalno specifičnim „mekim“ preprekama ili potencijalima i ne govore.

U skladu sa polaznim konceptualnim okvirom, analizirani materijal pokazuje da sistemski razlozi ne omogućuju da se upravljanje gradom uspostavi kao specifično polje teritorijalnog kapitala, jer je stepen autonomije i integriteta koji lokalni akteri imaju odnosno nemaju u odnosu sa akterima na republičkom nivou takav da ne obezbeđuje profilisanje autonomnog principa strukturiranja moći u skladu sa internom logikom upravljanja gradom po osnovu njegovog teritorijalnog kapitala. Drugim rečima, autonomija i integritet lokalnih aktera se pokazuju tako niskim da je heteronomni princip strukturiranja moći dominantan u meri koja onemogućava pristup lokalno zasnovanog razvoja. I to je osnovni okvir iz koga intervjuisani ispitanici definišu stvarnost, dok su ga građani intuitivno svesni, te je, na primer, odnos prema LS obeležen i očekivanjima i sumnjom.

Postojeća struktura političkih mogućnosti (i dalje značajna centralizacija i partizacija institucija u Srbiji), destimuliše ukorenjenosti lokalnih političkih aktera u zajednicu, odnosno iskorenjuje ih iz veza sa akterima koji su bitni nosioci lokalnih resursa, te se ne generiše dovoljan relacioni kapital koji bi omogućio da se raspoloživi resursi (kapitali) različitih aktera integrativno prepoznaju odnosno konvertuju u teritorijalni kapital, što bi moglo voditi konstituisanju upravljanja gradom kao specifičnog polja teritorijalnog kapitala. Takođe,

iz toga ishodi i nedovoljan stepen ukorenjenosti lokalnih aktera koji deluju na više nivoa (kao predstavnici u republičkim institucijama), koji, osim toga nemaju ni dovoljno profilisane strateške interese lokalnih aktera o teritorijalnom kapitalu za koga bi trebalo da lobiraju, i obezbede adekvatan premošćujući socijalni kapital. Zapravo, dominantni socijalni kapital razvijen je među partijskim akterima (i po horizontalnoj i po vertikalnoj osi) i dobija obeležje klupskog dobra, od koga grad kao javno dobro najčešće nema održivih pozitivnih efekata, a svakako ne doprinosi podizanju opšte kohezivnosti u gradovima (koja, iako je najbolje ocenjena identitetska dimenzija gradova u domenu vezanosti ispitanika za grad, ipak, ima relativno niske vrednosti).

Navedene konstatacije se odnose na sve gradove, odnosno i na gradove koji u ovom pogledu pružaju nešto pozitivniju sliku, Kragujevac i Šabac, jer suštinski ne odstupaju od dominantnog principa konstituisanja moći. Otuda i vizije koje neki ispitanici pominju, a vezuju ih za gradonačelnike ili njihove timove, nisu utemeljene u konceptu modernog liderstva i strateškog pristupa. Drugim rečima, individualna spremnost nekih lokalnih političkih aktera da više sarađuju i primenjuju strateški pristup, ne prati i kapacitet sistema da dela po modelu lokalno zasnovanog razvoja, usled čega i promene ličnosti u politici ili političkih garnitura uglavnom znači i zaustavljanje započetih razvojnih projekata. Dakle, LS kao okosnica upravljanja gradom, pokazuje manjkavosti i po vertikali (odnosi sa centralnom državom) i po horizontali (međusektorski odnosi). Odustvo sinergije na makro nivou, pak, ograničava pozitivne efekte promena na nivou grada, na koje, na primer, ukazuju ispitanici iz Kragujevca, što ostavlja LS u sferi komandno-kontrolnog modela koji u društvu Srbije dominira, a koji pothranjuje paternalizam i klijentelizam. Za sada, ni efekti uključivanja transnacionalnih aktera ne donose dovoljno temeljne i trajne promene.

Opisana situacija čini (ne samo posmatrane) gradove lakim žrtvama neoliberalnih (u slučaju Srbije najbliže u varijanti neostatizma) strategija, koje se svode na konkurenciju za spoljne investicije i državne subvencije, u prilog čega govore i neprofilisana globalizacija, odnosno razmatrane identitetske dimenzije, a najpre, niska profilacija regionalizma i teritorijalne kohezije širih prostornih celina, koje se, iako upućene na iste lokalne resurse, i dalje ne udružuju i ne sarađuju, te se ni po ovom osnovu ne stvaraju uslovi da se resursi konvertuju u teritorijalni kapital.

Naglasak ispitanika na sistemskim preprekama koje se reflektuju na lokalni kontekst, potiskuje situacione razlike, a ističe tenzije na relaciji lokalni nivo – državni nivo. Odnos prema globalnom nivou i dalje je nedovoljno iskustven, što rezultira ambivalentnim stavovima, i još ne aktualizuje značajnije tenzije na relaciji lokalno – globalno, ukoliko se zanemari da su mnoge tenzije na relaciji lokalni-državni nivo pod dejstvom uticaja koji dolaze sa globalnog nivoa (strane investicije, EU integracije).

Globalni kapital se smatra neminovnim za značajnije razvojne projekte, i uviđa se njegova nestalnost (neukorenjenost). Međutim, i na polju otvorenih mogućnosti da se u projektima pomognutim od strane EU i drugih donatora više radi na razvoju praksi lokalno zasnovanog razvoja, malo se govori o sličnim naporima. Takvoj situaciji, u određenoj meri, doprinose i sami transnacionalni akteri. Njima se ne upućuje kritika da nastupaju sa pozicija neoliberalizma, premda bi primedbe koje ukazuju na odsustvo zainteresovanosti za konkretne efekte primenjenih projekata, kao i napora da se podstaknu projekti bazirani na lokalno specifičnim resursima, mogle da otvore i takva pitanja. Ipak, ispitanici imaju dominantno pozitivnu ocenu epistemoloških efekata donatorskih programa i projekata, jer ih vide kao agense socijalizacije lokalnih aktera na EU vrednosti i

standarde, koji se smatraju pretpostavkom kooperativnih odnosa i promene modela upravljanja.

Uopšteno se može zaključiti da se model lokalno zasnovanog razvoja prihvata na prilično apstraktnom nivou, bez principijelnih zahteva, a da se kritike svode na nemogućnost njegove primene u postojećim sistemskim (društvenim) okolnostima. To lokalne aktere stavlja u prilično „pasivnu“ poziciju, koju oni prihvataju. Značajna manjkavost u implementaciji projekata, međutim, tiče se neključivanja građana, što bitno limitira potencijale željenih promena, jer građani, u formalnom smislu, biraju aktere koji najdirektnije odlučuju o promenama. Neuključenost građana je, međutim, zapostavljen aspekt kritike i od samih sagovornika. Imajući u vidu ozbiljnost (sistemskih) prepreka na koje su ukazali intervjuisani akteri, retki među njima koji pominju građane ukazuju da oni: *„moraju da se angažuju, da se osveste, informišu“* (UE10), jer bi *„trebalo da shvate da su oni vlasnici ovog grada“* (NP4).

| Literatura

- Aarsaether, N. Nyseth, T., Bjorna, H. 2011. Two networks, one city. Democracy and governance networks in urban transformation. *European Urban and Regional Studies*, 18.3: 306–320.
- Agnew, J. 2000. “From the Political Economy of Regions to Regional Political Economy”, *Progress in Human Geography*, 24, 1, 101–110.
- Allen, J. 2004. The Whereabouts of Power: Politics, Government and Place, *Human Geography*, 86.1. Special Issue: The Political Challenge of Relational Space, 19–32.
- Allen, J., Cochrane, A. 2010. Beyond the territorial fix: Regional Assemblages, Power and Politics, 2007, *Regional Studies*, 41.9: 1161–1175.
- Amin, A. 2004. Regions unbound: Towards a new politics of place, *Human Geography*, 86.1. Special Issue: The Political Challenge of Relational Space, 33–44.
- Antonsich, M. 2010. Exploring the correspondence between regional forms of governance and regional identity: The case of Western Europe. *European Urban and Regional Studies*, 17.3: 261–276.
- Antonsich, M. 2010a. Meanings of place and aspects of the Self: an interdisciplinary and empirical account, *GeoJournal*, 75: 119–132.
- Auge, M. (1997) *Non-Places: Introduction to an Anthropology of Supermodernity*, London: Verso.
- Avdikos, V. 2011. Local hegemonic blocs: The case of tourism in Rhodes, *European Urban and Regional Studies*, 18. 1: 77–92.
- Avlijaš, S., Bartlett, W. 2011. The Political Economy of Decentralisation and Regional Policy in Serbia: Choices and Outcomes, LSEE Papers on Decentralisation and Regional Policy, Research Paper No. 3., 1–32.
- Bafoil F, 2009, *Central and Eastern Europe. Europeanisation and social change*. Palgrave Macmillan.

- Banovac, B. 1997. Modernizacijski procesi i oblici teritorijalne pripadnosti, *Društvena istraživanja*, Zagreb, god. 6, br. 1 (27), 23–48
- Banski, J., Janicki, W. 2012. The influence of the EU eastern frontier on the socioeconomic situation of border areas. *European Urban and Regional Studies*, 20.3: 299–313.
- Barca, F. 2009. *An Agenda for a Reformed Cohesion Policy: A Place –based approach to meeting European Union challenges and expectations*, Independent report, European Commission.
- Barrutia, J.M., Echebarria, C. 2010. Social capital, research and development, and innovation: An empirical analysis of Spanish and Italian regions, *European Urban and Regional Studies*, 17.4: 371–385.
- Bauman, Z. 1998. On globalization: or Globalization for some, Localization for some Others, *Thesis Eleven*, 54: 37–49.
- Babovic. M 2005. "Socijalne mreže – umrežavanje socijalnih aktera u ekonomskim aktivnostima", *Sociologija* Vol. XLVII, 4: 351–370.
- Babović, M, (ur). 2010. *Izazovi nove socijalne politike*, Beograd: SeCons.
- Blackmar, E. 2006. The tragedy of property rights discourse, in: S. Low and N. Smith (Ur) *The Politics of Public Space*, New York: Routledge, 49–80.
- Backović, V. 2012. „Uloga festivala u isticanju autentičnosti grada: festival Sintezija i Herceg Novi“, U: Božilović, N. I Petković, J. (ur.), *Modernizacija, kulturni identiteti i prikazivanje različitosti*, Niš: Izdavački centar Univerziteta u Nišu, 135–144.
- Bohme, K. Gloersen, E. 2011. Territorial Cohesion Storylines: Understanding a Policy Concept. *Spatial Foresight Brief*, 2011: 1.
- Borzaga, C., Galera, G., Nogales, R. 2008. *Social Enterprise: A new model for poverty reduction and employment generation – An examination of the concept and practice in Europe and the Commonwealth of Independent States*, EMES Research Network, UNDP.

- Borzel T, 1998, "Organizing Babylon – On the Different Conceptions of Policy Networks". *Public Administration* Vol. 76: 253–273.
- Börzel, T., Risse, T. 2003. "Conceptualizing the Domestic Impact of Europe", in Kevin Featherstone and Claudio Radaelli (ur.), *The Politics of Europeanization* Oxford: Oxford University Press, 57–82.
- Borzel, T. 2008. "Environmental Policy", In: Paolo Graziano and Maarten Vink (ur) *Europeanization, New Research Agenda*, New York, 226–238.
- Borzel T, 2009. "New Modes of Governance and Accession: The Paradox of Double Weakness", in: Borzel T (ed.), *Coping with Accession to the European Union, New Modes of Environmental Governance*. London & New York: Palgrave Macmillan, 7–31.
- Borzel, T, Buzogany A, 2010. "Governing EU accession in transition countries: The role of non-state actors". *Acta Politica* Vol. 45, 1–2: 158–182.
- Bourdieu, P. 1990. *The Logic of Practice*. Stanford University Press.
- Brenner, N. 1998. „Global Cities, glocal states: glocal city formation and state territorial restructuring in contemporary Europe“, *Review of International Political Economy* 5: 1, Spring 1998, 1–37.
- Brenner, N. 1999. Globalisation as Reterritorialisation: The Re-scaling of Urban Governance in the European Union, *Urban Studies*, Vol. 36, 431–451.
- Brenner, N. 2000. «Building Euro-Regions: Locational Politics and Political Geography of Neoliberalism in post-Unification Germany», *European Urban and Regional Studies*, 7(4): 319–345.
- Brenner, N. Theodore, N. 2002. Cities and the geographies of actually existing neoliberalism. *Antipode*. 33: 3: 349–379.
- Brenner, N. Theodore, N. 2002a. Preface: From the New Localism to the Spaces of Neoliberalism. *Antipode*. 33: 3: 341–347.

- Brenner et al. 2003. Introduction: State Space in Question, In: Brenner, N., Jessop, B., Jones, M. and MacLeod, M. (ur) 2003. *State /Space: A reader*. Blackwell Publishers, 1–26.
- Brenner, N. 2004. *New State Spaces Urban Governance and the Rescaling of Statehood*, Oxford University Press.
- Brenner, N. Peck, J., Theodore, N. 2010. After neoliberalization? *Globalizations*, Vol 7.3.: 327–345.
- Brighetti, A.M. 2010. On Territorology: Towards a General Science of Territory, *Theory, Culture & Society*, 27.1: 52–71.
- Bristow, G. 2010. Resilient regions: replacing regional competitiveness, *Cambridge Journal of Regions, Economy and Society*, 3: 153–167.
- Bristow, G. 2011. Territorial competitiveness and local and regional economic development, A Classic tale of „theory led by policy“, In: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (ur) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, 344–355.
- Brubaker, E. Coopee, F. 2000. Beyond Identity, *Theory and Society*, vol. 29.1: 1–47.
- Camagni, R. 2002. On the Concept of Territorial Competitiveness: Sound or Misleading? *Urban Studies*, 39.13: 2395–2411.
- Camagni, R. 2008. “Regional competitiveness: towards a theory of territorial capital“, in R. Capello, R. Camagni, P.Chizzolini and R. Frasati (ur), *Modelling regional scenarios for the enlarged Europe: European competitiveness and global strategies*, Springer-Verlag, Berlin.
- Camagni, R. and Capello, R. (2008). “Knowledge-based economy and knowledge creation: the role of space“, in U.Fratesi and L. Senn (ur) *Growth and innovation of competitive regions: the role of internal and external connections*, Springer-Verlag, Berlin.
- Camagni, R. Caragui, A. Perucca, G. 2011. *Territorial capital: Relational and human capital*, Politecnici di Milano.

- Capello, R. Faggian, A. 2005. Collective Learning and Relational Capital in Local Innovation Processes. *Regional Studies*, 39.1: 75–87.
- Capello, R. Caraglin, A. Nijkamp, P. 2009. Territorial Capital and Regional Growth: Increasing Returns in Cognitive Knowledge Use. *Tinbergen Institute Discussion Paper*. TI2009–059/3.
- Carmin, J., and VanDeveer, S. (ur.). 2003. *EU Enlargement and the Environment: Institutional Change and Environmental Policy in Central and Eastern Europe*, London and New York: Routledge.
- Carmin, J. 2008. “Investing in civil society: the diversification of environmental NGOs in Central and Eastern Europe”, *Development and Transition* 9(1): 11–14.
- Carmin, J. (2010) “Civic engagement in environmental governance in Central and Eastern Europe”, In: Michale, Redclift and Graham Woodgate (ur), *The International Handbook of Environmental Sociology*, (Cheltenham UK, Northampton, Massachusetts, USA, 394–407.
- Carmin J, 2010b, “NGO capacity and environmental governance in Central and Eastern Europe”. *Acta Politica* Vol. 45, 1–2: 183–202.
- Castells, M. 1989. *The Informational City*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Castells, M. 1991. The Informational City: New Framework for Social Change. Rcsarch Paper 184. The Gin in the 1990s Series Lecture 3. Centre for Crban and Community Studies, University of Toronto.
- Castells, M. 1996. *The Rise of the NetworkSociety*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Castells, M. 2002. Local and Global: Cities in the Network Society. *Tijdschrift voor Ecomomische on Sociale Geografie*, 93.5: 548–558.
- Castells, M. 2010. Globalisation, Networking, Urbanisation: Reflections on the Spatial Dynamics of the Information Age. *Urban Studies*. 47.13: 2737–2745.
- Chorianopoulos, I. 2011. State spatial restructuring in Greece: forced rescaling, unresponsive localities, *European Urban and Regional Studies*, 19.4: 331–348.

- CEC – European Commission. 1999. ESDP – European Spatial Development Perspective: Towards a Balanced and Sustainable Development of the Territory of the European Union, Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities.
- CEC – European Commission. 2006. Communication from the Commission: Regions for Economic Change. http://ec.europa.eu/regional_policy/cooperate/regions_for_economic_change/doc/comm_en_acte.pdf
- CEC – European Commission. 2008. Communication from the Commission: Green paper on territorial cohesion – Turning territorial diversity into strength. http://ec.europa.eu/Regional_policy/consultation/terco/index_en.htm
- CEC – European Commission. 2010. Communication from the Commission: EUROPE 2020 A strategy for smart, sustainable and inclusive growth.
- Cifrić, I. Nikoden, K. 2008. Koncept i dimenzije socijalnog identiteta, U: Cifrić, I. (ur). *Relacijski identiteti: Prilozi istraživanju identiteta hrvatskog društva*, Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, Institut za društvena istraživanja, 53–75.
- Cisar, O. 2010. 'Externally sponsored contention: The Channeling of Environmental Movement Organizations in the Czech Republic after the Fall of Communism', *Environmental Politics*, 19/5: 736–755.
- Cochrane, A. 2011. Alternative approaches to local and regional development, In: In Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (ur) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, 97–106.
- Coe, N.M., Hess, M. 2011. Local and regional development, A global production network approach, In: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (ur) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, 128–138.
- Colletti, R., 2012. Territorial Cohesion: definition of the concept and implications for territorial cooperation, Third research report, SeeNet Programme: A trans-local network for the cooperation between Italy and South East Europe.

- Commission of the European Communities. 2008. *Green Paper on Territorial Cohesion. Turning territorial diversity into strenght*. Brussels.
- Congress of Local and Regional Authorities. 2008. *Draft European Chapter for Regional Democracy* (Recommendation 240),
- Corrado, F., Governa, F. Santangelo, M. 2006. Territorry and territoriality in local development policies, *Sixth European Urban & Regional Studies Conference*, 21st-23rd September, Roskilde, Denmark.
- Council of the European Union. 2006. Council Decision on Community strategic guidelines on cohesion. <http://register.consilium.europa.eu/pdf/en/06/st11/st11807.en06.pdf>.
- Cox, K. 1997. Introduction: Globalization and Its Politics in Question. In: Cox, K. (ed) *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. The Guilford Press, 1–18.
- Crouch, C. 2011. Competitive cities and problems of democracy, In: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (ur) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, 295–305.
- Cvejić, S. 2010. Post-tranziciona Srbija: Izbor ili nužnost, U: S. Cvejić (ur), *Suživot sa reformama: Gražani Srbije pred izazovima „tranzicijskog“ nasleđa*, Beograde: ISI FF i Čigoja, 11–36.
- Cvejić, S. 2011. *Društvena određenost ekonomskih pojava*. Beograd: ISI –Čigoja.
- Davis, D.E., de Duren, D.L. (ur). 2011. *Cities & Sovereignty, Identity Politics in Urban Spaces*, Indiana University Press.
- Damjanović, D. I dr. 2010. *Partnerstvo javnog i privatnog sektora*. Dobra i loša iskustva u odabranim zemljama u tranziciji. Beograd: PALGO.
- Devine-Wright, P. 2009. Rethinking NYMBYism; The Role of Place Attachment and Place Identity in Explaining Place-protective Action, *Journal of Community & Astrlied Social Psychology*, 19: 426–441.

- Domanski, B. 2011. Post-socialism and transition, In: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (ur) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, 172–181.
- Dunford, M. and Kafkalas, G. 1992. (ur) „The Global-local interplay, corporate geographies and spatial development strategies in Europe“, *Cities and Regions in the New Europe*, London: Belhaven.
- Escobar, A. 2000. Culture sits in place: reflections on globalism and subaltern strategies of localization, *Political Geography*, 20: 139–174.
- Fagan, A. 2006. ‘Trans-national aid for civil society development in post-socialist Europe: democratic consolidation or a new imperialism?’, *Journal of Communist Studies and Transition Politics* 22/1: 115–134.
- Fagan, A. 2010. *Europe’s Balkan Dilemma: Paths to Civil Society or State – Building?*, London and New York: I.B. Tauris.
- Fajgelj, S. 2005. *Metode istraživanja ponašanja*, Beograd: Centar za primenjenu psihologiju.
- Faludi, A. Peyrony, J. 2011. Cohesion Policy Contributing to Territorial Cohesion – Future Scenarios, *European Journal of Spatial Development*, No. 43: 2–21.
- Fainstein, S. 2001. Competitiveness, and Governance: Their Implication for Social Justice. *International Journal of Urban and Regional Studies*, Vol. 25.4: 884–888.
- Freedman, J. 2010. Place and Place-Making in Cities: A Global Perspective, *Planning Theory and Practice*, 11.2: 149–165.
- Friedman, J, Wolff, G. 1982. World city formation: An agenda for research action, *International Journal of Urban and Regional Research*, 6(3): 309–44.
- Gajović, V. 2009. „Nomenklatura teritorijalnih jedinica za statistiku – mogućnosti primene u Srbiji, U: *Regionalni razvoj, prostorno planiranje i strateško upravljanje*, Tematski zbornik radova, Beograd: IAUS, 439–450.

- Gibson-Graham, J.K. 2008. Diverse economies: performative practices for „other worlds“, *Progress in Human Geography*, 32.5: 613–632.
- Gibson-Graham, J.K. 2008a. *Remarx, Rethinking Marxism*, 20–4: 659–664.
- Gibson-Graham, J.K. 2011. Forging post-development partnerships, Possibilities for local and regional development, In: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (ur) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, 226–238.
- Giddens, A. 1981. *A Contemporary Critique of Historical Materialism*. London: Macmillan.
- Giddens, A. 1990. *The Consequences of Modernity*. Cambridge: Polity Press.
- Giffinger, R. 2009. “Territorial Capital: Its Meaning for Urban and Regional Development”, *International Conference on Regional Development, Spatial Planning and Strategic Governance*, Institute of Architecture and Planning & Spatial Planning of Serbia, Belgrade, December 2009. 67–82.
- Gilffinger, R. Suitner, J. 2010. Danube Regional Strategy – Arguments for a Territorial Capital Based Multilevel Approach. *Spatium – International Review*, 23: 9–16.
- Gonzales, S. 2010. The North/South divide in Italy and England: Discursive construction of regional inequality. *European Urban and Regional Studies*, 18.1: 62–76.
- Gottdiener, M. (1990) Crisis theory and state-financed capital: the new conjuncture in the USA, *International Journal of Urban and Regional Research*, 14, 383–403.
- Governa, A. 2006. Territory And Territoriality In Local Development Policies, *Sixth European Urban & Regional Studies Conference*, 21st – 23rd September 2006, Comwell Hotel, Roskilde, Denmark.
- Grabbe, H. 2005. *The EU's Transformative Power: Europeanization through Conditionality in Central and Eastern Europe*. Palgrave Macmillan.

- Grupta, A., Ferguson, J. 1992. Beyond Culture: Space, Identity and the Politics of Difference, *Cultural Anthropology*, Vol. 7.1: 6–23.
- Guth, M. 2005. Innovation, Social Inclusion and Coherent Regional Development: A New Diamond for a Socially Inclusive Innovation Policy in Regions, *European Planning Studies*, 13.2: 333–349.
- Hadjimichalis, C. 2011. Uneven geographical development and socio-spatial justice and solidarity: European regions after the 2009 financial crisis. *European Urban and Regional Studies*, 18.3: 254–274.
- Hamedinger, A., Bartik, H, Wolffhardt, A. 2008. The Impact of EU Area-based Programmes on Local Governance: Towards a Europeanisation? *Urban Studies*, 45.13: 2669–2687.
- Harloe, M. 2001. Social Justice and the City: The New Liberal Formulation. *International Journal of Urban and Regional Studies*, Vol. 25.4: 889–897.
- Harvey, D. 1982. *The Limits to Capital*. New York: Oxford University Press.
- Harvey, D. 1985. The geopolitics of capitalism, in: D. GREGORY and J. URRY (Ur) *Social Relations and Spatial Structures*, London: Macmillan, 128–163.
- Harvey, D. 1989a. *The Condition of Postmodernity*. Cambridge, MA: Blackwell.
- Harvey, D. 1989b. *The Urban Experience*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Harvey, D. 1989c. From managerialism to entrepreneurialism: the transformation in urban governance in late capitalism, *Geografska Analiza*, 71, 3–18.
- Harvey, D. 1993. From space to place and back again: Reflections on conditions of postmodernity. In: *Mastering the Futures: Local Cultures, Global Changes*, Bird, J. Et, al (ur). Routledge, 2–29.
- Harvey, D. 1996. Globalization in question, *Rethinking Marxism*, 8(4), 1–17.

- Hay, R. 1998. Sense of place in developmental context, *Journal of Environmental Psychology*, 18: 5–19.
- Henderson, D. 2000. EU Regional Innovation Strategies: Regional Experimentalism in Practice, *European Urban and Regional Studies*, 7(4): 347–358.
- Helsinki Declaration on Regional Self-governance, Conference of European ministers responsible for local and regional self-government, 13th Session, Helsinki, 27–28 June 2002.
- Hočevár, M. 2005. Koncept umreživanja gradova, *Sociologija sela*, Vol. 43, No 169(3), 691–721.
- Howard, M.M., 2003, *The Weakness of Civil Society in Post-Communist Europe*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Hudson, R. 2011. Spatial circuits of value, In: In Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (ur) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, 109–118.
- Horlings, G.L. 2012. Place branding by building coalitions, *Place Branding and Public Diplomacy*, 8: 295–309.
- Ignjatović, S. 2011. *Socijalni kapital: od akademskih rasprava do javne politike*. Beograd: IDN.
- Iribas, B.L. Pavia, J. 2010. Classifying Regions for European Development Funding. *European Urban and Regional Studies*, 17.1: 99–106.
- Janković, S. 2013. *Kulturna proizvodnja i urbani prostor: primer sociogen-eze njujorških grafita*, Master rad, Odeljenje za sociologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.
- Jasanoff S, Martello, ML, 2004, *Earthly Politics: Local and Global in Environmental Governance*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Jaššo, M., Finka, M. 2010. Selected Aspects of Territorial Cohesion in Slovakia under the Recent Crisis. *Spatium International Review*, 23: 17–21.
- Jenkins, R. 1996. *Social Identity*. Routledge.

- Jessop, B. 1994. The Transition to Post-Fordism and the Schumpeterian Workfare State. In: Burroews and Loader (ur) *Towards a Post-Fordist Welfare State*. New York/London: Routledge, 13–37.
- Jessop, B. 1997 'Capitalism and its Future: Remarks on Regulation, Government and Governance', *Review of International Political Economy* 4 (3): 561–81.
- Jessop, B. 2002. Liberalism, Neoliberalism, and Urban Governance: A State-Theoretical Perspective. *Antipode*. 33: 3: 452–472.
- Jessop, B. 2011. The state: Governmnet and governance, In: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (ur) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, 239–248.
- Johansson, M., Kociatiewicz, J. 2011. City festivals: creativity amd control in staged urban experiences. *European Urban and Regional Studies*, 18.4: 392–405.
- Jonas, A.E.G. 2012. Region and place: Regionalism in question. *Progress in Human Geography*. 36.2: 263–272.
- Jones, R. Merriman, P. 2012. Network nation. *Environment and Planning A*, 44: 937–953.
- Kalanj, R. 2008. Teorijsko sučeljavanje sa izazovom identiteta, U: Cifrić, I. (ur). *Relacijski identiteti: Prilozi istraživanju identiteta hrvatskog društva*, Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, Institut za društvena istraživanja, 17–52.
- Kallio, A., Harmaakorpi, V. Pihkala, T. 2009. Absorptive Capacity and Social Capital in Regionnal Innovative System: The Case of the Lahti Region in Finland. *Urban Studies*, 1–17.
- Kaplan, D. H. 1999. *Territorial Identities and Geographic Scale* In Herb, G. and Kaplan D.: *Nested Identities: Nationalism, Territory, and Scale*. Lanham: Rowman & Littlefield, 31–49.

- Keating, M. 1997. 'The Invention of Regions: Political Restructuring and Territorial Government in Western Europe', *Environment and Planning C: Government and Policy* 15: 383–98.
- Keating, M. 2003. The Invention of Regions: Political Restructuring and Territorial Government in Western Europe, In: Brenner, N., Jessop, B., Jones, M. and MacLeod, M. (ur) 2003. *State /Space: A reader*. Blackwell Publishers, 256–277.
- Keating, M. 2008. 'Thirty years of territorial politics', *West European Politics*, 31: 1–2, 60–81.
- Keil, R. 2003. Globalization Makes States: Perspectives on Local Governance in the Age of the World City, In: Brenner, N., Jessop, B., Jones, M. and MacLeod, M. (ur) 2003. *State /Space: A reader*. Blackwell Publishers, 278–295.
- Kendall, C., Woodward, I., Skrbic, Z. 2009. *The Sociology of Cosmopolitanism: Globalization, Identity, Culture and Government*. Palgrave MacMillan.
- Kiss, E. 2011. The impacts of the economic crisis on the spatial organization of Hungarian industry. *European Urban and Regional Studies*, 19.1: 62–76.
- Komsic, J. 2009. "Politicko institucionalni aspekti regionalnog razvoja Srbije u svetlu evropskih standarda", *Izazovi evropskih integracija*, 2009, br. 6, 73–101.
- Kubik J, 2005, "How to study civil society: the state of the art, and what to do next?", *East European Politics and Societies*, (19), 1, 105–120.
- Kubik J, 2009, "Hybridization as a condition of civil society's portability", in *Building civil society and democracy in New Europe*, (edited by Sven Eliaeson), Cambridge Scholars Publishing, 10–129.
- Kutter A, Trastrmann V, 2010, "Civil society in Central and Eastern Europe: The ambivalent legacy of accession". *Acta Politica* Vol. 45, 1–2: 41–69.
- Lacher, H. 2006. *Beyond Globalization. Capitalism, territoriality and the international relations of modernity*. Routledge.

- Lagendijk, A. 2007. The Accident of the Region: A Strategic and Relational Perspective on the Construction of the Regions Significance, *Regional Studies*, 41.9: 1193–1207.
- Lane, D, 2010, "Civil Society in the Old and New Member States – Ideology, Institutions and Democracy Promotion". *European Societies* 12(3): 293–315.
- Lash, S., Urry, J. 1994. *Economies of Signs and Space*. Sage Publications.
- Lazarević-Bajec, N. 2009. „Lokalno strateško planiranje u Srbiji: evaluacija rezultata“, *Regionalni razvoj, prostorno planiranje i strateško upravljanje*, Tematski zbornik radova, Beograd: IAUS, 111–124.
- Lazić, M. 2011. *Čekajući kapitalizam: nastanak novih klasnih odnosa u Srbiji*. Beograd: Službeni glasnik.
- Le Gales, P. 2005. Elusive Urban Policies in Europe, In: Kazepov, Y (ed) *Cities of Europe*, Blackwell Publishing, 235–254.
- Leitner, H. Shestrard, E. 2002. The City is Dead, Long Live the Net: Harnessing European Interurban Networks for a Neoliberal Agenda. *Antipode*. 33: 3: 495–518.
- Leonardo, E. 2006. The impact and Added Value of Cohesion Policy, *Regional Studies*, Vol 40.2: 155–166.
- Lilic, S. 2009. „Regionalizam, EU i pravni okviri regionalizacije Srbije“, *Izazovi evropskih integracija*, br. 6.: 7–21.
- Linz J J, Stepan A, 1996, *Problems of Democratic Transition and Consolidation, Southern Europe, South America, and Post Communist Europe*. Baltimore and London: Johns Hopkins University Press.
- Lipeitz, A. 2003. The National and the Regional: Their Autonomy Vis a Vis the Capitalist World Crisis, In: Brenner, N., Jessop, B., Jones, M. and MacLeod, M. (ur) 2003. *State /Space: A reader*. Blackwell Publishers, 239–255.
- Lintz, G. Muller, B. Schmude, K. 2007. The future of industrial cities and regions in CEE, *Geoforum*, 38: 512–519.

- Livingston, M. Bailey, N. Kearns, A. 2008. *Peoples Attachment to Place – The Influence of Neighbourhood Deprivation*. Joseph Rowntree Foundation.
- Lofgren, A. 2000. A thousand years of loneliness? Globalization from the perspective of a city in a European Periphery. *Geoforum*, 31: 501–511.
- Lovering, J. 1999. Theory Led by Policy: The Inadequacies of the New Regionalism, *International Journal of Urban and Regional Studies*, 379–395.
- Lovering, J. 2011. The new regional governance and the hegemony of neo-liberalism, In: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (ur) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, 581–594.
- MacLeod, G. 1999. «Place, Politics and Scale Dependence: Exploring the Structuration of Euro-Regionalism» *European Urban and Regional Studies*, 6(3): 231–53.
- MacLeod, G. 2001. New Regionalism Reconsidered: Globalization and Remaking of Political Economic Space, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 25.4: 804–829.
- Magnani, N. Struffi, L. 2009. Translation sociology and spatial capital in rural development initiatives. A case study from Italian Alps. *Journal of Rural Studies*. 25, 231–238.
- Maleković, S. Puljiz, V., Bartlett, W. 2011. Decentralisation and Regional Policy in Croatia: The Impact of EU Accession and the Prospect of Territorial Reorganisation, LSEE Papers on Decentralisation and Regional Policy, Research Paper No. 3.
- Marequardt, D., Mollers, J. Buchenrieder, G. 2012. Social Networks and Rural Development: LEADER in Romania, *Sociologia Ruralis*, 52.4: 398–431.
- Massey, D. 1995. 'The Conceptualization of Place', in D. Massey and P. Jess (ur) *A Place in the World*. Oxford: Oxford University Press.
- Massey, D. 1994. A global Sense of Place, In: *Space, Place and Gender*. University of Minneapolis Press.

- Massey, D. 2004. Geographies of Responsibility, *Geografiska Annaler*, 86 B(1): 5–18.
- Mayer, M. 1994. Post-Fordist city politics, in: A. AMIN (Ed.) *Post-Fordism: A Reader*,. Cambridge, MA: Blackwell, 316–337.
- Merriman, P., et al. 2012. Space and spatiality in social theory. *Dialogues in Human Geography*, 2.1: 3–22.
- Mijačić, D. 2012. Decenija loklanog ekonomskog razvoja u Srbiji: šta su preporuke za budućnost. Policy Brief. Belgrade: Inter.
- Milosavljević, B. 2005. *Sistem lokalne samouprave u Srbiji*, Beograd: SKGO.
- Mirić, O. 2009. Regionalna politika EU kao motor ekonomskog razvoja, Beograd: Evropski pokret u Srbiji.
- Mirkov, A. 2012. „Socijalna održivost grada: analiza koncepta“, Sociologija, Vol. LIV, Vol. 1: 55–70.
- Mlinar, Z. 1992. „Introduction“, In: Mlinar, Z. (ed.) *Globalization and territorial identities*. Aldershot: Avebury.
- Mlinar, Z. 1997. *Territorial Diversification and/or Homogenization? From Identities as Islands to Identities as Crossroads*. In Forsgreen, Tuuli (ed.). *Cultural Crossroads in Europe*. Omslagsbild: FRN Swedish council for planning and coordination of research.
- Mlinar, Z, and Štebe, J. 2004. Mobility and Identification in the Context of Globalisation. Paper presented at: ISA – TG06 International conference Theme: The Sociology of Local-Global Relations, Pultusk, Poland; September 18–19, 2004.
- Monastiriotis, V., Petrakos, G. 2009. “Local Sustainable Development and Spatial Cohesion in the Post-Transition Balkans: Policy Issues and some Theory”, *International Conference on Regional Development, Spatial Planning and Strategic Governance*, Institute of Architecture and Planning & Spatial Planning of Serbia, Belgrade, December 2009, 1–20.

- Monastiriotis, V. 2011. Decentralisation and inter-municipal competition: evidence from Serbia, LSEE Papers on Decentralisation and Regional Policy, Research Paper No. 1., 1–38.
- Moulert, F. Sekai, F. 2003. Territorial Innovation Models: A Critical Survey. *Regional Studies*, Vol 37.3: 289–302.
- Novy, A. 2011. Unequal diversity – on the political economy of social cohesion in Vienna, *European Urban and Regional Studies*, 18.3: 239–253.
- Nuisl, H. 2005. “Trust in a ‘Post-Socialist Region’: A Study of East German ICT Entrepreneurs’ Willingness to Trust Each Other», *European Urban and Regional Studies*, 12(1): 65–81.
- Olofsson, G. 1999. Embeddedness and Integration, In: Gough, J; Olofsson, G. (ur.), *Capitalism and social cohesion: essays on exclusion and integration*, NY: Martin’s Press, 38–61.
- Ostrom, E. 1990. *Governing the Commons: the evolution of institutions for collective action* Cambridge, Cambridge University Press.
- Orum, A.M., Chen, X. 2003. *The World of Cities, Places in Comparative and Historical Perspective*. Blackwell Publishing.
- O Riain, S. 2011. Globalization and regional development, In. In Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (ur) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, 17–29.
- Paasi, A. 1998. ‘Boundaries as Social Processes: Territoriality in the World ot’Flows.” *Geopolitics and International Boundaries* 4 (1998): 1–26.
- Paasi, A. 2001. Europe as a Social Process and Discourse: Considerations of Place, Boundaries and Identity, *European Urban and Regional Studies*, 8(1): 7–28.
- Paasi, A. 2003. Region and place: regional identity in question, *Progress in Human Geography* 27, 4: 475–485.
- Paasi, A., Newman, D. 1998. Fences and neighbours in the postmodern world: boundary narratives in political geography, *Progress in Human Geography*, 22, 2: 186–207.

- Passi, A. 2010. Commentary: Regions are social constructs, but who or what constructs them? *Environment and Planning A*, 42: 2296–2301.
- Painter, J. 1995. Regulation Theory, Post-Fordism and Urban Politics, In: D. Judge, G. Stoker, H. Wolman (ur.) *Theories of Urban Politics*. London: Sage Publications, 276–295.
- Painter, Joe 2000. “Pierre Bourdieu”, U: Crang, M, Thrift, N. (ur.): *Thinking Space*, Routledge, London, 239–259.
- Pavlović, Z. 2009. « Is There a Sociodemographic Model of Acceptance of Postmaterialist Values? The Case of Serbia», *Sociologija*, Vol. LI, No. 2: 177–88.
- Pedrazini, I., Sančez, M. 2005. Barrio, uloca, gangovi-kritika urbane sociologij, U: Vujović, S., M. Petrović (ur), *Urbana sociologija*, Beograd: ZUNS, 318–333.
- Perkman, M. 2003. »Cross-Border Regions in Europe: Significance and Drivers of Regional Cross-Border Co-Operation, *European Urban and Regional Studies*, 10(2): 153–171.
- Perrons, D. 2011. Regional disparities and equalities, Towards a capabilities perspective? In: In Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (ur) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, 59–73.
- Petrakos, G. Kallioras, D. Anagnostou, A. 2011. Regional Convergence and growth in Europe: Understanding patterns and determinants, *European Urban and Regional Studies*, 18.4: 375–391.
- Petrova, T., Tarrow, S. 2007. ‘ Transactional and participatory activism in the emerging European polity: the puzzle of East- Central Europe’ *Comparative Political Studies*, 40/1: 74–94.
- Petrović, M. 2004. „Globalizacija i gradovi“. *Sociologija*. Vol. XLVI, No. 1: 19–44.
- Petrović, M. 2008. Savremeni koncept razvoja grada: preduzetnički i post-moderni, U: Vujović, S. (ur) *Društvo rizika*, Beograd: ISI FF, 279–110.

- Petrović, M. 2009. *Transformacija gradova: ka depolitizaciji urbanog pitanja*, ISI FF, Beograd.
- Petrović, M. 2009a. „Prespektive regionalnog razvoja – pogled odozdo“, *Regionalni razvoj, prostorno planiranje i strateško upravljanje*, Tematski zbornik radova, Beograd: IAUS, 111–124.
- Petrović, M. 2010. „O izazovima lokalnog i regionalnog razvoja“, *Sociologija*, Vol. LII, No 2: 211–215.
- Petrović, M. 2012. „Pretpostavke novog modela upravljanja okruženjem“, *Sociologija*, Vol. LIV, No. 1: 87–104.
- Petrović, M. 2012a. „Ekološki odgovorno građanstvo: teško dostupan ideal u Srbiji“, U: Petrović, M. (ur.) *Glokalnost transformacijskih procesa u Srbiji*, Beograd, ISI FF, 35–74. Glokalizacija.
- Petrović, M. 2012b. „Zaštita životne sredine na lokalnom nivou: percepcija ključnih aktera“, *Teme*, VO. XXXVI, No. 2: 525–544.
- Petrovic M., Vukelic J, 2013, „Inclusion of the Civil Sector in Environmental Governance“, In: Petrovic, M, Vukelic J (ur.) *Environmental Protection in Pančevo and Bor: Challenges of Participatory Astroach to Environmental Governance*, Belgrade: Faculty of Philosophy, University of Belgrade, 57–78.
- Petrović, M. 2014. Teritorijalni identitet: između lokalnog i globalnog. *Sociologija*, Vol. LVI, No. 2: 23–40.
- Pickles, J. 2010. The spirit of post-socialism: Common spaces and the production of diversity, *European Urban and Regional Studies*, 17.2: 127–140.
- Pike, A. Rodriguez-Pose, A. Tomaney, J. 2007. What Kind of Local and Regional Development and for Whome? *Regional Studies*, Vol 41.9: 1253–1269.
- Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. 2011. Introduction, In Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (ur) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, 1–14.

- Ploštajner, Z., Mendeš., I. 2004. Citizens Participation, IN: *How to Improve Development on Local Level? Handkook with best practice examples from South East Europe*. Friedrich Ebert Stiftung, Zagreb Office 97–113.
- Puljiz, J. 2004. Economic Development. IN: *How to Improve Development on Local Level? Handkook with best practice examples from South East Europe*. Friedrich Ebert Stiftung, Zagreb Office. 9–24.
- Putnam, R. 1993. "The prosperous community: social capital and community life", *The American Prospect*, No 13.
- Putnam, R.D. 2000. *Bowling alone*. New Zork: Simon and Shuster Paperbacks.
- Radaelli, C. 2003 "The Europeanization of Public Policy", in Kevin Featherstone and Claudio Radaelli (ur.), *The Politics of Europeanization* (Oxford: Oxford University Press, 2003), 27–56.
- Ray, Ch. 1999. Endogenous Development in the Era of Reflexive Modernity, *Journal of Rural Stuides*, 15.3: 257–267.
- Robertson, R 1995. »Glocalization: Time –Space and Homogeneity-Heterogeneity« In M. Fetherstone and S. Lash, R. Robertson (ur.) *Global Modernities. Theory, Culture and Society*. Sage Publication, 25–44.
- Robinson, Dž. 2005. Globalni svetski gradovi: pogled izvan mape, U: Vujović, S., M. Petrović (ur), *Urbana sociologija*, Beograd: ZUNS, 302–317.
- Roca, Z., & Mourão, J. 2004. Territorial Identity and Sustainable Development: from Concept to Analysis, *Campus Social*, 1, 85–103.
- Roca, Z., & Roca, M.N.O. 2007. Affirmation of Territorial Identity: A Development Policy Issue, *Land Use Policy*, 24(2), 434–442.
- Sassen, S. 1991. *The Global City*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Sassen, S. 1993. *Cities in the World Economy*. London: Sage.
- Savage, M. Bagnall, G., Longhurst, B. 2005. *Globalization and Belonging*. Sage Publications.

- Scott, A. J. (1996) Regional motors of the global economy, *Futures*, 28, 391–411.
- Scott, A. 1997. Introduction: Globalization: social process or political rhetoric?, In: Scott, A. (ed). *The Limits of Globalization, Cases and arguments*. Routledge, 1.
- Scott, A. 2008. Inside the City: On Urbanisation, Public Policy and Planning, *Urban Studies*, 45.4: 755–772.
- Scott, J.W., 2009. *De-Coding New Regionalism, Shifting Socio-political Contexts in Central Europe and Latin America*, Ashgate.
- Scharpf, F.W., 1997, *Games real Actors Play. Actor-Centered Institutionalism in Policy Research*. Boulder, CO: Westview Press.
- Schucksmith, M. 2000. Endogeneous Development, Social Capital and Social Inclusion: Perspective from LEADER in the UK, *Sociologia Ruralis*, 40.2: 208–218.
- Scholte, J.A. 1997. 'Global Capitalism and the State', *International Affairs*, vol. 73, no. 3, 425–52. Jan Aart Scholte, 2002. "What Is Globalization? The Definitional Issue – Again", CSGR Working Paper No. 109/02.
- Servillo, L.S., Atkinson, R., Russo, A.P. 2011. Territorial attractiveness in EU urban and spatial policy: a critical review and future research agenda. *European Urban and Regional Studies*, 19.41: 349–365.
- SKGO 2009. *Stavovi o nacrtu Zakona o regionalnom razvoju*. Beograd: SKGO. www.skgo.org.
- Skjerven, A. 2012. Cultural Tradition for the Sake of Innovation, *Sustainable Development*, Vol 20, No 3: 230–238.
- Smith, N. 1993. Homeless/global: scaling places, in: J. BIRD ET AL. (Ur) *Masstring the Futures: Local Cultures, Global Change*, New York: Routledge, 87–119.
- Smith, N. 1995. Remaking scale: competition and cooperation in prenational and postnational Europe, in: H. Eskelinen and F. Snickars (Ur) *Competitive European Peripheries*,. Berlin: Springer Verlag, 59–74.

- Smith, N. 1997. The satanic geographies of globalization: uneven development in the 1990s, *Public Culture*, 10, 169–192.
- Smith, N. 2003. Remaking Scale: Competition and Cooperation in Pre-National and Post-National Europe. In: Brenner, N., Jessop, B., Jones, M. and MacLeod, M. (ur) 2003. *State /Space: A reader*. Blackwell Publishers, 227–238.
- Smith, A. 2004. Regions, Spaces of Economic Practice and Diverse Economies in the new Europe, *European Urban and Regional Studies*, 11(1): 9–25.
- Smolar A, 1996, “Civil Society after Communism: from Ostrosition to Atomization,” *Journal of Democracy*, 1: 24–38.
- Spasić, I. 2004. *Sociologije svakodnevnog života*. Beograd: ZUNS.
- Stanilov, K. (ed). 2007. *Cities in Transition: The Restructuring of Urban Space in Post-socialist Central and Eastern Europe*, Springer.
- Storper, M. and Scott, A. 1995. The wealth of regions: market forces and policy imperatives in local and global context, *Futures*, 27, 505–526.
- Storper, M. 1997. Territories, Flows, and Hierachies in Global Economy, In: Cox, K. (ed) *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. The Guilford Press, 19–44.
- Storper, M. (1997) *The Regional World*. New York: Guilford.
- Storper, M. 2011. Justice, efficiency amd economic geography: should places help one another to develop? *European Urban and Regional Studies*, 18.1: 3–21.
- Storper, M. 2011. Why do regions develop and change? The challenge for geography and economics, *Journal of Economic Geography*, 11: 333–346.
- Straregija regionalnog razvoja Srbije 2007–2012, Službeni glasnik RS, 55/05, 71/05, 2005.
- Strassoldo, R. 1992. *Globalism and Localism: theoretical reflections and some evidence*, in Z. Mlinar (ed.) *Globalization and Territorial Identities*, Avebury: Aldershot-Brookfield-Hong Kong-Singapore-Sidney.

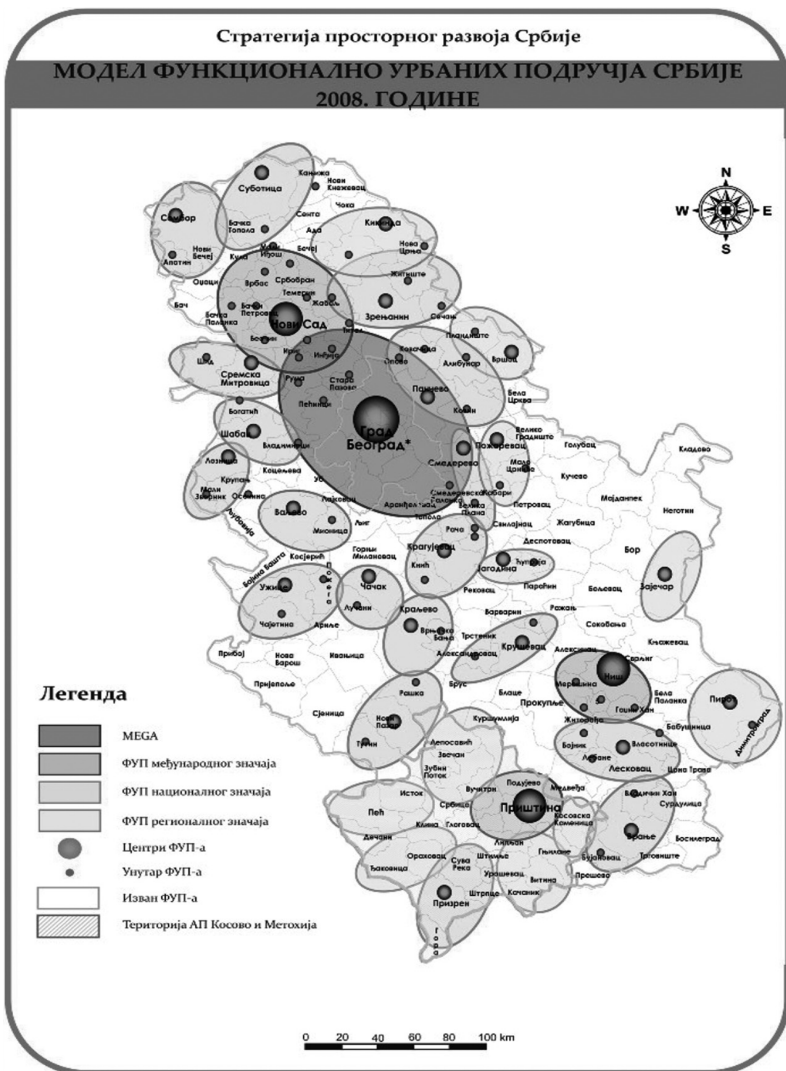
- Strassoldo, R. 2004. The meaning of localism in a global world, Paper presented at the conference on: "The global and the local in mobile communication", Budapest, June 10–12.
- Swyngedouw, E. 1997. Neither Global Nor Local, Globalization and politics of scale, In: Cox, K. (ed) *Spaces of Globalization: Reasserting the Power of the Local*. The Guilford Press, 137–166.
- Swyngedouw, E. 2000. Authoritarian governance, power, and the politics of rescaling, *Environment and Planning D: Society and Space*, 18: 63–76.
- Swyngedouw, E. 2004. Globalisation or „Glocalisation“? Networks, Territories and Rescaling, *Cambridge Review of International Affairs*, Vol. 17, No 1, 25–48.
- Ščančar, R. 2004. Community development, In: *How to Improve Development on Local Level? Handbook with best practice examples from South East Europe*. Friedrich Ebert Stiftung, Zagreb Office, 71–96.
- Šećerov, V.; Nevenić, M. 2009. „Model funkcionalnih urbanih područja u Srbiji danas“, *Regionalni razvoj, prostorno planiranje i strateško upravljanje*, Tematski zbornik radova, Beograd: IAUS, 75–100.
- Šećerov, V. 2012. Uloga funkcionalnih urbanih područja u regionalizaciji Republike Srbije. *Agenda*, br. 5: 8–14.
- Štulhofer, A. 2000. *Nevidljiva ruka tranzicije. Ogledi iz ekonomske sociologije*. Zagreb: HSD i Zavod za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- Taylor, P. 2003. The State as Container: Territoriality in the Modern World-System. In: Brenner, N., Jessop, B., Jones, M. and MacLeod, M. (ur) 2003. *State /Space: A reader*. Blackwell Publishers, 101–114.
- Taylor, P. 1997. World cities and territorial states: the rise and fall of their mutuality, In: Knox, P.P. and P.J. Taylor (ur) *World Cities in a World System*, Cambridge University Press, 48–62.
- Theodore, N. Peck, J. 2012. Framing neoliberal urbanism: Translating „commonsense“ urban policy across the OECD zone. *European Urban and Regional Studies*, 19.1: 20–41.

- Thorns, D. 1992. *Fragmenting Societies: A comparative analysis of regional and urban development*. Routledge.
- Todling, F. 2011. Endogenous approaches to local and regional development policy, In: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (ur) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, 333–344.
- Tomaney, J., Pike, A., Rodriguez-Pose, A. 2011. Local and regional development, Reflections and futures, In: Pike, A., Rodriguez-Pose, A., Tomaney, J. (ur) *Handbook of Local and Regional Development*, Routledge, 618–630.
- Tonkiss, F. 2005. *Space, the City and Social Theory*, Polity.
- Tosics, Iván: 2010. The approach of Budapest to the European Union The Europeanization of a post-socialist city. U: Hamedinger, A – Wolffhardt, A (ur): *The Europeanization of Cities – Policies, Urban Change & Urban Networks*. Techne Press Amsterdam, 127–144.
- Tosic, D. & M. Maksin-Micic 2009. “Functional Urban Regions as an Instrument for Balanced Development of the Republic of Serbia”, Paper presented at International Conference on Regional Development, Spatial Planning and Strategic Governance, Institute of Architecture and Planning & Spatial Planning of Serbia, Belgrade, December 2009. 155–178.
- Tossuti, L. 2001. Globalisation and „New Localism“ in Northern Italy. *Mediterranean Politics*, Vol. 6. No 1. 64–83.
- Urry, J. 1995. *Consuming Places*. Routledge.
- Uršić, M. 2010. New Localism in Slovenia, Management of Cultural Diversity or Fear of Globalization. *Global Challenges Series*, ERODIV PAPER 74. 2010, University of Ljubljana.
- Uzzell et al., 2002. Place identification, social cohesion, and environmental sustainability. *Environment & Behaviour*, 34.1: 26–53.
- Van Aalst, I., van Melik, R. 2012. City festivals and urban development: does place matter? *European Urban and Regional Studies*, 19.2: 195–206.

- Van der Schaar, A. M.P. 2013. *Sense of Place in the Schilderswijk*. MSc Thesis.
- Vanclay, F. 2011. Endogenous rural development from a sociological perspective. In: Stimson, R., Stouch, R.R. and Nijkamp, P. *New Horizons in Regional Science*, Edward Elgar, Cheltenham, UK., Northampton, MA, USA., 59–69.
- Vujošević, M. et al. 2009. "Undermined Territorial Capital of Serbia: Some Future Prospects and Predictable Scenarios" Paper presented at International Conference on Regional Development, Spatial Planning and Strategic Governance, Institute of Architecture and Planning & Spatial Planning of Serbia, Belgrade, December 2009, 21–52.
- Vujović, S. 1982. *Grad i društvo*, Beograd: IIC SSOS.
- Vujović, S., Petrović, M. 2005. *Urbana sociologija*, Beograd: ZUNS.
- Vujović, S. 2012. „Predstavnici lokalne uprave u taštiti životne sredine“, I. Petrović, M. (ur.) *Glokalnost transformacijskih procesa u Srbiji*, Beograd, ISI FF, 35–74.
- Vujović, S. 2012a. „Lokalni, globalni, preduzetnički i socioekološki aspekti savremenog grada“, *Sociologija*, Vol. LIV, No. 1: 105–122.
- Vuković D, 2013, "Interests. Networks and Institutions: Socio-legal Analysis of Recent Welfare Legislation in Serbia." *Sociologija*, Vol. LV, 1: 25–46.
- Vuletić, V. 2013. *Politička elita u Srbiji*. Klett.
- Warf, B., Arias, S. Introduction: the reinsertation of space into the social sciences and humanities, In: Warf, B., Arias, S. (ur). 2009. *The Spatial Turn, Interdisciplinary Perspectives*, Routledge, 1–10.
- Weber, M. 1946. *Essays from Max Weber*. London: Routledge & Kegan Paul (navedeno prema Brenner 2004).
- Wilson, T.M. and Donnan, H. Ur. 2012. *A Companion to Border Studies*. Blackwell Publishing LTD.
- Woods, M. McDonagh, J. 2011. Rural Europe and the World: Globalization and Rural Development. *European Countryside*, 3: 153–163.

Woolcock, M. (1998) "Social capital and economic development: towards a theoretical synthesis and policy framework", *Theory and Society*, 27 (2): 151–208.

Prilog 1: Model funkcionalnih urbanih područja u Srbiji

Prilog 2: Izvori podataka u Tabeli 0

Podatak	IZVOR PODATAKA
Okrug	UREDBA
Središte okruga	O UPRAVNIM OKRUZIMA („Sl. glasnik RS“, br. 15/2006)
Status grada	Zakon o teritorijalnoj organizaciji Srbije („Sl. glasnik RS“, br. 129/2007)
Jedini grad okruga	Popis 2011, Sistematski spisak naselja u Republici Srbiji, RZS, Beograd, str. 57–58.
Centar od nacionalnog značaja	Strategija prostornog razvoja Republike Srbije 2009–2013–2020.
Sedište RRA	Sajt Nacionalne agencije za regionalni razvoj, http://narr.gov.rs/index.php/Izdvajamo/Mrezha-regionalnih-razvojnih-agencija
Strategija razvoja grada	Sajtovi gradova i baza SKGO o strategijama lokalnih samouprava: http://strategije.skgo.org/
Br-stanovnika	Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011
Lica u inostranstvu	Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011 – prvi rezultati, RZS, Beograd, 2011
Prosečna starost	Dev info baza, Profili gradova, RZS, Beograd, novembar 2012. http://www.devinfo.live.info/profilelauncher/serbia/?lang=sr
Indeks starenja	
Očekivano trajanje života	
Migracioni saldo 2011–2002	Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u Republici Srbiji 2011
Stepen razvijenosti	Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2012. godinu, preuzeto sa: http://www.mrrls.gov.rs/sites/default/files/attachment/Uredba%20o%20utvrđivanju%20jedinstvene%20liste%20razvijenosti%20regiona%20za%202012%20godinu%20lat.pdf

Prosečne zara- de – neto	Dev info baza, Profili gradova, RZS, Beograd, novembar 2012. http://www.devinfo.live.info/profilelauncher/serbia/?lang=sr
Nezaposleni na 1000 stanov- nika (registro- vani)	
Slobodna zona	Dragiša Mijačić, „Analiza poslovne infrastrukture u Republici Srbiji“, NARR, Inter, Beograd, 2011.
Industrijski park(ovi)	
Biznis inkubatori	
% stanova priključenih na javni vodovod	Popisa 2011, Knjiga 24: Instalacije i pomoćne prostorije u stanovima – podaci po opštinama i gradovima, RZS, Beograd, 2013.
% stanova priključenih na javnu kanaliza- cionu mrežu	
Prihodi lokalne samouprave po stanovniku	Dev info baza, Profili gradova, RZS, Beograd, novembar 2012. http://www.devinfo.live.info/profilelauncher/serbia/?lang=sr
Broj aktivnih privrednih društava	
Broj preduzet- nika	
Broj NVO	http://www.crnps.org.rs/direktorijum-nvo
Br. Lekara na 1000 stanov- nika	Dev info baza, Profili gradova, RZS, Beograd, novembar 2012. http://www.devinfo.live.info/profilelauncher/serbia/?lang=sr
Udeo korisni- ka socijalne zaštite u uk.populaciji	

% nepismenih	Knjiga 3, Popisa 2011: „Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost – podaci po opštinama i gradovima“, RZS, Beograd, 2013.
Bez i nepotpuna osnovna	Popis 2011, Knjiga 3: „Školska sprema, pismenost i kompjuterska pismenost – podaci po opštinama i gradovima“, RZS, Beograd, 2013.
Osnovno obrazovanje	
% radničkih KV (kraće od 4 godine)	
Srednje stručno 4 godine	
Gimnazije	
Specijalizacija posle srednje škole (VKV)	
% više i visoko	
% kompjuterski pismenih lica	
Ključni projekti – najveći donatori	
USAID (CRDA, CRDA-E, MEGA, SLDP)	Pojedinačni pdf dokumenti – različiti tipovi evaluacija koje su sprovedene u različitim oblastima, sve publikacije su dostupne na: https://dec.usaid.gov/dec/search/SearchResults.aspx?q=ZG9jdW1lbnRzLkJPYmxpb2dyYXBoaWNfVHlwZV9Db2RlOigIMjE9SIClYMilgT1IgljOIiBPUIAiMjUiIE9SIClYNYlplEFORCBkb2N1bWVudHMURGVzY3JpcHRvcnNFR2VvZ3JhcGhpYzoollNlcmJpYSIp&qcf=ODVhZjk4NWQtM2YyMi00YjRmLTkxNjktZTcxMjM2NDhmY2Uy

Prilog 3: Strateška dokumenta u istraživanim gradovima

GRAD	SPISAK STRATEGIJA I AKCIONIH PLANOVA
Kragujevac	Strategija održivog razvoja 2012–2107 Strategija razvoja primarne zdravstvene zaštite 2011–2014, Strategija razvoja socijalne zaštite 2010–2013, Strateški plan loklanog ekonomskog razvoja 2007–2011, Strategija razvoja saobraćaja grada Kragujevca; Strategija integralnog urbanog razvoja centralne gradske zone grada Kragujevca 2012–2030, Strategija održivog razvoja Šumadije i Pomoravlja 2011–2021, Strategija razvoja civilnog sektora (2010–2015)- Strategija razvoja saobraćaja, Lokalni plan grada Kragujevca za borbu protiv korupcije , Loklani plan upravljanja otpadom, Lokalni akcioni plan zapošljavanja za 2012, Lokalni ekološki akcioni plan Lokalni akcioni plan za mlade Lokalni plan razvoja kulture grada Kragujevca, Lokalni plan akcije za decu – Kragujevac po meri dece, Lokalni plan grada Kragujevca za borbu protiv korupcije
Šabac	Strategija održivog razvoja 2010–2020 Strategija ekonomskog razvoja 2006–2010, Strateški plan za socijalnu akciju, Strategija privlačenja stranih investicija (najava) Lokalni ekološki akcioni plan

Užice	Strategija održivog lokalnog razvoja 2012–2020 Stambena strategija grada 2012–2021; Strategija razvoja ljudskih resursa 2010–2014; Strategija razvoja ljudskih resursa Gradske uprave Lokalni ekološki akcioni plan 2012–2016; Lokalni akcioni plan zapošljavanja 2013; Lokalni akcioni plan za mlade 2010–2014, Akcioni plan saveta za ravnopravnost polova (2013–2014), LAP za unapređenje položaja izbeglih i interno raseljenih, Program razvoja opštine 2008–2015, LAP u oblasti invalidnosti 2010–2014. Lokalni plan upravljanja otpadom, Integrativni plan Zlatiborskog okruga, Lokalni ekološki akcioni plan; Program održivog razvoja opštine Užice
Novi Pazar	Strateški plan održivog razvoja 2008–2012 Strategija socijalne zaštite grada Novog Pazara, Strategija komunikacije. Strategija za poboljšanje Romske populacije, Strategija za mlade Strategija kulturnog razvoja (najava) Strategija vodosnabdevanja (najava). Lokalni akcioni plan za decu, Strateski plan održivog razvoja Opštine Novi Pazar Lokalni akcioni plan za razvoj omladinskog preduzetništva (2011–2013)

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316.334.56
711.4
332.1

ПЕТРОВИЋ, Мина, 1959–

Društvo i gradovi : između lokalnog i
globalnog / Mina Petrović. – Beograd : Čigoja
štampa : Institut za sociološka istraživanja
Filozofskog fakulteta, 2014 (Beograd : Čigoja
štampa). – 242 str. : table ; 21 cm

"...rezultat rada na projektu 'Izazovi nove
društvene integracije: koncepti i akteri'..."
—> predgovor. – Tiraž 500. – Napomene i
bibliografske reference uz tekst. –
Bibliografija: str. 211–236.

ISBN 978–86–531–0049–0 (ČŠ)

a) Градови – Развој b) Социологија града
c) Регионални развој – Локалне заједнице
COBISS.SR–ID 206670604